

Editor-in-Chief

Hasan KARACAN, Ph. D

**English Language Editor **

Aviva BUTT, (Australia)

Turkish Language Editor

Hüseyin KARACAN, MA

Editor of Linguistics & Communication

Eva EPPLER, Ph.D., (UK)

Editor of Russian Language

Kerami UNAL, Ph.D., (Russian Federation)

About

- International Journal of Kurdish Studies (IJOKS) is a peer-reviewed international journal published biannually, in January and August, which accepts papers written in Turkish, Kurdish (Kurmancî, Zazakî and Soranî), English or Russian languages.
- Opinions by the authors of articles in the journal are solely those of the author, and do not necessarily reflect those of the journal, its editor, assistant editors, or advisory board.
- Articles published by the journal may not be reproduced totally or in part without the express written permission of the publisher.
- All papers in PDF format can be retrieved on our web site: <http://ijoks.com/>

• © All rights reserved.

Abstracting & Indexing

ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ (Muş Alparslan University/Turkey)
- Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ (Dicle University/Turkey)
- Prof. Dr. Abdullah Kurshid ABDULLAH (Salahaddin University, Iraq)
- Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle University/Turkey)
- Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle University/Turkey)
- Prof. Dr. Kinyaz İbrahim MİRZOYEV (Abai National Pedagogical University / Kazakhstan)
- Prof. Dr. Gulmira ABDIRASILOVA (Kazakh State Women's Teacher Training University / Kazakhstan)
- Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)
- Assoc. Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu University/Turkey)
- Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO (Roma Tre University/Italy)
- Assoc. Prof. Dr. Eva DURAN (University of Roehampton / UK)
- Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN (University of Malaya, MALAYSIA)
- Assoc. Prof. Dr. Safin Jalal FATHWLLA (Koya University /Kurdistan Region of Iraq)
- Assoc. Prof. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl University / Turkey)
- Assoc. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR (Katip Celebi University/Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Murat DEMİR (Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Abdulhadi TIMURTAS(Yüzüncü Yıl University/Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Joanna BOCHENSKA (Jagiellonian University, Kraków / Poland)
- Asst. Prof. Dr. Necat KESKIN (Mardin Artuklu University/Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Omed Barzan BRZOO (Germian University /Kurdistan Region of Iraq)

Dr. Christian SINCLAIR (University of Arizona / USA)

Dr. Salah Hwayyiz RASOOL (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)

Dr. Nawzad Anwer OMER (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)

Dr. Amir KARIMIPOUR (University of Isfahan / IRAN)

Dr. Katya DUNAJEVA (Eotvos Lorand University, Budapest, HUNGARY)

Dr. Aviva BUTT (Australia)

EDITORIAL

We are together for the twentieth issue, the March issue of 2024. It is very exciting to present this new issue of our e-journal, the International Journal of Kurdish Studies – a journal for Kurdish Studies. Every issue provides new ambitions and motivation for us to achieve a better journal, thanks to your fruitful and motivational support, collaboration and encouragement.

The papers in this issue are as usual listed in the Contents. They are again our contribution to the field of Kurdish Studies. We thank the journal employees, authors, reviewers and all the others who have contributed to the preparation process. And, we hope to meet you all again in the forthcoming issues...

Hasan KARACAN, Ph. D

Editor in Chief

Vol. 10 Issue 1
(March 2024)

CONTENTS

Page

Research Articles / Review Articles

- Kurdish Mobilization in Turkey and Syria: A Comparison on Action Repertoires
Ali AKSU 1
- Sustainable Tourism Development in Border Regions: A Case Study of Kermanshah Province
Soolmaz AZARMI 29
- Solar Energy in Kurdistan, Iraq: A Comprehensive Review of Economic and Environmental Implications, Policies, and Advancements
Roozbeh VAZIRI 47
- The Reflection of Love in the Kurdish Novel
Mehmet Şirin FİLİZ 75
- EU-Türkiye Relations with a Special Focus on Syrian Migrants: Readmission Agreement and the 18 March Agreement
Recep ŞEHİTOĞLU 98
- Variation in Countability Properties and Noun Classes
Kurt ERBACH, Delan KHEDER 118
- Çermik Yurtluk and Ocaklık Sanjak: Çermik Dynasty and Its Situation After Tanzimat
Davut ÖZ 144
- Analysis of the Effect of Talent Management on Employees' Intent to Leave, As Carried out in the Southeast Anatolia Region
Mirac ASLANTAS 172
- The Relationship between Religious Values and Politics in Türkiye: Research on the Voting Preference of Religious Communities
Mehmet Mazhar YILDIZ 202

A Review on the Soviet Kurdish Novel (The Examples from Hewarî, Gundê Mêrxasan and Hopo) <i>Hikmettin ATLI</i>	225
---	-----

Book Review

Notes & Comments

The Mysterious in the Book of Daniel: An updated understanding of an ancient visionary <i>Aviva BUTT</i>	249
---	-----

The Book of Daniel and the Appearance of Angels <i>Aviva BUTT</i>	262
--	-----

International Journal of Kurdish Studies

Vol. 10 Issue 1 (March 2024)

ISSN:2149-2751

Editorial Hasan KARACAN	EN	PDF
RESEARCH ARTICLES / REVIEW ARTICLES		
Kurdish Mobilization in Turkey and Syria: A Comparison on Action Repertoires Ali AKSU	TR	PDF
Sustainable Tourism Development in Border Regions: A Case Study of Kermanshah Province Soolmaz AZARMI	EN	PDF
Solar Energy in Kurdistan, Iraq: A Comprehensive Review of Economic and Environmental Implications, Policies, and Advancements Roozbeh VAZIRI	EN	PDF
The Reflection of Love in the Kurdish Novel <i>Mehmet Şirin FİLİZ</i>	KRD	PDF
EU-Türkiye Relations with a Special Focus on Syrian Migrants: Readmission Agreement and the 18 March Agreement <i>Recep ŞEHİTOĞLU</i>	TR	PDF
Variation in Countability Properties and Noun Classes <i>Kurt ERBACH, Delan KHEDER</i>	EN	PDF
Çermik Yurtluk and Ocaklık Sanjak: Çermik Dynasty and Its Situation After Tanzimat Davut ÖZ	TR	PDF
Analysis of the Effect of Talent Management on Employees' Intent to Leave, As Carried out in the Southeast Anatolia Region Mirac ASLANTAS	TR	PDF
The Relationship between Religious Values and Politics in Türkiye: Research on the Voting Preference of Religious Communities Mehmet Mazhar YILDIZ	TR	PDF
A Review on the Soviet Kurdish Novel (The Examples from Hewarî, Gundê Mêrxasan and Hopo) Hikmettin ATLI	KRD	PDF

Notes & Comments

The Mysterious in the Book of Daniel: An updated understanding of an ancient visionary Aviva BUTT	EN	PDF
The Book of Daniel and the Appearance of Angels Aviva BUTT	EN	PDF

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 1-28

<http://www.ijoks.com>

Türkiye ve Suriye'de Kürt Mobilizasyonu: Eylem Repertuarları Üzerine Bir Karşılaştırma¹

Ali AKSU²

Received: Sep 4, 2023

Reviewed: Sep 15, 2023

Accepted: Sep 17, 2023

Öz

Bu makalede Türkiye ve Suriye'deki milliyetçi Kürtlerin 1918-2018 yılları arasındaki kolektif eylem repertuarları karşılaştırılmaktadır. Bu karşılaştırma mobilizasyonun seviyesi ve formu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Örneklemeler; isyan, protesto, legal siyaset ve kitlesel mobilizasyonlar gibi geniş bir yelpazeyi kapsar. Araştırmanın ulaştığı sonuçlar, Türkiye ve Suriye'deki Kürt çatışmalarının eylem repertuarları arasında belirgin farklılıkların bulunduğunu ve şiddetin seviyesinin de her iki ülkede farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Nitel bir yaklaşımla gerçekleştirilen bu çalışmada, çoklu vaka stratejisi ve tematik analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmanın hedefi, Kürt hareketlerinin eylem repertuarları konusunda araştırmacılara kavramsal ve ampirik bir çerçeve sunmaktır. Elde edilen bulguların, batı-dışı toplumlardaki çekişme repertuarlarının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kürt Mobilizasyonu, Toplumsal Hareketler, Kolektif Eylem Repertuarları, Kürt.

Recommended citation:

Aksu, A. (2024). Türkiye ve Suriye'de Kürt Mobilizasyonu: Eylem Repertuarları Üzerine Bir Karşılaştırma. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 1-28, DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1354958>

¹ Bu makale, Marmara Üniversitesi'nde devam etmekte olan "Türkiye ve Suriye'de Çekişmeli Kürt Siyaseti ve Politik Fırsat Yapıları" adlı doktora tezi çalışmasından üretilmiştir.

² Corresponding Author, Ph.D. Candidate, Marmara University, Türkiye, e-mail: ali.aksu.info@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-3845-8602>

Kurdish Mobilization in Turkey and Syria: A Comparison on Action Repertoires

Abstract

In this article, the collective action repertoires of nationalist Kurds in Turkey and Syria between the years 1918-2018 are compared. This comparison is conducted based on the levels and forms of mobilization. Examples span a broad spectrum including rebellion, protests, legal politics, and mass mobilizations. The findings of the research reveal distinct differences in the action repertoires of the Kurdish conflicts in Turkey and Syria, and the level of violence also varies between the two countries. Employing a qualitative approach, this study uses a multi-case strategy and thematic analysis method. The objective of the study is to provide researchers with a conceptual and empirical framework concerning the action repertoires of Kurdish movements. The results obtained aim to enhance understanding of the repertoire of contention in non-Western societies.

Keywords: Kurdish Mobilization, Social Movements, Repertoires of Collective Action, Kurdish

Giriş

Türkiye ve Suriye'deki Kürt muhalifler, isyan, kitlesel protestolar, legal siyaset, kolektif dilekçeler, oturma eylemleri, kültürel hareketler, politik cenazeler ve anma törenleri gibi çeşitli formlardaki organize ya da spontane kolektif eylemler gerçekleştirdiler. Ancak, bu eylem repertuarlarına dair detaylı ya da karşılaştırmalı bir çalışma bulunmamaktadır. Bu eksiklik, iki problemi beraberinde getiriyor. İlk olarak, kolektif Kürt eylemlerinin tanımı konusunda bir belirsizlik mevcuttur. Örneğin, birçok araştırmacı Türkiye'de 1967'de düzenlenen Doğu Mitingleri'ni protesto olarak tanımlamakta hem fikir olacaklardır, ancak Kürt muhaliflerin dergi ve gazete gibi yayıncılık faaliyetlerini "meydan okuma" olarak nitelendirmede benzer bir fikir birliğinin oluşması daha zordur. İkinci problem ise, Kürt çatışması üzerine karşılaştırmalı analiz yapmak isteyen araştırmacılar için hangi eylemlerin karşılaştırılması gerektiği konusunda yeterli ampirik veri bulunmamasıdır. Kolektif Kürt eylemlerini toplumsal hareket literatürü perspektifinden inceleyen araştırmacılar, genellikle ya Türkiye bağlamına (Ör: Romano, 2006) veya Suriye dinamiklerine (Ör: Tejel, 2015) odaklandılar. Oysa yönetim sistemleri ve tarihî arka planları bakımından büyük ölçüde birbirinden farklı olan Türkiye ve Suriye'deki Kürt muhaliflerin mobilizasyon repertuarlarını karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmek, bu konuda yeni ve özgün bakış açıları kazandırabilir. Bu çalışma, Türkiye ve Suriye'deki Kürt mobilizasyonunu

çalışmak isteyen araştırmacılara hem kavramsal hem de ampirik bir yol haritası sunmayı hedeflemektedir.

Bazı yazarlar, Kürt milliyetçilerinin eylem repertuarları hakkındaki veri eksikliğini Kürt mobilizasyonunu dönemselleştirerek gidermeye çalıştılar (Ör: Olson, 1991; Yavuz, 2001). Örneğin, Yavuz (2001), Türkiye'de Kürt etnik milliyetçiliğinin oluşumu ve politikleşmesini belirli aşamalarda inceledi. Bu aşamalar; 19. yüzyılda Osmanlı'daki merkezileşme politikalarının etkisi, 1925-61 döneminde çok-etnikli bir Osmanlı toplumundan 'ulus-devlet' anlayışına geçişin sosyo-politik sonuçları, 1960'lar ve 1970'lerde Kürt kimliğinin geniş sol hareket içerisinde laik bir karakter kazanması, 1983-98 döneminde PKK³ liderliğinde yaşanan şiddet olayları ve son olarak Türkiye'nin “aday ülke” statüsü kazanmasıyla birlikte Türkiye'deki Kürt meselesinin Avrupa'ya taşınmasıdır (2001, ss. 2, 3). Ancak, bu tür dönemselleştirmelerde genellikle eylem repertuarlarına odaklanmaktan ziyade altta yatan sebep-sonuç ilişkilerine yoğunlaşılır ve kolektif eylemlerin detaylı bir analizi sunulmaz. Öte yandan, Ortadoğu'daki çeşitli Kürt hareketlerini inceleyen araştırmacılar genellikle Suriye Kürtlerine sınırlı bir alan ayırırlar. Örneğin, McDowall (2004)'ın “Modern Kürt Tarihi” isimli kapsamlı çalışmasında Suriye Kürtleri için sadece 20 sayfa ayrılmıştır. Çoğu incelemede Suriye'deki Kürtler, ya Türkiye'de gelişen Kürt milliyetçiliği bağlamında ya da Kürt milliyetçi örgütü Xoybûn hakkındaki çalışmalarda ele alınmıştır (Allsopp, 2014, s. 8). Diğer taraftan, Kürt çatışmasına dair daha kapsamlı analizler genellikle ya neden-sonuç ilişkilerini (Romano, 2006; Tejel, 2015), tarihsel bir perspektifi (Bruinessen, 2013), belirli bir mobilizasyonu (Beşikçi, 1992), tekil bir hareketi (A. Aydın ve Emrence, 2015; P. J. White, 2012), belirli bir zaman dilimini (Bozarslan, 2005) ya da belli aktörleri (Allsopp, 2014) merkezine alır. Bu makale ise Türkiye ve Suriye'deki politik Kürt mobilizasyonunun son yüzyıldaki gelişimini, eylem repertuarları açısından ele alan ilk çalışmadır.

Bu makalenin odak noktası, Kürt çatışmasının formu (repertoires of collective action) ve mobilizasyon seviyesinin zaman içerisindeki değişimidir. Söz konusu iki değişken, Türkiye ve Suriye bağlamında karşılaştırılacaktır. Bu çerçevede, araştırmanın ana sorusu şöyle oluşturulmuştur: “*Türkiye ve Suriye'deki Kürt milliyetçilerinin kolektif eylemlerinde, form ve seviye açısından ne tür farklılıklar ve benzerlikler bulunmaktadır?*” Araştırma sorusundan da anlaşılacağı üzere, bu inceleme, bir neden-sonuç analizinden ziyade, çok boyutlu bir perspektifle “ne” sorusunu keşfetmeye yöneliktir. Bu nedenle, bu makalede politik fırsat yapıları (McAdam,

³ Partiya Karkerên Kurdistan/Kürdistan Özgürlük Partisi

1982; Tilly, 1978) veya kaynak mobilizasyonu (McCarthy ve Zald, 1977) yaklaşımları üzerinden Kürt çatışmasını anlamaya yönelik bir tartışma geliştirmeyeceğiz. Başka bir deyişle, bu çalışmada, belirli detaylar üzerinde durulmayacaktır. Örneğin, 1960'lardaki Kürt aktivizmini Türkiye İşçi Partisi (TİP) içinde incelerken, parlamentodaki temsil konusunun Kürt hareketi üzerindeki etkilerini ele almak yerine, TİP aracılığıyla hangi eylem repertuarlarının ortaya çıktığına odaklanacağız. Başka bir örnek olarak, Suriye'de 2004 yılında meydana gelen Kamışlı olaylarını incelerken, bu protestoların nedenlerinden ziyade, protestocuların başvurduğu şiddet ve şiddet dışı eylem biçimlerinin neler olduğunu ortaya koyacağız.

Son bir not olarak, bu araştırmanın literatüre ne tür bir katkı sunacağından söz edebiliriz. Batı dışı toplumlardaki toplumsal hareketler, uzunca bir süredir akademik ilginin odak noktası olmuştur (Loveman, 1998; Schock, 1999). Özellikle Ortadoğu'da, İslamcı hareketler bu alanda önemli bir yer tutmaktadır (Ör: Wiktorowicz, 2004). İslamcı hareket uzmanları, toplumsal hareket literatürüne hızla entegre olmuşlardır. Ancak, Kürt hareketleri üzerine çalışan araştırmacılar için bunu söylemek zor. Bu araştırma, Türkiye ve Suriye'deki Kürt mobilizasyonu üzerinden, batı dışı toplumlarda muhaliflerin kolektif eylem repertuarlarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Kolektif Kürt eylemi nedir ve hangi tür kolektif eylemleri bu çalışmaya dahil edeceğiz? Araştırmacılar, sıklıkla "Kürt hareketi" ya da "isyan" gibi genel terimleri kullanırlar. Ancak bu ifadeler, kolektif eylemlerin çeşitliliği düşünüldüğünde yeterince kapsayıcı değildir. Örneğin, toplu dilekçe eylemleri için "hareket" kavramını kullanmak işlevsel olmayacaktır. Tanımlamalardaki bu belirsizlikleri gidermek amacıyla, bazı kavramların nasıl tanımlandığını inceleyelim. "Protesto" kavramını ele alarak başlayalım. Tarrow (1989) protesto kavramını, aktörlerin veya temsil ettiklerini iddia ettikleri kişilerin belirli ortak amaçları adına, kurumları, elit kesimleri, otoriteleri veya diğer grupları hedef alan, düzen bozan kolektif eylemler şeklinde tanımlar (s. 14). Bu tanım, kolektif eylemlerin çeşitli türlerini ayırt etmede yararlıdır. Örneğin, gösteriler ve oturma eylemleri genel olarak protesto kategorisine dahil edilebilir. Türkiye'de 1967'de gerçekleşen Doğu Mitingleri bu tanımlamaya uyan bir örnektir. Öte yandan, mobilizasyon kavramı kolektif eylemin daha geniş bir yelpazesini kapsar. Tilly (1978), mobilizasyon kavramını pasif haldeki bireylerden oluşan bir grubun kamusal alanda aktif

katılımcılara dönüşme süreci olarak tanımlar. Demobilizasyon ise bu sürecin tersidir (s. 69). Türkiye'deki Newroz kutlamalarından silahlı eylemlere kadar bir dizi eylem bu tanımlamaya dahil edilebilir. Toplumsal hareket kavramına bakarsak; McCarthy ve Zald (1977), toplumsal hareketleri, toplumsal yapı elementlerinin belirli bölümlerini ve/veya bir toplumun ödül dağıtımını dönüştürmeyi amaçlayan inançlar ve görüşler seti olarak ifade ederler (ss. 1217, 1218). Bu tanım, çeşitli kolektif eylemleri "hareket" kapsamına dahil edebilmemize olanak tanır, örneğin Kürt hareketi, siyasi Kürt hareketi gibi. Ancak bu tanım, "hareket" terimiyle etiketlenmemiş birçok kolektif eylemi de dışarıda bırakır. Örneğin, bir örgütün parçası olmayan insanların spontane bir eyleme katıldığı durumlar -2004'te Suriye'nin Kamışlı şehrinde toplanan Kürtlerin spontane eylemleri gibi- bu tanımın dışında kalabilir.

Kolektif eylemlerin daha kapsamlı bir tanımını McAdam, Tarrow ve Tilly (2001) sunmuştur. Bu yazarlar, toplumsal hareketlerden devrimlere, grev dalgalarından milliyetçiliğe, demokratikleşmeden diğer kolektif eylemlere kadar geniş bir yelpazeyi, benzer mekanizma ve süreçlerle gelişen olgular olarak değerlendirdiler. Bu çeşitli kolektif eylemlerin tümünü "çekişmeli siyaset" isimli üst kavramla ifade etmeyi önerdiler (s. 4). Bu tanım şu şekildedir:

“Çekişmeli siyaset [kavramıyla] şunu kastediyoruz: (a) En az bir hükümetin iddia sahibi, iddiaların hedefi veya iddialara taraf olduğu ve (b) eğer gerçekleşirse, iddiaların en az bir iddia sahibinin çıkarlarını etkileyeceği durumlarda; iddia sahipleri ve onların hedefleri arasındaki dönemsel, kamusal, kolektif etkileşim.” (s. 5).

Bu tanım, kolektif eylemleri geniş bir yelpazede ele alır. Protestolar, isyanlar, devrimler, milliyetçi hareketler, kültürel direnişler ve kolektif dilekçeler gibi çeşitli kolektif eylemleri tek çatı altında incelemeye olanak tanır. Bu geniş kapsam, muhalif Kürtlerin eylemlerinin çeşitliliğini daha iyi kavramamıza yardımcı olabilir. Öte yandan, bu tanım bize belirli eylemlere odaklanma imkânı da sunar. Çekişmeli siyaset kavramı, katılımcıların en az bir hükümetle, çıkar bazlı, kolektif ve dönemsel olarak etkileşimde bulunduğu durumları vurgular. Bu odak, daha geniş bir politik bağlamda anlam ve etkiye sahip olan eylemleri incelerken, daha yerel veya kişisel çekişmeleri dışarıda bırakır. Kolektif Kürt eylemlerine uyarlandığında, çekişmeli siyaset kavramı; isyanlar, silahlı mücadeleler, gösteriler, ateşkes anlaşmaları, diplomasi faaliyetleri, müzakere süreçleri, legal siyasi faaliyetler, kültürel uyanışlar, yayıncılık faaliyetleri, kültürel etkinlikler, kitlesel seferberlikler, barışçıl inisiyatifler ve yargısal mücadeleler gibi geniş bir yelpazedeki kolektif eylemleri kapsar.

Öte yandan, bazı kolektif Kürt eylemlerinin isimlendirilmesi konusunda çeşitli anlaşmazlıklar mevcuttur. Örneğin, Koçgiri isyanını inceleyen Soileau (2014), bu olayların öncü bir grubun liderliğinde bilinçli bir başkaldırı olarak nitelendirilemeyeceğini ve bu yüzden “isyan” tanımının dikkatlice kullanılması gerektiğini belirtmiştir (s. 242). Ancak bu yaklaşım iki sebeple eleştirilebilir. Birincisi, isyancılara “bilinçli” olmaları gerektiği yönünde bir şart koymak yanıltıcıdır. İkincisi, kolektif eylemlerin her zaman belirli bir organizasyon altında gerçekleşmesi gerekmez; bazen bu hareketler spontane olarak ortaya çıkarlar. Bu sınırlamaları ortadan kaldırıabilirsek, Koçgiri'deki olayları isyan ya da çekişmeli siyaset olarak adlandırmamızda bir engel bulunmamaktadır. Öte yandan, 1937-38 Dersim olayları, isimlendirme konusunda tartışma yaratan başka bir örnektir. Dersim'deki aşiretler, örneğin Koçgiri'dekilerin aksine, açıkça bir özerklik talebinde bulunmadılar. Ayrıca, 1925'teki Şeyh Said İsyanı'nı organize eden Azadi⁴ örgütü, 1926-1930 arasında Ağrı isyanına öncülük eden Hoybun (Xoybûn/Özgürlük) veya 1921 Koçgiri İsyanı'nda liderlik arayışı içinde olan Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) gibi örgütler Dersim'de bulunmamaktaydı. 1937-38 Dersim hadiseleri, hükümetin askeri müdahalesiyle tetiklenen⁵ ve bu bağlamda 19. yüzyıl Kürt hareketlerine benzeyen bir mobilizasyon olarak değerlendirilebilir. Bu çalışmada, Dersim olayları için “isyan”, “direniş” “mobilizasyon” ve “çekişmeli siyaset” terimlerini eş anlamlı bir şekilde kullanacağım.

Bu makalede ana odak, milliyetçi hareketler üzerine olacaktır. Her çekişmeli Kürt siyaseti milliyetçi tonlara sahip değildir. Örneğin, Türkiye'deki İslamcı Kürt hareketi Hizbullah, böyle bir örnektir. Benzer şekilde, 1930'larda Suriye'de Afrin bölgesinde feodal toprak sahiplerine karşı başlatılan Mürid Hareketi veya Suriye Komünist Partisi'nde öne çıkan Kürt kökenli lider Halid Bektaş'ın faaliyetleri de milliyetçilik bağlamında değerlendirilmeyecek ve analize dahil edilmeyecektir. Bu durumda, neyin Kürt milliyetçiliği olarak kabul edildiğini tanımlamamız gerekmektedir. Kürt milliyetçiliği, Bozarslan (2008)'ın tanımını esas alırsak, Kürtlüğe dayalı idari bir yapının (özerklik, federasyon veya ayrı bir devlet) kurulmasını hedefleyen ve kendine özgü semboller ve siyasi bir söylem oluşturmuş bir akımdır (s. 841). Bu tanım, Gellner (1983)'in “ulusal birim ile siyasal birimin çakışmasını öngören siyasal bir ilke” (s. 1) şeklindeki ilkesiyle paraleldir. Özoglu (2005) daha kapsayıcı bir yaklaşım benimser. Ona göre Kürt milliyetçiliği,

⁴ Ciwata Azadiya Kurd/Kürt Özgürlük Cemiyeti

⁵ Bu görüşü destekleyen bir çalışma için bkz.(Oran, 2011). Bruinessen (1994), Dersim'deki isyancıların yüksek ulusal ideallerden ziyade, sadakatleri ile hareket ettiklerini belirtiyor. Yazar, bu isyanın, hükümetin aşiretlerin işlerine müdahalesine ve hükümetin "uygarlaştırma misyonu" olarak gördüğü şeye karşı direniş olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunuyor. (s. 9).

mutlaka ayrı bir devlet kurma veya devlete karşı olma anlamına gelmez (s. 20). Yazara göre “‘Kürt milliyetçiliği’ (tamamen olmasa bile) esas olarak iki öncüle dayanan entelektüel ve siyasi bir harekettir: [1] Kökleri kadim tarihe dayanan tutarlı bir Kürt kimliğine duyulan inanç ve [2] tarihi bir Kürt anayurdu ya da toprağı üzerinde feragat edilemez bir kendi kaderini tayin etme hakkına kanaat getirme.” (Özoğlu, 2005, s. 19).

Kürt milliyetçiliği konusunun teorik yönüne girmeyeceğiz. Ancak, çoğu çekişmeli Kürt siyasetinin Bozarslan (2008) ve Özoğlu (2005) tarafından yapılan tanımlamalarla tam olarak örtüşmediğini belirtmek gerekiyor. Bu nedenle, bu makalede ele alacağımız hareketler için daha kapsayıcı bir tanımlamaya ihtiyaç var. Çalışmada değerlendireceğim kolektif eylemleri seçerken, bu eylemlerin bağımsızlık talebi, özerklik arzusu ya da kültürel hakların savunulması gibi en az bir koşulu yerine getirmelerini esas aldım. Kürt muhalifleri; sınırlı yerel özerklik talebinde bulunanlardan (örneğin 1920’lerde Türkiye’deki Koçgiri isyancıları), kolektif kimlik hakları ve ekonomik eşitlik arayışındakilere (örneğin 1960’larda Türkiye İşçi Partisi içerisindeki Doğulular Grubu veya Doğu Mitinglerinde dile getirilen talepler), PKK’nin ilk yıllarında olduğu gibi bağımsızlık peşinde koşanlardan, geniş çaplı özerklik isteyenlere (örneğin 1990’lardan itibaren PKK hareketi veya 2011’den beri Suriye’deki PYD⁶ hareketi) kadar farklı milliyetçi amaçları benimsemişlerdir.

Metodoloji

Bu çalışma, Kürt mobilizasyonunun eylem repertuarları üzerine nitel bir inceleme sunmaktadır. İkincil kaynakların yanı sıra, istihbarat raporları, askeri mahkeme belgeleri, parlamento tutanakları, insan hakları raporları, örgüt yayınları, dönemin tanıklarının anı kitapları ve dönemin gazeteleri gibi birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Bu belgeler, metinlerin içeriğinde bulunan anlamları ve bağlamları detaylı bir şekilde çözümlemek için seçilmiştir.

Bu araştırma, çoklu vaka çalışması stratejisini benimsemektedir. Stake (2006), çoklu vaka çalışmasının, birden çok durumu, bölümü veya üyesi olan bir şeyi incelemek için özel bir çaba gerektiğine işaret etmektedir. Bu tür incelemelerde, insanlar, aktiviteler, politikalar, sorunlar ya da ilişkilerin dar bir yelpazesi derinlemesine incelenir. İncelenen her vakanın kendine özgü sorunları ve dinamikleri bulunmaktadır. Her bir vaka kendi hikayesini taşısa da, esas odak bu vakaların bütünü ya da bu vakalar aracılığıyla elde edilen genel izlenimdir (Stake, 2006, s. vi).

⁶ Partiya Yekîtiya Demokrat/ Demokratik Birlik Partisi

Araştırmam, Türkiye ve Suriye'deki eylem repertuarlarını bir yüzyıllık süre zarfında ele almaktadır. Bu uzun zaman aralığında birçok eylem repertuarı (isyan, protesto vs.) ortaya çıkmıştır ve her repertuar, kendi bağlamında benzersiz dinamiklere sahip olabilir. Bu derinlikteki karmaşıklık ve çok boyutluluğu kavramak amacıyla çoklu vaka çalışması yaklaşımını tercih ettim.

Örneklem olarak Türkiye ve Suriye'den vakaları seçtim. Bu çalışma “metodolojik milliyetçilik” (Wimmer ve Glick Schiller, 2002) tehlikesinin farkında olarak tasarlandı. Metodolojik milliyetçilik, diğer tanımların yanı sıra, araştırmayı belirli bir ulus devletin politik ve coğrafi sınırlarıyla sınırlamaktır (s. 578). Öte yandan, bu çalışma Kürt çekişmesinin tüm eylem repertuarlarını kapsamamaktadır. Örneğin; Cumartesi Anneleri veya sosyal medya üzerinden yürütülen aktivizmler gibi belirli kolektif eylemler bu analizin dışındadır. Bunun nedeni, çalışmanın geniş kapsamlı bir inceleme yerine, sınırlı bir makale formatında hazırlanmış olmasıdır ve amacı, Kürt eylemlerinin tamamını detaylıca analiz etmekten ziyade, bu konuda genel bir çerçeve ve rehber sunmaktır. Sunulan rehber, eksiksiz bir kaynak olmaktan ziyade, konuya dair kısmi bir kılavuz niteliğindedir.

Bu çalışmanın veri analiz yöntemi, tematik analizdir. Guest, MacQueen ve Namey (2012) tematik analizin, sadece belirli kelimeleri ya da ifadeleri sayma işleminden öte, veri seti içerisinde yer alan açık ve örtük fikirleri, yani temaları tanımlama ve açıklama amacına hizmet ettiğini belirtir. Bu analiz sürecinde, saptanan temaları temsil edecek şekilde kodlar oluşturulur. Bu kodlar, sonraki analizlerde ham verilere bir rehber veya işaretçi olarak uygulanır (s. 9). Öte yandan, Neuman (2014)'ın vurguladığı gibi, nitel ya da nicel olsun, veri analizinin merkezinde karşılaştırma süreci bulunur. Araştırmacılar, topladıkları veriyi ya kendi içinde ya da diğer ilgili verilerle karşılaştırarak, veri içindeki farklı süreçleri, nedenleri, özellikleri ve mekanizmaları belirler. Bu süreç boyunca, özelliklerin benzerlikleri ve farklılıkları üzerine odaklanarak, analiz yapılır (Neuman, 2014, C.2, s. 660). Bu çalışmanın özünde, Türkiye ve Suriye'deki eylem repertuarlarını form ve seviye bazında karşılaştırmak yatar. Bu kapsamda, elde edilen veriler üzerinden, bahsi geçen iki ülkedeki Kürtlerin eylem repertuarları arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymayı amaçlıyorum.

Türkiye ve Suriye'deki Kürtlerin Eylem Repertuarları: 1918-1940

Türkiye'deki Kürtler, I. ve II. Dünya Savaşları arasında dört isyan gerçekleştirdiler. İlk ayaklanma, 1921'de, Sivas'ın Ümraniye (İmranlı) ilçesinde merkezlenen Koçgiri aşiret

konfederasyonundan geldi. Koçgiri aşiretinin liderleri Alişan ve Haydar Bey, bu isyana liderlik ettiler. Aşiretin eğitimli üyelerinden Alişer, hareket içerisinde danışmanlık rolünü üstlendi. İsyanın diğer önemli bir lideri Nuri Dersimi'ydi. Dersimi (1952)'nin belirttiğine göre, KTC 1918'de Kürt Alevi bölgelerine üye gönderip örgütlenmeye karar vermişti (1952, ss. 121, 122; Ayrıca bkz. Altan, Akbaş ve Çağlayan, 2019, ss. 325, 326). Bu ayaklanma, Türk milliyetçilerinin Kürt sorunuyla ilk karşılaşması ve Kürt hareketiyle ilk temasıydı. İkinci büyük ayaklanma 1925'te gerçekleşti. Bozarslan (2008)'in da belirttiği gibi, Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı döneminde, devlet ile Kürtler arasında oluşan ittifak, Kürt milliyetçiliğinin politikleşme sürecini yalnızca kısa bir süre için durdurabilmişti (s. 841). 1925'te, ağırlıklı olarak Zazaca konuşan Sünni Kürtler, Şeyh Said önderliğinde büyük bir ayaklanma başlattılar. Bu hareketin ana organizatörü, Azadi idi. Bu örgüt, 1922 (Bkz. M. N. Dersimi, 1952, s. 173) veya 1923'te (Bkz. McDowall, 2004, s. 267) Erzurum'da kuruldu. Azadi'nin kuruluş kadrosu, geçmişte Hamidiye alaylarında görev almış deneyimli Kürt subaylarından oluşmaktaydı. Kurucular arasında Cıbranlı Halid ve Bitlis milletvekili Yusuf Ziya Bey yer alıyordu. Daha sonradan örgüte katılanlar arasında Şeyh Said, İhsan Nuri ve Ekrem Cemilpaşa bulunuyordu.⁷

Şeyh Said İsyanı'nın sona ermesinin ardından, Türk hükümetine karşı muhalefet aralıklı da olsa sürdü. Örneğin, 1925'in temmuz ayında Batman Sason'da bazı aşiretler harekete geçmişti. Fırat'ın (1961) verdiği bilgilere göre 1 Temmuz 1925'te bu aşiretler bir alay askeri pusuya düşürmüşlerdi (s. 148). Aslında bazı küçük çaplı başkaldırıları devam etti, ancak Şeyh Said ve takipçileri kesin olarak mağlup edilmişti. 1926'da Ağrı'da yeni bir isyan patlak verdi.⁸ Celali Aşireti reislerinden İbrahim Heski Telli (Biroyê Heskê Têlî), bu isyanın liderliğini üstlendi. İlerleyen zamanlarda, Hoybun örgütü, Osmanlı'nın deneyimli komutanı İhsan Nuri'yi Ağrı'ya askeri lider olarak atadı.⁹ Öte yandan, Ankara hükümeti, 1928'de Ağrı'daki durumu kontrol altına almak için bir af ilan etti, ancak Ağrı'daki isyan, bu af ilanına rağmen devam etti. Tarrow'un (2011) geliştirdiği "protesto dalgaları" (protest cycles) terminolojisiyle söylersek, ilk protestoları

⁷ İngiliz belgelerinde, Eylül 1924 itibarıyla Azadi örgütüne üye olanların isimleri, üyelik tarihleri, ikamet ettikleri şehirler ve kimlik bilgileri gibi detaylar için bkz. (Olson, 1989, ss. 169-171 Ek 3). Dersimi (1952), Azadi'ye üye olan bazı şeyhlerin isimlerini şu şekilde listeliyor: Şeyh Said, Melekanlı Şeyh Abdullah, bazı Çan Şeyhleri ve Palulu Şeyh Şerif. (1952, ss. 173-174).

⁸ İhsan Nuri, 1926'da Ağrı bölgesinde Celali aşiretinin lideri İbrahim Heski ve Türk askerleri arasında yaşanan ilk çatışmalar hakkında bazı bilgiler paylaşıyor. (Bkz. 1992, ss. 22-27).

⁹ İhsan Nuri, anılarında bu olayı şöyle anlatıyor: "Xoybun Komitesi İhsan Nuri'yi olağanüstü askeri komiser seçerek, savaşın yöntemini kendisine teslim etti." (1992, s. 30). Hoybun liderlerinden Süreyya Bedirhan, İhsan Nuri'nin Ağrı'ya 1928'de başkomutan olarak atandığını belirtiyor. (Chirguh, [1930] 2009, s. 75).

gerçekleştiren öncü gruplar (early risers) sonradan gelen (easy riders) isyancıları cesaretlendirmişti.

Tek parti dönemi süresince, Ankara'daki hükümet ile Kürtler arasında son büyük gerilim Dersim'de yaşandı. Dersim'deki Kürt Alevi topluluğu, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren, hükümetin gözetim altında tuttuğu gruplardan biriydi. 1930'ların ortalarında, devletin tam anlamıyla kontrol edemediği tek bölge neredeyse Dersim'di. Hükümet, bölgedeki aşiretlerin elindeki silahlardan ve yükselen Kürt milliyetçiliğinden rahatsızdı¹⁰ ve potansiyel bir isyanı önlemek amacıyla, başta Seyit Rıza olmak üzere, bazı aşiret liderlerinin teslim olmasını istiyordu. Dersim operasyonu ile ilgili son kararı Mustafa Kemal verdi: *"Mesuliyetini üzerime alıyorum, vuracağız Dersim'i."*¹¹

Bahsi geçen dört isyanda da yoğun bir şiddet repertuarı göze çarpmaktadır. Aslında, Koçgiri, Ağrı ve Dersim isyanlarında, isyancılar müzakere yoluna da başvurmuşlardı. Koçgiri'deki isyancılar, 11 Mart 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'ne bir telgraf çektiler. Telgrafta, çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu Koçgiri, Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah ilçelerinin tek bir il olarak tanımlanması ve bu bölgeye bir Kürt valisinin atanması isteniyordu (M. N. Dersimi, 1952, ss. 138, 139, 141, 142, 143; Ayrıca bkz. N. Dersimi, 1992; Kemali, 1932, s. 163,164). 1928'de ise, TBMM'den iki milletvekilinin de bulunduğu bir Türk heyeti ile İhsan Nuri'nin de dahil olduğu Kürt isyancı heyeti, Ağrı'da bir araya geldiler (Bkz. Nuri, 1992, s. 40). Ayrıca, Dersimli liderler de müzakereye açıldılar. 1938-39 harekâtından önce Dersim temsilcileri, General Alpdoğan'a temsilciler göndererek Dersim'in yönetiminin kendilerine bırakılmasını istemişlerdi (McDowall, 2004, s. 288).

Öte yandan, Koçgiri hariç, bu isyanlardaki mobilizasyon seviyeleri yüksekti. Şeyh Said isyanında, Olson (1989)'a göre yaklaşık 15 bin isyancı ile 50 bin Türk kuvveti karşı karşıya geldi (1989, ss. 102-106). 1929'un Şubat ayında Ağrı'daki yaklaşık 5.000 isyancı, bir Türk taburunu mağlup etti (McDowall, 2004, s. 283). Ağrı'daki Kürt isyancılar, kendi başkentleri, bayrakları ve

¹⁰ Hükümet, Dersim konusundaki endişelerini erken dönemlerden itibaren dile getirmişti. 2 Şubat 1926'da Mülkiye müfettişi Hamdi Bey, Dersim hakkında hükümete ilk kapsamlı raporu sundu. Raporda *"Dersim gittikçe Kürtleşiyor, mefkûreleşiyor [bir fikre bürünüyor], tehlike büyüyor"* ifadeleriyle bu kaygılar dile getirildi ve aynı raporda Dersim, *"...Hükümeti Cumhuriyet [cumhuriyet hükümeti] için bir çaban"* olarak tanımlandı (Bkz. Mülkiye müfettişi Hamdi Bey'in 2 Şubat 1926'da hükümete sunduğu rapor, 1926).

¹¹ Mustafa Kemal'in bu sözü, 12 Eylül 1986 tarihinde Tercüman gazetesinin Celal Bayar ile gerçekleştirdiği röportaja dayanmaktadır. Bkz. Altuğ, K. (1986, 12 Eylül). Celal Bayar anlatıyor, kritik olayların perde arkası. Tercüman.

marşlarıyla bir "kurtarılmış bölge" ilan ettiler.¹² Dersim'deki mobilizasyon da yoğunlu. 15 Kasım 1937'de Seyit Rıza'nın idam edilmesiyle Birinci Dersim Harekâtı son buldu. Fakat hükümet, geçmiş Kürt isyanlarından farklı bir yaklaşım benimseyerek, liderlerin ele geçirilmesinden sonra da 1938 yılı boyunca geniş çaplı operasyonlara devam etti. Hem resmi hem de gayri resmi birçok kaynak, bu operasyonlar sırasında 10 binin üzerinde kişinin hayatını kaybettiğini ve benzer bir sayının da Türkiye'nin batısına sürüldüğünü belirtmektedir.¹³

Suriye'deki çekişmeli Kürt siyaseti, Türkiye'dekinden farklı bir evrim geçirdi. Fransız sömürge yönetiminin başlarında, Suriye'de Kürt talepleri şekillenmeye başladı. 1924 yılında, Efrin bölgesinden milletvekili Nuri Kandi ve Cerablus bölgesinden iki aşiret lideri, Suriye'deki Fransız Yüksek Komiserliği'ne özerklik talebi içeren üç dilekçe sundular. Bu talepler, Kürtler için kültürel ve siyasi haklar kazanmaktan ziyade, Fransız yönetimine dayanarak yerelde güç kazanma amacını taşıyordu. Öte yandan, 1920'lerde Suriye'ye göç eden Kürt entelektüel Celadet Bedirhan, 1928'de Fransız otoritelere sunduğu dilekçede, Suriye'deki Kürt yoğunluklu bölgelerde Kürtçenin okullarda öğretilmesi ve bu bölgelerde Kürt memurların atanması gibi hem kültürel hem de daha kapsamlı taleplerde bulundu¹⁴ (Tejel, 2015, ss. 61-62).

Suriye Kürtleri, 1920'li yıllar boyunca Fransız manda yönetimiyle genellikle uyumlu bir ilişki sürdürdü. Ancak, 1930'lardaki bazı olaylarla bu uyum sarsıldı. Fransızlarla Suriyeli Arap milliyetçileri arasındaki uzun süren bağımsızlık görüşmeleri 1936'da bir anlaşma ile sonlandı. Bu antlaşma, formal olmasa da pratikte Fransız yönetimi altında özerk bir statüsü bulunan Cezire'nin (Hourani, 1947, s. 87) Arapların denetimine geçmesini öngörüyordu. Anlaşmanın son halini almasından birkaç ay önce, Şubat 1936'da, Kamışlı'nın Hristiyan belediye başkanı ile Haco Ağa ve Mahmud Bey gibi iki Kürt aşiret lideri; idari ve ekonomik özerklik, Fransız sömürge

¹² Hoybun üyesi olan Zinar Silopi, Hoybun'un Ağrı'da ilan edilen "kurtarılmış bölge"de gerçekleştirdiği atamalarla ilgili şu detayları paylaşmaktadır: Ağrı vilayetinin jandarma komutanlığına Temir Ağa, Korhan kazasının kaymakamlığına Molla Hüseyin Efendi, Boti nahiyesinin müdürlüğüne İbrahim Ağa, Örtülü nahiyesinin müdürlüğüne Hasan Efendi, Kori nahiyesinin müdürlüğüne Musa Berkili Ağa ve Koahan kazasının kaymakamlığına Ömerin Ağa atanmıştır (Bkz. 1969, s. 119,120).

¹³ Askeri verilere göre, Türk kuvvetleri, sadece 17 gün içerisinde, isyanın yaşandığı bölgelerden toplamda "ölü veya diri" 7,954 kişiyi tahliye etti (*Genelkurmay belgelerinde Kürt isyanları*, 1992, s. 304). 2011'de ise Türkiye'nin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, Dersim olaylarında ölenlerin sayısını 13 bin 806 olarak açıklamıştır (Bkz. "BBC, Başbakan Erdoğan'dan Dersim özü", 2011). Tanık ifadelerine göre belirlenen 63 farklı toplu katliam alanı ve bu bölgelerde hayatını kaybedenlerin sayılarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. (Aygün, 2011, ss. 129-131). Aygün'ün araştırmasına göre, 1938 yılında Dersim'den Türkiye'nin batısına 7 bin ile 12 bin arasında kişi sürgün edildi (2011, s. 26).

¹⁴ Bu dört dilekçeye ait arşiv detayları için bkz. Tejel (2015, s. 83, dipnot no: 41 ve 42).

yönetiminin sürdürülmesi ve Fransız denetimindeki bir hükümet altında yerel yetkililerin atanması talepleriyle bir özerklik hareketi başlattılar (Khoury, 1989, s. 528).

Haseke'nin Hristiyan belediye başkanı 1937'de görevden alındı. Bu durum, Cezire'de otonomcu gruplar ile Şam merkezli Arap hükümetinin yolladığı muhafızlar arasında silahlı çatışmalara neden oldu. Olaylar, Amude, Kamışlı ve Derbesiye gibi bölgelere yayıldı (Longrigg, 1958, s. 249). Otonomi hareketi, 1939 yılına kadar çeşitli eylemlerle devam etti. Bunlar arasında Şam tarafından atanan valinin kaçırılması (Hourani, 1946, s. 216), kitlesel gösteriler, iş yerlerinin kepenk kapatması ve birçok bildiri ve dilekçe sunma eylemleri yer alıyor (Tejel, 2015, s. 64). Bu dönemde, Şam'da yaşayan bazı Kürtler, Kürt bayrağını dalgalandırarak otonomi hareketini destekledi. 1939'un haziran ayında Cezire'den gelen bir Kürt delegasyonu, Şam'da Fransız yetkililere başvurdu. Özerk bir Kürt bölgesi kurulması, hükümette Kürt temsilinin sağlanması ve Kürtçenin resmi dil olarak kabul edilmesi talep edildi (B. T. White, 2010, s. 905).

Türkiye ve Suriye'deki Kürtlerin Eylem Repertuarları: 1950-1980

Türkiye'deki Kürt muhalifler, Dersim'deki hareketin ardından 1960'lara dek büyük ölçüde çekışmeli siyasi hareketlerden uzak kaldı ve 1984 yılına kadar şiddet eylemlerine başvurmadı. Ancak bu “sessiz dönem” 1960'larda son bulacaktı. Aslında, çekişme daha erken bir tarihte başlamıştı. 1940'ların başında, Musa Anter'in de aralarında bulunduğu bazı Kürt öğrenciler, İstanbul'da Dicle Talebe Yurdu'nu faaliyete geçirdiler. Bu grup, 1948 yılında Dicle Kaynağı isimli gazeteyi yayınlamaya başlayarak Kürt meselesine dair görüşlerini paylaştı. Ayrıca, Musa Anter öncülüğündeki bir ekip 1958'de Diyarbakır'da İleri Yurt gazetesini çıkarmaya başladı.¹⁵ Bu gazete, devlet ile Kürt milliyetçileri arasında bir çekişme alanına dönüştü.

İki belirleyici olay, Kürtlerle devlet arasındaki çekişmeyi yoğunlaştırdı. 1959 Nisan'ında yaşanan ilk olay, Barzani güçlerinin, Bağdat'taki yönetime karşı Kerkük'te, Türkmenlerin de yaşadığı bir isyanı bastırmasına dayanıyordu. Bu olayın akabinde CHP Niğde Milletvekili Asım Eren, mecliste gerçekleştirdiği konuşmasında, Türkiye'deki Kürtlere karşı misilleme çağrısında bulundu. Bu çağrıya cevaben, bir grup Kürt öğrenci, telgraf yoluyla protestoda bulundular.¹⁶ İkinci olay ise 1959 yılında Musa Anter'in İleri Yurt gazetesinde Kürtçe olarak "qimil" (kıml) başlıklı bir hiciv şiiri yayımlamasıdır. Şiir şöyle bitiyordu: *"Üzülme bacım, seni kıml (süne) ve*

¹⁵ Musa Anter, İleri Yurt gazetesinin kuruluş hikayesini şu şekilde anlatıyor: *"Dicle Yurdu'nda Diyarbakırlı Hüseyin Dikici, Talat Saygın ve Bitlisli Veli Dolu (Kasimoğlu) ile görüşüp gazeteyi çıkarmaya karar verdik."* (1991, s. 120).

¹⁶ Bkz. "Kürt talebeler Asım Eren'i protesto etti." (1959, 12 Nisan).Milliyet.

sömürenlerin ızzarından [zararından] kurtaracak kardeşlerin yetişiyor artık." (Anter, 1991, s. 143). Anter'in deyişiyle, Türkiye basını ayağa kalktı. (1991, s. 143).

Kürt milliyetçilerinin bu meydan okumaları hükümeti endişelendirdi. 1959'da, Musa Anter, Naci Kutlay, Sait Elçi ve Şerafettin Elçi dahil olmak üzere Kürt entelektüel ve öğrenci kökenli 50 kişi gözaltına alındı. Bu gözaltılar sırasında bir kişinin hayatını kaybetmesi sonucu bu hadise "49'lar Olayı" olarak anılmaya başlandı.¹⁷ Hükümet ve Kürt milliyetçileri arasında yaşanan bu çekişmeler, Dersim isyanı sonrası Türkiye'deki Kürtlerin ilk kolektif hareketlenmeleri idi. Diğer bir deyişle, Kürt milliyetçilerinin Kürt ulusu üzerinden tahayyül ettikleri hayali cemaat (Anderson, 1983) yeniden görünür olmaya başlamıştı.

27 Mayıs 1960'ta ordu, Demokrat Parti hükümetini devirerek askeri darbe gerçekleştirdi. Bu darbenin ardından 1961'de, görece liberal bir anayasa kabul edildi. Bu dönemin yeni kurulan partilerinden biri olan TİP, sosyalist bir ideoloji benimsemişti. Tarık Ziya Ekinci, Musa Anter, Mehdi Zana ve Kemal Burkay gibi Kürt aydınlar bu partide "doğulular grubu" olarak bir araya geldi. TİP'in 10 Şubat 1964 tarihli programında, Kürtlerin etnik kimlikleri sebebiyle yaşadığı ayrımcılığa atıfta bulunuldu.¹⁸ Parti içindeki Kürt üyeler, Kürt meselesini doğudaki "ekonomik sorunlar" çerçevesinde, mecliste,¹⁹ radyo gibi medya araçlarında ve partinin doğudaki şubelerinde ele almaya ve tartışmaya başladılar.

1960'larda ortaya çıkan bu yeni Kürt hareketi, Watts (2007)'ın da işaret ettiği gibi, silahlı ayaklanmalardan şiddet içermeyen eylemlere, bölgesel özerklik talebinden sınıfsal taleplere dönüştü ve kabilevi, dini ve dilsel farklılıkları aşmada zorlanan yalıtılmış mücadelelerden, değişik Kürt gruplarını ve Türk solunu çekişmeye katan yeni bir niteliğe kavuştu (2007, s. 3). Bu süreçte, 1965'te Irak'taki Barzani hareketinden esinlenerek kurulan muhafazakâr bir Kürt partisi olan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi (TKDP) de sahneye çıktı. 1968'de Epözdemir'in yargılandığı davada gözlemlendiği gibi, TKDP'nin üyeleri, TİP'te faaliyet gösteren Kürtlerin

¹⁷ Musa Anter, anılarında bu konu hakkında şunları belirtmişti: "*Senelerden sonra mahkemeye çıktığımızda kırk dokuz kişiydik; bu olaya da "Kırkdokuzlar" denildi. Sebep şu: Ankara Hukuk Fakültesi üçüncü sınıf talebesi ve hemşehrim Emin Batu, hücrede vefat etti. Bu yüzden kırk dokuz kişi kaldık.*" (Anter, 1991, s. 150).

¹⁸ 10 Şubat 1964'te kabul edilen TİP'in parti programında, "Doğu Kalkınması" başlığı altında Kürtlerle ilgili şu ifadeler yer verilmişti: "*Bugün Doğu ve Güneydoğu illerimiz büyük vatandaş ve memur kitlesi gözünde bir mahrumiyet bölgesidir. Kamu hizmetleri bu bölgede yok denecek kadar azdır. ...Üstelik bu vatandaşlarımızdan Kürtçe ve Arapça konuşanlar veya Alevi mezhebinden olanlar bu durumları sebebiyle ayırımı uğramaktadırlar.*" (Bkz. "Türkiye İşçi Partisi programı (10 Şubat 1964)", 1964, s. 110).

¹⁹ 1965'te meclise TİP'ten seçilen Tarık Ziya Ekinci'nin yaptığı konuşmalara bakıldığında, Kürt meselesini "doğu sorunu" çerçevesinde ele aldığı ve bu konuyu bölgedeki feodal yapıya yönelik eleştirilerle birlikte ekonomik eşitsizlikler üzerinden değerlendirdiği görülüyor. Ekinci'nin , 12 Ocak 1966 günü TBMM'de yaptığı konuşma için bkz. (Ekinci, 2010, ss. 38, 43).

aksine "doğu" terimini değil, "Kürdistan" ifadesini kullanmayı seçtiler.²⁰ TKDP'nin vizyonunda, Misak-ı Milli sınırları dahilinde, Kürtlerin ve Türklerin eşitliği ve Kürtçenin resmi dil olarak tanınması yer alıyordu (Bkz. Epözdemir, 2005, ss. 17, 43, 46).

1967 yılında TİP'te yer alan sosyalist Kürtler ve TKDP üyeleri, "doğu mitingleri" adı altında bir dizi kitlesel miting organize ettiler.²¹ Bu mitingler, Kürt nüfusunun yoğun olduğu Silvan, Diyarbakır, Siverek, Batman, Tunceli ve Ağrı şehirlerinde gerçekleşti, bir miting de başkent Ankara'da düzenlendi (A. Z. Gündoğan, 2005, s. 1). Bu mitinglerin ana gündemi, Türkiye'nin Doğu ile Batı arasındaki ekonomik ve sosyal dengesizlikti (Beşikçi, 1992, s. 20). Kürt milliyetçileri, ellerine pankartlar alarak yeni bir eylem repertuarıyla tanışmış oldular.

1969 yılından itibaren kurulan Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO), Kürt milliyetçiliği alanında yeni bir hareketliliği tetikledi. Bu dernekler, Türkiye'deki çok partili dönem içerisinde Kürt milliyetçilerinin gerçekleştirdiği ilk özerkleşme çabalarını temsil ediyordu. Sosyalizme yakın duran ancak Türk solunun genel çerçevesinden ayrı bir pozisyon alan bu dernekler, Bozarslan (2008)'ın deyişiyle, o zamana dek sol çevrelerce kullanılan "Türkiye halkı" şiarından "Türkiye halkları" şiarına, sosyalist devrim sorunsalından "ulusal kurtuluş savaşları" sorunsalına geçiş anlamına gelmekteydi (s. 856). DDKO, Kürt sorununun ele alındığı ve tartışıldığı önemli bir platform haline geldi. Derneklerin eylem repertuarlarını örgütün kurucularından Bozçalı şu şekilde özetlemişti: "...DDKO olarak DEV-GENÇ ve diğer örgütlerle birlikte bildiri dağıtmak, birlikte hazırlanan bildirileri hazırlamak ve dağıtmak, miting, yürüyüş ve forumlara katılmak gibi eylemlerimiz oldu." (2006).

DDKO'nun asıl etkisi, 1971 askeri darbesinin ardından örgütün şubelerinin kapatılması ve üyelerinin tutuklanması sonrasında kendini gösterdi. Mahkemede yapılan savunmalar, askeri savcılarla Kürt milliyetçileri arasında sembolik bir mücadeleye dönüştü. 1971'de yargılananlar arasında Türk kökenli akademisyen İsmail Beşikçi de bulunuyordu. Beşikçi (1991)'nin aktardığına göre, askeri savcılar iddianamelerde Kürtlerin aslında Türk olduğunu ve Kürtçenin Türkçenin bir şivesi olduğunu savunup, "ben Kürdüm" diyenleri suçladı, buna karşın DDKO

²⁰ TKDP üyesi Epözdemir, mahkeme heyetine şu savunmayı yapmıştı: "Doğu ve Güneydoğu Anadolu" diyeceğime, bu ülkenin tarihi ve coğrafi adı olan, tek bir kelime ile ifade edilen "Kürdistan" gerçeğini kullanacağım. Türk vatandaşı diyeceğime, Türkiye vatandaşı veya Kürt halkı, Kürt ulusu tabirini kullanmayı daha uygun buluyorum." (Epözdemir, 2005, s. 25).

²¹ Bu mitinglerin düzenlenmesinde TİP'li ve TKDP'li Kürt milliyetçileri aktif roller aldı. Ancak, mitinglerin bir organizatörü olan Buray'ın ifadesine göre, bu etkinlikler merkezi ve planlı bir örgütün doğrudan inisiyatifi sonucunda gerçekleştirilmedi (Buray, 2002, s. 202).

üyeleri, Kürtlerin dil, tarih ve gelenekleriyle ayrı bir ulus olduklarını belirterek siyasi savunma yaptılar (1991, ss. 111, 112).

1970'lerde bir dizi yasa dışı Kürt milliyetçi örgütü (Örneğin, T-KDP, TKSP, Rızgarî, Kawa, Têkoşîn, Özgürlük Yolu) sahneye çıktı. Ancak, bu grupların hiçbiri 1960'larla karşılaştırıldığında aynı mobilizasyon seviyesine erişemedi. Mehdi Zana'nın temsil ettiği otonom hareket bir istisnasıydı. Zana, 1977'de Diyarbakır belediye başkanlığına seçildi. Yanı sıra, 1979'da Ağrı'da başka bir Kürt milliyetçisi, Urfan Alparslan, belediye seçimlerini kazandı. Ancak, 1960 ve 70'lerdeki yerel siyasetin belli sınırları vardı. Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yapılan neredeyse tüm yerel seçimlerde, milliyetçi olmayan Kürt adaylar seçiliyordu.

Suriye'deki Kürt muhalefeti, II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'deki Kürt milliyetçi hareketine kıyasla belirgin bir demobilizasyon süreci yaşamıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Fransız sömürge yönetimi altında Suriye'deki Kürt milliyetçi hareketi, esas olarak (a) Fransız yetkililere sunulan dilekçeler, (b) Cezire bölgesindeki özerklik çabaları ve (c) bu özerklik talebine Şam'daki Kürtlerin sunduğu destekle sınırlı kaldı. 1946'da Fransızların Suriye'den çekilmesi ve bağımsız bir Suriye devletinin kurulmasının ardından, ülkede uzun yıllar süren bir iktidar kavgası baş gösterdi. Bu iktidar mücadelesi, Baas partisinin sembolik (lider kültü) (Wedeen, 1999) askeri ve ideolojik (Arap milliyetçiliği ve sosyalizmi) düzeyde mutlak bir rejim inşa ettiği 1970'lerde son bulacaktı. Yeni Suriye'de Bedirhan kardeşlerin ve Hoybun örgütünün faaliyetleri sona erdi. Ayrıca, Fransız manda döneminde görece aktif olan aşiretler, eski politik etkilerini yitirdiler.

1957'de Osman Sabri ve Nurettin Zaza gibi önde gelen aydınlar tarafından, ilk kez doğrudan Suriye Kürtlerine yönelik bir politik ajandaya sahip olan Suriye Kürdistan Demokrat Partisi (SKDP/Partiya Dêmkokrat a Kurd li Sûriyê) kuruldu. Yanı sıra, Türkiye devletine karşı silahlı bir isyan hareketi başlatmış olan PKK (Kürdistan İşçi Partisi), 1980'lerden itibaren Baas rejiminin onayı dâhilinde Suriye'yi bir üs olarak kullanmaya ve Suriye Kürtlerinin yaşadığı bazı bölgelerde görünür olmaya başladı. Ancak bu yeni durum, Suriye'deki Kürt kitlelerinin harekete geçirilmesi bağlamında belirgin sonuçlar yaratmadı.

1950'ler ve 70'lerde Afrin'de hükümetle Kürtler arasında ciddi bir anlaşmazlık kaydedilmedi. Cezire'deki toprak reformlarına ve Arap Kemer projesine karşı 1970'lerde bazı tepkiler gösterilse de, bu eylemler genellikle köylülerin inisiyatifiyle lokal düzeyde gerçekleşti (Allsopp, 2014, s. 103). Öte yandan, Arap Kemer politikalarına karşı çıkmak amacıyla, SKDP üyelerinin de aralarında bulunduğu bir Kürt grubu, 1973'te Hafız Esad'a bir memorandum iletti

(Amnesty International, 1983, ek C.).²² Yanı sıra, 1986'da, bölgeye son dönemde yerleştirilen Arap sakinlerle Kürtler arasında kısa süreli çatışmalar meydana geldi (Vanlı, 1992, s. 127). Ancak bu olaylar büyük bir krize dönüşmedi. Aynı yıl, Şam ve Afrin'deki Newroz kutlamaları sırasında güvenlik güçlerinin müdahalesi sonucu dört kişi hayatını kaybetti (1992, s. 128). Yanı sıra, Mart 1990'da Haseke bölgesinden bir grup kimliksiz Kürt, protesto gösterisi düzenlemek için Şam'daki başkanlık sarayının önüne geldi. Bu eylemleri sonucunda pek çok kişi gözaltına alındı (HRW, 1996, s. 33). Yine de, Suriye yönetimi ve Kürtler arasında bu tür doğrudan ve şiddetli çatışmalar nadiren meydana geliyordu.

Türkiye ve Suriye'deki Kürtlerin Eylem Repertuarları: 1980-2018

Öcalan ve öğrenci arkadaşları, doğu ve güneydoğuda gerçekleştirmeyi planladıkları silahlı isyan için Ankara'da bir dizi toplantı gerçekleştirdiler.²³ 27 Kasım 1978'de Diyarbakır'ın Fis köyündeki bir toplantıda PKK ismini alacak bir örgüt kurma kararı alındı. Bu grup, bağımsız bir Kürdistan hedefini benimsedi. 1978'de yayımlanan PKK'nin kuruluş manifestosu "Kürdistan devriminin yolu"nda,²⁴ bu hedef şu şekilde ifade edilmişti: "*Kürdistan Devriminin özelliklerinden ve hedeflerinden kaynaklanan Kürdistan Devriminin görevleri, Bağımsız ve Demokratik bir Kürdistan yaratmayı öngörür.*" (Öcalan, 1993, s. 121). PKK liderleri, 1984 yılına dek doğrudan Türkiye hükümeti ile çatışmalardan uzak durdu ve militanlarını Lübnan'daki kamplarda eğitti. 15 Ağustos 1984'te Şemdinli (Hakkâri) ve Erüh'ta (Siirt) gerçekleştirdikleri ilk silahlı eylemlerle mücadeleyi başlatmış oldular.²⁵

1990'lı yıllardan bu yana PKK liderliği veya etkisi altında gerçekleşen çekişmeli Kürt siyaseti; askeri çatışmalar, kitlesel mobilizasyonlar ve legal siyaset olmak üzere özellikle üç farklı eylem repertuarı şeklinde gerçekleşti. Askeri perspektiften bakıldığında, PKK'nin en etkili olduğu

²² Bahsi geçen dilekçeyi imzalayanlardan 12 kişi aynı yıl içerisinde gözaltına alındı. Bu kişilerden beşi 1980'de serbest bırakıldı, ancak SKDP ile bağlantılı 7 kişinin tutukluluğu 1983'e kadar sürdü. (Amnesty International, 1983, ek C.).

²³ 1975 yılında Ankara'nın Dikmen bölgesinde gerçekleştirilen toplantı hakkında, Öcalan ilerleyen yıllarda şunları söylemişti: "10- 15 kişi toplandı. Bu toplantının önemi, hareketi bundan böyle Ankara'dan çıkıp yerinde (Güney Doğu'da) yürütme kararı alındı." (Birand, 1992, s. 85). PKK'nin kuruluş sürecine dair kronolojik bir inceleme için bkz. (İmset, 1993, ss. 13-17).

²⁴ PKK'nin bu kuruluş manifestosu üç bölümden oluşmaktaydı: 1-Sınıflı toplum ve sömürgecilik tarihi, 2-Kürdistan toplumu, 3-Kürdistan devrimi (Bkz. Öcalan, A. (1993). *Kürdistan devriminin yolu (manifesto)* (6. bs.). Köln: Weşanên Serxwebûn.).

²⁵ Bahsi geçen dönemde Türk basını PKK ismini henüz duymamıştı. Milliyet gazetesi, 18 Ağustos 1984 tarihinde haberi "Ayrılıkçılar, iki jandarma karakolu ile bir subay gazinosuna saldırdı" şeklinde verdi. (Bkz. 1984, 18 Ağustos).Milliyet.

dönem 1990'ların başıdır, özellikle 1993 yılı bu zirveyi temsil eder.²⁶ Örgütün askeri faaliyetlerde en aktif olduğu bölgeler, Irak sınırına yakın olan ve Botan olarak adlandırılan Şırnak ve Hakkâri'ydi. 1990'larda örgüt, gerilla taktikleri ile askeri noktalara saldırılar düzenledi, polis karakollarını hedef aldı, köy korucularıyla sıkça çatışmaya girdi ve köylere baskınlar yaptı. Yanı sıra, Türkiye'nin ulaşım ve iletişim altyapısına hasar verdi ve turistik bölgelerde bombalı saldırılar düzenledi. 2011 yılına kadar olan 30 yıllık süreçte, PKK militanları, siviller ve kamu görevlileri (asker, polis ve köy korucusu) dahil olmak üzere toplamda en az 40 bin kişi yaşamını yitirdi ve yaklaşık 3 milyon sivil evlerini terk etmek zorunda kaldı.²⁷

PKK odaklı başka bir kolektif eylem biçimi kitlesel mobilizasyonlardı. Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki Kürt isyanları (Koçgiri, Şeyh Said, Ağrı) kitleleri harekete geçiremedi. 1960'lardaki Kürt aktivizmi ise bu konuda sınırlı bir başarıya ulaştı. PKK, Kürt kitlelerini harekete geçirebilen ilk örgüttü. 1990'lı yıllarda "serhildan" adı verilen sokak protestoları, taş atan Filistinli eylemcilerden esinlenerek ortaya çıktı ve 1992-1994 yılları arasında en yoğun dönemini yaşadı. Newroz, kitlesel hareketlerin öne çıkan bir örneğiydi. Aydın'ın da belirttiği gibi, Kürtler Newroz'u sadece Kürt kimliğinin inşası için değil, hegemonik kültüre karşı bir karşı-hegemonya aracı olarak kullandılar (Bkz. D. Aydın, 2005). 1992'deki Cizre'deki Newroz kutlamalarında, resmi rakamlara göre 57, görgü tanıklarına göre yaklaşık 100 sivil yaşamını yitirdi.²⁸ Bu açıdan, 1990'lardaki kitlesel Kürt mobilizasyonları, 1960'ların Doğu Mitingleri'nden oldukça farklıydı. 1960'ların eylemleri daha çok "protesto" niteliğinde iken, 1990'ların eylemleri "isyan" niteliğindeydi. 1960'ların eylemleri barışçıl bir özellik gösterirken, 1990'lardakiler şiddet unsurlarını içeriyordu. Son olarak, 1960'larda protestolara katılım daha sınırlıyken, 1990'larda bu katılım oldukça yüksekti.

Legal siyaset, PKK eksenindeki Kürt hareketinin başka bir eylem repertuarını oluşturuyordu. 1989'da Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) tarafından ihraç edilen Kürt

²⁶ 1993 yılının sonbaharına gelindiğinde, PKK'nın Türkiye'nin Doğu ve özellikle Güneydoğu bölgelerindeki nüfuzu öyle bir seviyeye ulaşmıştı ki, bölgede kendi gizli yönetim yapılanmasını kurmaya başlamıştı (Kirişçi ve Winrow, 1997, s. 127).

²⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1995'te yayımladığı raporda, 1975-1994 yılları arasında faili meçhul cinayetler sonucunda 908 kişinin yaşamını yitirdiği belirtilmiştir. Bu incelemeye göre, 908 cinayetten 316'sı 1992'de, 314'ü 1993'te gerçekleşti. Coğrafi dağılıma bakıldığında, bu cinayetlerin 259'u Diyarbakır, 125'i Batman ve 115'i Mardin'de işlenmiştir (Bkz. TBMM, 1995, ss. 28, 161, 162). 2013'te TBMM tarafından yayımlanan başka bir raporda, PKK ile devlet arasında yaşanan çekişme sonucu yaşamını yitirenlerin sayıları şöyle belirtilmiştir: Kamu görevlisi (asker, polis ve kurucu) 7.918; sivil 1.633; faili meçhul 3.474; PKK üyesi 22.101 (Bkz. TBMM, 2013, ss. 60, 61, 63, 72).

²⁸ 1993'te yayımlanan Türkiye İnsan Hakları Vakfı'nın raporuna göre, 1992'de gerçekleşen Newroz kutlamalarında kadın ve çocuklar dahil olmak üzere toplamda 94 kişi yaşamını yitirdi (TİHV, 1993, s. 21).

milletvekilleri, 1990'da Halkın Emek Partisi (HEP) ismiyle ilk legal Kürt partisini kurdu. 1991 seçimlerinde, HEP-SHP ittifakıyla SHP listelerinden seçilen 22 Kürt vekil meclise girdi. Watts (1999)'ın ifade ettiği gibi, Kürtler Türk siyasi sisteminde bir Kürt siyasi "ev"ini inşa etmişlerdi (s. 632). Legal Kürt partileri, Anayasa Mahkemesi tarafından birçok kez kapatıldı fakat her seferinde yeni bir adla tekrar kuruldu. 1990'larda faaliyet gösteren Kürt partileri, 1960'lardaki TİP'e dahil olan Kürt politikacılardan farklı olarak, daha riskli eylem stratejileri benimsediler. 1990'lar süresince, bu partilere üye olan 100'den fazla kişi hayatını kaybetti.²⁹ Yine de, büyük mitingler düzenlediler, parlamentoda Türkçe yemin metnine Kürtçe cümleler ekleyerek okudular, Kürt meselesi hakkında yasa teklifleri sundular, parti şubelerini Kürt hareketinin merkezleri haline getirdiler ve Kürt haklarını uluslararası platformlarda savundular. Özetle, Watts (2014)'ın ifadeleriyle söylersek, konvansiyonel siyaset çerçevesini "yüksek ses sistemlerine" dönüştürerek, Türk devlet kuramlarının güvenlik, kimlik ve temsiliyet anlatılarına meydan okudular (s. 39).

Öte yandan Suriye'deki Kürtler, Türkiye'deki Kürtlerle karşılaştırıldığında benzer bir mobilizasyon seviyesini yakalayamadılar. Ancak, 1990'lar parlamento olanaklarının sınırlı olduğu bir dönem oldu. Baas rejimi, 1990'da bağımsız adaylara sunulan milletvekili kontenjanını artırarak kısıtlı bir süre için muhalefete politik bir alan sundu. Rejim, 1980'lerden itibaren dışlanmış olan farklı grupları yönetim sistemine dahil etmeye ve bu sayede rejimin destek tabanını genişletmeye çalıştı. Muhalif kesimlerin seçimlere katılmasına izin verilmemesine rağmen, 250 milletvekili kontenjanının yaklaşık üçte biri bağımsız adaylara ayrıldı. Seçim propagandasına sınırlamaların getirildiği bu seçimlerde 82 bağımsız aday parlamentoya girdi (Perthes, 1992, ss. 15, 16, 18). Efrin'den PKK örgütüne yakın altı kişi ve 14 milletvekili kontenjanından 5 tanesinin bağımsız adaylara tahsis edildiği Haseke'den SKDP'ye yakın üç kişi (Hamid Derviş, Kemal Derviş ve Fuad Eliko) meclise girmeyi başardı (Human Rights Watch, 1996, ss. 34-35; Vanlı, 1992, s. 133). Parlamento giren bazı Kürt milletvekilleri, meclis başkanına ve doğrudan devlet başkanı Hafız Esad'a, kimliksiz Kürtlerin durumunun iyileştirilmesi talebiyle dilekçeler sundular.

1991'de 47 milletvekili, aralarında bağımsız Kürt temsilcilerin de bulunduğu bir grupta, kimliksiz Kürtlerin sorunlarına dikkat çeken bir mektubu parlamento başkanına sunduklarında, talepleri başbakan ve Baas partisi üyeleri tarafından geri çevrildi. 1992'de ise 22 milletvekilinin imzaladığı bir diğer mektup doğrudan Hafız Esad'a ulaştırıldı. Bu mektuptan da olumlu bir dönüş

²⁹ Üst kademe parti yöneticileri de saldırıların hedefiydi. Örneğin, 1991'de, kendisini polis olarak tanıtan kişilerce evinden alınan HEP Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın, işkenceye maruz kalmış bir halde Elâzığ'da hayatını kaybetmiş şekilde bulundu.

alınmadı ve bu mektuba imza atan Baas partisinden iki Kürt milletvekili, kendi partileri tarafından uyarı aldı (Human Rights Watch, 1996, ss. 34-35). Bu tür girişimlerin sonuçsuz kalmasının ötesinde, sistem içi bu tür erişimler genellikle istisnaydı. Türkiye'deki Kürt milliyetçilerinin parlamento kanalıyla sisteme meydan okuyabilmeleri Suriye'deki Kürtler için mümkün olmadı.

1990'lar sona ererken bile Suriye'deki Kürt hareketi belirgin bir sessizlik içindeydi. Ancak bu sessizlik, 2000'lerle birlikte sona erdi. Bu yıllarda, ilk büyük protesto dalgaları ortaya çıktı. Kürt Yekiti partisinin (Suriye Kürt Birlik Partisi/Partîya Yekîti ya Kurd li Sûriyê) öncülüğünde, kimliksiz Kürtlere vatandaşlık verilmesi ve Kürt diline getirilen yasakların kaldırılması talepleriyle Şam'da iki gösteri düzenlendi: İlki 10 Aralık 2002'de parlamento önünde, diğeri 25 Haziran 2003'te UNICEF binası önünde gerçekleşti. Bu gösterilere güvenlik güçleri müdahale etti ve pek çok kişi gözaltına alındı.³⁰ 2002 gösterisinde gözaltına alınan Yekiti partisi liderleri Mervan Osman ve Hasan Salih, 2004'te serbest bırakıldığında Kamışlı'da yaklaşık 15 bin kişi tarafından dört kilometrelik bir araç konvoyuyla karşılandılar. Ayrıca, Halep ve diğer üniversitelerdeki Kürt öğrenciler, Türkiye'nin Irak Kürdistan Bölgesi'ne yaptığı tehditleri protesto etmek ve Halepçe katliamını anmak amacıyla gösteriler organize etmekteydi (Gauthier, 2009, s. 109).

Kürtlerin Suriye tarihindeki ilk büyük kitlesel mobilizasyonu 12 Mart 2004'te Kamışlı'da bir futbol maçındaki kavgayla tetiklendi. Bu kavga, Kürtçede "serhıldan" olarak adlandırılan bir isyana dönüştü. Suriye rejiminin bazı sembolik yapıları ve Baas partisi binaları ateşe verildi. Araplarla Kürtler arasında sokak çatışmaları meydana geldi. On binlerce insanın katıldığı cenaze törenleri düzenlendi. Kürt öğrenciler Halep ve Şam'daki üniversitelerde protesto eylemleri düzenledi. Esnaf şehir merkezlerinde kepenkleri kapattı. Cezire, Kobani, Afrin, Halep ve Şam gibi bölgelerde yaşayan Kürtler, ilk kez eş zamanlı olarak kitlesel gösterilere katıldılar. Bu olaylar, 40'tan fazla kişinin ölümü, yüzlercesinin yaralanması ve en az 2000 kişinin tutuklanmasıyla sonlandı.³¹ 2000'ler boyunca Kürtlerin otoritelerle gergin ilişkisi sürdü. 2005'te, Kürt milliyetçi aktiviteleriyle bilinen dini lider Şeyh Maşuk Haznevi'nin öldürülmesi sonucu, sadece Kamışlı ilçesiyle sınırlı kalmış olsa da, binlerce kişinin katıldığı bir rejim karşıtı protesto

³⁰ 2003'teki gösteriye dair bazı bilgiler ve fotoğraflar için bkz. (Amnesty International, 2005, ss. 6-8).

³¹ Olaylara dair detaylı bir rapor için bkz. (Kurd Watch, 2009). Olayların Şam ve Halep'teki üniversitelere sıçramasını konu alan bir basın bülteni için bkz. (Human Rights Association in Syria (HRAS), 2004).

gerçekleşti.³² 2005 ile 2009 yılları arasında, özellikle Kamışlı ve Halep'te, rejimin müdahale ettiği ve bazılarında ölümlerin meydana geldiği toplamda en az 14 olay (gösteri, kutlama ya da sessiz protestolar) yaşandı.³³

Suriye Kürtlerinin 2011'den sonraki mobilizasyon deneyimleri dikkat çekiciydi. Suriye'de baş gösteren iç savaş, Kürtleri ilk defa geniş çaplı bir mobilizasyonun öznesi haline getirdi. Suriye rejimi, Skocpol (1985)'un tabiriyle, “tam egemenlik ve istikrarlı yönetsel-askeri kontrol devlet kapasitesini”ni yitirdi ve PYD liderliğindeki Kürtler, Suriye rejiminin 2012 Temmuz'unda kuzey Suriye'den çekilmesiyle, Cezire, Kobani ve Afrin gibi Kürt nüfusunun diğer etnik gruplara göre çoğunlukta olduğu bölgelerde askeri kontrolü sağladılar. Zamanla Kürtler, Tel Abyad ve Rakka gibi Arap nüfusun çoğunlukta olduğu bölgeleri IŞİD'den aldılar. Kürtler, alan kontrolü dışında, ideolojik tutarlılık ve siyasi güç bakımından sağlam bir örgütsel yapı oluşturdular. En güçlü dönemlerinde, Suriye topraklarının dörtte birini denetim altına almayı başardılar.³⁴ Öte yandan, Suriye'deki Kürt hareketinin iç savaş boyunca mobilizasyon haritaları, diğer bir deyişle eylem repertuarları, her ne kadar Öcalan'ın (2006) ulus-devlet eleştirisini teslim ediyor ve daha kapsayıcı ve evrensel çözümleri de içeriyor olsa da, yine de hayali bir cemaati (Anderson, 1983) inşa edecek ajandalara ve potansiyele sahipti. Suriye Kürtleri 2012'den itibaren Kürt dili ve kültürü bağlamında bir kültürel seferberlik başlattılar. Kürtçenin resmi dil statüsü kazandığı ve eğitim dili olarak kabul edildiği bu kültürel seferberlik, eğitim sisteminden medyaya, sanattan edebiyata uzanan geniş bir alanda kendini gösterdi.

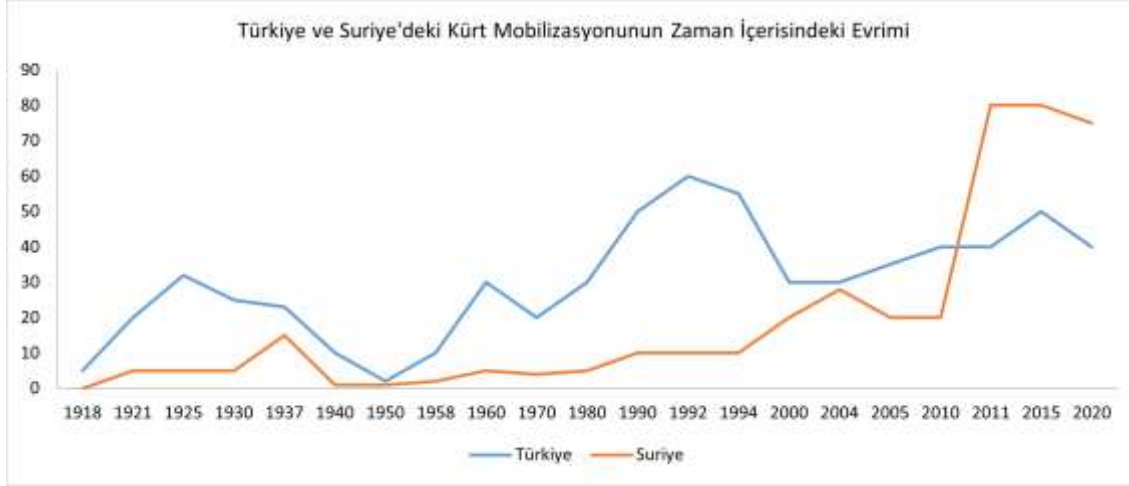
Sonuç

Bu makalede, Türkiye ve Suriye'deki milliyetçi Kürtlerin eylem repertuarlarını inceledik. Bu verilere dayanarak mobilizasyonun zaman içerisindeki seviyesi ve formu kategorileri üzerinden bazı kısmi çıkarımlarda bulunabiliriz.

³² Haznevi adına Kamışlı dışındaki diğer şehirlerde ya da yurtdışında herhangi bir gösteri veya anma töreni düzenlenmedi (Kurd Watch, 2009, s. 19).

³³ Bahsedilen 14 olayın meydana geldiği yerler, tarihler, olayların niteliği ve rejimin bu olaylara nasıl müdahale ettiğine dair bilgi için bkz. (HRW, 2009, ss. 2-4).

³⁴ PYD'nin yıllara bağlı olarak toprak genişlemesini gösteren iki harita için bkz. (Netjes ve Veen, 2021, s. 9,10).

Şekil 1: Türkiye ve Suriye'deki Kürt Mobilizasyonunun Zaman İçerisindeki Evrimi³⁵

Şekil 1'de görüldüğü üzere, Kürt çatışması doğrusal bir seyir izlemedi. Diğer bir deyişle, 1918-2018 yılları arasında Türkiye ve Suriye'deki Kürt aktivizmi dönemsel olarak dalgalı bir gelişim gösterdi. Türkiye'de Kürt milliyetçileri, 1921 Koçgiri, 1925 Şeyh Said, 1930 Ağrı ve 1937-1938 Dersim isyanlarıyla hükümete meydan okudular. Kürtler, 1940'lardan 1960'ların başına kadar süren yaklaşık 20 yıllık bir süre zarfında demobilizasyon dönemi yaşadılar. Aslında, Fearon ile Laitin'in çalışmalarının da gösterdiği gibi, 1945'ten sonraki dönemde global ölçekte etnik çatışmaların sayısı ve süresinde sürekli bir artış gözlemlendi (Bkz. Fearon, 2004; Fearon ve Laitin, 2003). 1960'larla birlikte Türkiye'deki Kürtler, bu global trendi yakalayabildi. 1960'lar boyunca TİP, TKDP ve DDKO liderliğinde bir mobilizasyon dalgası gerçekleşti. 1970'ler, 1960'ların seviyesine ulaşmasa da, 1940'ların pasif dönemine geri dönülmedi. 1980'lerden itibaren Kürt milliyetçileri, önceki parçalı meydan okumaların aksine, PKK liderliğinde süreklilik gösteren bir mobilizasyon sürecine girdiler.

Suriye'deki Kürt aktivizminin dönemsel evrimi ve seviyesi, Türkiye'deki süreçten önemli bir biçimde ayrışıyor. Fransız manda yönetimi altındaki Suriye'de, 1930'ların ikinci yarısındaki otonomi hareketi haricinde, büyük bir politik hareketlenme görülmedi. Bu otonomi girişiminden 2000'li yıllara dek, yaklaşık 60 yıl boyunca, şiddetten arındırılmış eylemlerle siyasi çekişmelere katılım dışında, belirgin bir "sessizlik" dönemi hakimdi. Bu dönemi, Suriye'deki Kürt aktivizmi için "yetersiz mobilizasyon" olarak tanımlıyorum. Yetersiz mobilizasyon terimi, başarı ya da başarısızlık gibi kategorilerden ziyade, aktivizminin belirli bir sıklığına işaret eder. Suriye'deki

³⁵ Verilerin görselleştirilmesinde kullanılan bu çizgi grafikte, Türkiye ve Suriye'deki Kürt mobilizasyonunun seviyesi baz alındı. Farklı kolektif eylemler (protesto, isyan vb.) için belirlediğim 1'den 100'e kadar olan ölçekle eylemlerin yoğunluğunu ifade ettim.

Kürtler bahsi geçen demobilizasyonu ancak 2000'lerde aşabildiler. Ancak, 1920-2010 dönemine bir bütün olarak bakıldığında çatışmanın yoğunluğu azdır. Suriye'deki Kürt hareketi için dönüm noktası, 2011'de başlayan iç savaşla geldi. Kürtler, ülkenin kuzeyinde son 10 yıldır kesintisiz bir aktivizm gösteriyorlar.

Bu çalışmada öne çıkan bir diğer bulgu, Türkiye ve Suriye'deki Kürt aktivizminin formuyla (form of mobilization) ilgilidir. Türkiye'deki Kürtler, iki dünya savaşı arasında yoğun şiddet içeren eylemlerde bulundular. Aşiret liderleri ve örgütler Koçgiri, Şeyh Said, Ağrı ve Dersim isyanlarında binlerce aşiret mensubunu harekete geçirdi. 1960'lara gelindiğinde, aktivizmin formu daha barışçıl yöntemlere evrildi. Bu dönemde Kürt milliyetçileri, parlamento, sivil toplum örgütleri ve gösteriler aracılığıyla, Kürt sorununa dikkat çektiler. Ancak 1980'lerde şiddet tekrar sahneye çıktı. PKK öncülüğündeki Kürt hareketi ilk gerilla eylemlerini başlattı. Kürt milliyetçileri, 1990'lı yıllardan itibaren hem şiddet içeren yöntemlerle hem de legal yollarla otoritelere meydan okuyorlar.

Suriye Kürtleri, 2011'e kadar silahlı bir direniş göstermedi. 1920'lerde, Kürtler Fransız idaresiyle iletişim kurma kanalları oluşturmuşlardı, ancak 1930'lara gelindiğinde bu kanal işlevsiz hale geldi. 1937'de Cezire'de ilk şiddet olayları meydana geldi. 1980'lerin sonlarına doğru ise, Newroz kutlamalarında Kürtler ile rejim güçleri arasında çeşitli çatışmalar yaşandı. Bununla birlikte, 1990'larda bazı Kürt milliyetçileri Suriye parlamentosuna girmeyi başarsa da, hükümet bu yolu kısa süre içerisinde engelledi. 2004'teki Kamışlı olayları Suriye Kürtlerinin ilk büyük kitlesel mobilizasyonuydu; ancak bu, "artçı protesto" olarak kaldı. Aslında, 2000'li yıllarda Suriye Kürtleri birçok gösteri düzenlediler fakat bu gösteriler hükümet için ciddi bir tehdit seviyesine ulaşmadı. 2011'den sonraki Kürt mobilizasyonu ise yoğun bir şiddet dalgasıyla geldi. PYD liderliğindeki YPG; rejim, rejim karşıtları, Türkiye ve selefi gruplarla yoğun askeri çatışmalara girdi.

Bazı araştırmacılar, Boudreau (1996)'nın da vurguladığı üzere, Güney hareketlerinin özgünlüğünü çözümlemeye çalışırken onları Kuzey hareketleriyle mukayese ederler. Fakat bu yaklaşım, çeşitlilik arz eden Güney protestolarını tek bir çerçevede değerlendirerek Kuzey ile Güney hareketleri arasındaki ortak yönleri ihmal eder (s. 175). Başka bir ifadeyle, tek tip bir batı dışı mobilizasyon algısı yanlıştır. Bu çalışmanın da gösterdiği gibi, Suriye'deki Kürtlerin eylem repertuarları bir batı dışı topluma hasken, Türkiye'de çok daha çeşitli bir model mevcuttur. Suriye'de legal olanakların kapalı olması Kürtleri ya eylemsizlik ya da şiddet odaklı bir kolektif

eyleme zorluyordu. Türkiye'de ise birçok eylem biçimi batı dışı toplum karakteristiklerini taşımasına rağmen (örneğin isyanlar), diğerleri (legal dernekler veya parlamentonun kullanılması gibi) batılı toplumlardaki eylem repertuarlarıyla paralellik gösterir.

Kürt çatışmasına odaklanmayı düşünen araştırmacılar için toplumsal hareket literatürünün merkeze alınması çalışmalarını derinleştirebilir. Çekişmeli Kürt siyasetinin neden bazı dönemlerde yükselişe geçtiğini veya sönümlendiğini kavramak için politik fırsat yapıları yaklaşımı (Eisinger, 1973; Jenkins ve Perrow, 1977; Kitschelt, 1986; Mcadam, 1982; Tilly, 1978) doğru bir başlangıç olabilir. Politik çevresel faktörlerin Kürt hareketi üzerindeki etkilerini tespit etmek için yapılmış çalışmalar henüz sınırlıdır. Öte yandan, Kürt çatışmasını anlamaya çalışırken, Klandermans ve Staggenborg (2002)'un önerdikleri gibi, "İnsanlar neden mağdur olur?" perspektifinden "Mağdur olan insanlar neden ve ne zaman protesto ederler?" bakış açısına yönelmemiz gerekiyor (2002, s. x). Bu perspektif, Kürt muhalefetinin örgütsel dinamiklerine, liderlik yapısına ve benimsedikleri taktiklere daha fazla odaklanmayı gerektiriyor.

Bu makalede sınırlı sayıda eylem repertuarı ele alındı. "Ana akım" eylem formlarının dışında, araştırmacıların gözden kaçırdığı başka eylem repertuarlarını da analize dahil etmek gerekiyor. Örneğin, Johnston (2005), ince ve satır arası konuşmaların anlamını yorumlamanın önemli olduğuna değinirken, muhalif konuşma eylemlerinin otoriter bozulmalara karşı stratejik yanıtlar olarak ortaya çıktığını belirtir (s. 109). Eğer otoritelerin gözetiminden uzakta gerçekleşen "muhalif konuşmalar" bir kolektif eylem ise, Ortadoğu'daki Kürt milliyetçilerinin daha az görünür olan kolektif eylemlerini araştırmak, Kürt çatışmasına ilişkin anlayışımızı derinleştirebilir.

Kaynakça

- Allsopp, H. (2014). *The Kurds of Syria: Political parties and identity in the Middle East*. Londra: IB Tauris & Company Limited.
- Altan, B., Akbaş, M. ve Çağlayan, E. (2019). Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin şubeleri ve bağlı kuruluşları. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(1), 313-339.
- Altuğ, K. (1986, 12 Eylül). Celal Bayar anlatıyor, kritik olayların perde arkası. *Tercüman*.
- Amnesty International. (1983). *Report from Amnesty International to the government of the Syrian Arab Republic*. London.
- Amnesty International. (2005). *Syria. Kurds in the Arab Republic one year after the March 2004 events*.

- Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso Books.
- Anter, M. (1991). *Hatıralarım* (2. bs., C. 1). İstanbul: Yön Yayıncılık.
- Aydın, A. ve Emrence, C. (2015). *Zones of rebellion: Kurdish insurgents and the Turkish state*. New York: Cornell University Press.
- Aydın, D. (2005). *Mobilizing the Kurds in Turkey: Newroz as a myth*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Middle East Technical University.
- Aygün, H. (2011). *Dersim 1938 ve zorunlu iskân: Telgraflar, dilekçeler, mektuplar, fotoğraflar* (6. bs., C. 70). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Ayrılkıçlar, iki jandarma karakolu ile bir subay gazinosuna saldırdı. (1984, 18 Ağustos).*Milliyet*.
- Başbakan Erdoğan'dan Dersim özrü. (2011, 23 Kasım).*BBC*.
https://www.bbc.com/turkce/haberler/2011/11/111123_dersim adresinden erişildi.
- Beşikçi, İ. (1991). *Devletlerarası sömürge Kürdistan*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Beşikçi, İ. (1992). *Doğu mitinglerinin analizi (1967)*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Birand, M. A. (1992). *Apo ve PKK* (4. bs.). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Boudreau, V. (1996). Northern theory, southern protest: Opportunity structure analysis in cross-national perspective. *Mobilization: An International Journal*, 1(2), 175-189.
- Bozarslan, H. (2005). Türkiye'de Kürt milliyetçiliği: Zımnî sözleşmeden ayaklanmaya 1919-1925. Zürcher, Erik-Jan (Ed.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de etnik çatışma* içinde (ss. 89-121). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozarslan, H. (2008). Kürd milliyetçiliği ve Kürd hareketi (1898-2000). T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: Milliyetçilik* içinde (3. bs., C. 4, ss. 841-870). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bozçalı, H. (2006). DDKO'lu siyasi serüvenim. *Kovara Bîr [Araştırma ve inceleme dergisi]*, (5).
<http://kovarabir.com/8071-2/> adresinden erişildi.
- Bruinessen, M. V. (1994). Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988). G. J. Andreopoulos (Ed.), *Conceptual and historical dimensions of genocide* içinde (ss. 141-70). University of Pennsylvania Press.
- Bruinessen, M. V. (2013). *Ağa, şeyh, devlet*. (B. Yalkut, Çev.). İletişim Yayınları.
- Burkay, K. (2002). *Anılar Belgeler* (2. bs., C. 1). İstanbul: Deng Yayınları.
- Chirguh, B. (2009). *Kürt sorunu: Kökeni ve nedenleri*. (N. Nuyan, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Dersimi, M. N. (1952). *Kürdistan tarihinde Dersim*. Halep: Ani Matbaası.
- Dersimi, N. (1992). *Dersim ve Kürt milli mücadelesine dair hatıratım* (Geliştirilmiş Yeni Basım.). Ankara: Öz-Ge.
- Eisinger, P. K. (1973). The conditions of protest behavior in American cities. *The American Political Science Review*, 67(01), 11-28.

- Ekinci, T. Z. (2010). *Türkiye İşçi Partisi ve Kürtler*. İstanbul: Sosyal Tarih Yayınları.
- Epözdemir, Ş. (2005). *Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi: 1968/235 Antalya davası savunması*. İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Fearon, J. D. (2004). Why do some civil wars last so much longer than others? *Journal of Peace Research*, 41(3), 275-301.
- Fearon, J. D. ve Laitin, D. D. (2003). Ethnicity, insurgency, and civil war. *American Political Science Review*, 97(1), 75-90.
- Fırat, M. Ş. (1961). *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (İkinci Baskı.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Gauthier, J. (2009). The 2004 events in al-Qamishli: Has the Kurdish question erupted in Syria? F. H. Lawson (Ed.), *Demystifying Syria* içinde (ss. 105-119). Londra: SAQI.
- Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Cornell University Press.
- Genelkurmay belgelerinde Kürt isyanları*. (1992). (C. 2). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Guest, G., MacQueen, K. M. ve Namey, E. E. (2012). *Applied thematic analysis*. SAGE Publications.
- Gündoğan, A. Z. (2005). *The Kurdish political mobilization in the 1960s: The case of "The Eastern Meetings"*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). ODTÜ.
- Hourani, A. (1946). *Syria and Lebanon: A political essay*. Oxford University Press.
- Hourani, A. (1947). *Minorities in the Arab world*. London: Oxford University Press.
- Human Rights Association in Syria (HRAS). (2004). (Basın bülteni). <http://www.hras-sy.org/statements.html> adresinden erişildi.
- Human Rights Watch (HRW). (1996). *Syria: The silenced Kurds* (No: 4, Cilt: 8). New York.
- Human Rights Watch (HRW). (2009). *Group denial: Repression of Kurdish political and cultural rights in Syria*. London.
- İmset, İ. G. (1993). *PKK: Ayrılıkçı şiddetin 20 yılı, 1973-1992* (7. bs.). Ankara: Turkish Daily News Yayınları.
- Jenkins, J. C. ve Perrow, C. (1977). Insurgency of the powerless: Farm worker movements (1946-1972). *American Sociological Review*, 42(2), 249-268.
- Johnston, H. (2005). Talking the walk: Speech acts and resistance in authoritarian regimes. C. Davenport, H. Johnston ve C. M. Mueller (Ed.), *Repression and mobilization* içinde (C. 21, ss. 108-137). Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- Kemali, A. (1932). *Erzincan tarihî: Coğrafî, içtimaî, etnoğrafî, idarî, ihşaî tetkikat tecrübesi*. Resimli Ay Matbaası.
- Khoury, P. S. (1989). *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab nationalism, 1920-1945*. Princeton University Press.
- Kirişçi, K. ve Winrow, G. M. (1997). *The Kurdish question and Turkey: An example of a trans-state ethnic conflict*. Londra: Routledge.
- Kitschelt, H. P. (1986). Political opportunity structures and political protest: Anti-nuclear movements in four democracies. *British Journal of Political Science*, 16(01), 57-85.

- Klandermans, B. ve Staggenborg, S. (2002). Introduction. B. Klandermans ve S. Staggenborg (Ed.), *Methods of social movement research* içinde (ss. ix-xx). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Kurd Watch. (2009). *The Al-Qamishli Uprising: The beginning of a "new era" for Syrian Kurds?* (No: 4). Berlin.
- Kürt talebeler Asım Eren'i protesto etti. (1959, 12 Nisan).*Milliyet*.
- Longrigg, S. H. (1958). *Syria and Lebanon under French Mandate*. Londra: Oxford University Press.
- Loveman, M. (1998). High-risk collective action: Defending human rights in Chile, Uruguay, and Argentina. *American Journal of Sociology*, 104(2), 477-525.
- McAdam, D. (1982). *Political process and the development of Black insurgency, 1930-1970*. Chicago: University of Chicago Press.
- McAdam, D., Tarrow, S. ve Tilly, C. (2001). *Dynamics of contention*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McCarthy, J. D. ve Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82(6), 1212-1241.
- McDowall, D. (2004). *Modern Kürt Tarihi*. (N. Domaniç, Çev.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Mülkiye müfettişi Hamdi Bey'in 2 Şubat 1926'da hükümete sunduğu rapor (Rapor). (1926).
- Netjes, R. ve Veen, E. van. (2021). *Henchman, rebel, democrat, terrorist: The YPG/PYD during the Syrian conflict* (CRU Raporu). Netherlands Institute of International Relations.
- Neuman, L. W. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar*. (S. Özge, Çev.) (7. bs., C. 2). Ankara: Yayın Odası.
- Nuri, İ. (1992). *Ağrı Dağı İsyanı*. İstanbul: Med Yayınları.
- Olson, R. (1989). *The emergence of Kurdish nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. University of Texas Press.
- Olson, R. (1991). Five stages of Kurdish nationalism: 1880-1980. *Institute of Muslim Minority Affairs. Journal*, 12(2), 391-409.
- Oran, B. (2011). 1937-38'de ne oldu? *Bildiriler Kitabı* içinde (s. s. xiii-xvii). I. Uluslararası Tunceli Dersim sempozyumu (6 Ekim 2010), sunulmuş bildiri, Tunceli Üniversitesi Yayınları.
- Öcalan, A. (1993). *Kürdistan devriminin yolu (manifesto)* (6. bs.). Köln: Weşanên Serxwebûn.
- Öcalan, A. (2006). *Demokratik konfederalizm*. Weşanên Serxwebûn.
- Özoğlu, H. (2005). *Osmanlı devleti ve Kürt milliyetçiliği*. (Nilay Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Çev.). Kitap Yayınevi.
- Perthes, V. (1992). Syria's parliamentary elections. *Middle East Report*, 22(174), 15-18.
- Romano, D. (2006). *The Kurdish nationalist movement: Opportunity, mobilization and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schock, K. (1999). People power and political opportunities: Social movement mobilization and outcomes in the Philippines and Burma. *Social problems*, 46(3), 355-375.

- Silopi, Z. (Kadri C. P. (1969). *Doza Kurdistan*. Stewr Basımevi.
- Skocpol, T. (1985). Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research. P. B. Evans, D. Rueschemeyer ve T. Skocpol (Ed.), *Bringing the state back in* içinde (ss. 3-37). Cambridge University Press.
- Soileau, D. K. (2014). *Koçgiri İsyanı'nın sosyo-tarihsel açıdan analizi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Stake, R. E. (2006). *Multiple case study analysis*. New York: Guilford press.
- Tarrow, S. G. (1989). *Democracy and disorder: Protest and politics in Italy, 1965-1975*. Oxford: Oxford University Press.
- Tarrow, S. G. (2011). *Power in movement: Social movements and contentious politics* (Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş 3. bs.). Cambridge: Cambridge University Press.
- TBMM. (1995). *TBMM Faili Meçhul Cinayetler Araştırma Komisyonu Raporu (Taslak)*. <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem19/yil01/ss897.pdf> adresinden erişildi.
- TBMM. (2013). *Terör ve şiddet olayları kapsamında yaşam hakkı ihlallerini inceleme raporu*. Ankara.
- Tejel, J. (2015). *Suriye Kürtleri: Tarih, siyaset ve toplum*. (B. Koç, Çev.). İstanbul: İntifada Yayınları.
- TİHV. (1993). *Örneklerle Türkiye insan hakları raporu 1992*. Ankara: TİHV Yayınları.
- Tilly, C. (1978). *From mobilization to revolution*. New York: Random House.
- Türkiye İşçi Partisi programı (10 Şubat 1964). (1964). Ersa Matbaacılık (İstanbul).
- Vanlı, İ. Ş. (1992). The Kurds in Syria and Lebanon. P. G. Kreyenbroek ve S. Sperl (Ed.), *The Kurds: A contemporary overview* içinde (ss. 112-134). London and New York: Routledge.
- Watts, N. F. (1999). Allies and enemies: Pro-Kurdish parties in Turkish politics, 1990–94. *International Journal of Middle East Studies*, 31(4), 631-656.
- Watts, N. F. (2007). Silence and voice: Turkish policies and Kurdish resistance in the mid-20th century. M. Ahmed ve M. Gunter (Ed.), *The Evolution of Kurdish nationalism* içinde . Mazda Press. <https://www.academia.edu/> adresinden erişildi.
- Watts, N. F. (2014). *Sandıkla meydan okumak: Türkiye'de Kürtlerin siyasi yolculuğu*. (B. Sümer, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wedeem, L. (1999). *Ambiguities of domination: Politics, rhetoric, and symbols in contemporary Syria*. Chicago: The University of Chicago Press.
- White, B. T. (2010). The Kurds of Damascus in the 1930s: Development of a politics of ethnicity. *Middle Eastern Studies*, 46(6), 901-917.
- White, P. J. (2012). *İlkel isyancılar mı? Devrimci modernleştiriciler mi? (Türkiye'de Kürt ulusal hareketi)*. (M. Topal, Çev.). İstanbul: Vate Yayınevi.
- Wiktorowicz, Q. (Ed.). (2004). *Islamic activism: A social movement theory approach*. Indiana University Press.
- Wimmer, A. ve Glick Schiller, N. (2002). Methodological nationalism and beyond: Nation–state building, migration and the social sciences. *Global Networks*, 2(4), 301-334.

Yavuz, M. H. (2001). Five stages of the construction of Kurdish nationalism in Turkey. *Nationalism and Ethnic Politics*, 7(3), 1-24.

S.

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 29-46

<http://www.ijoks.com>

Sustainable Tourism Development in Border Regions: A Case Study of Kermanshah Province

Soolmaz L. AZARMI¹

Received: Oct 25, 2023

Reviewed: Oct 27, 2023

Accepted: Oct 31, 2023

Abstract

This research uses a case study of Kermanshah province in Iran which has variety of historical, cultural and natural attractions. It is imperative to place emphasis on such attractions in a bid to inform the governments and investors in appropriate planning of tourism so as to achieve the set goals. It is applied research. For this article, we used an analytical and descriptive research methodology. Documental and library research techniques were used to gather data and relevant information for this research. Systematic data collection and information from library and documentary search..Kermanshah also faces several barriers and challenges, including insufficient infrastructure, weak marketing activities, inadequate tourism management, and increasing interest in foreign travel. To capitalize on its vast tourism potential, Kermanshah needs comprehensive planning, infrastructure development, effective marketing strategies, and coordinated tourism management. These efforts are essential to overcome the identified challenges and encourage sustainable tourism in the region. Kermanshah has the potential to position itself as a prominent global sustainable tourism destination, contributing to socio-economic development and cultural exchange..

Keywords: Sustainable tourism, border regions, tourism potential, barriers, challenges, Kermanshah Province

Recommended citation:

Azarmi, S. L. (2024). Sustainable Tourism Development in Border Regions: A Case Study of Kermanshah Province. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 29-46, DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1381194>

¹ Corresponding Author, Ph.D., Faculty of Tourism, Cyprus Science University, Kyreniya, TRNC; e-mail: solmazazarmilafmajani@csu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9459-8984>

1. Introduction

Tourism has emerged as a multifaceted global industry with substantial socio-economic, environmental, and cultural implications. One of the critical aspects in the realm of tourism planning and development is the determination of the position and status of this industry within specific regions (Vaezi et al., 2018). Evaluating tourist destinations and identifying areas with the potential for tourism growth are fundamental steps that lay the foundation for future tourism endeavors (Whitmore et al., 2018). Today, the concept of sustainability plays a central role in the field of tourism. The paradigm of sustainability has become a global concern, particularly evident in the domain of tourism studies and academia (Wang et al., 2020). Sustainable tourism, when considered through the lens of regional development, offers a means to address detrimental consequences of unmanaged growth in the tourism sector (Nelson et al., 2002). As the tourism industry evolves and faces shifting global dynamics, sustainable tourism has emerged as a novel concept, aiming to mitigate the adverse effects of tourism-related activities. This new concept has gained prominence as a strategy to counteract the destructive impacts of tourism development, especially in regions bordering other countries (Kousis, 2000). For many border regions, the lack of facilities, suitable investments, and socio-economic development has historically rendered them marginalized (Hall, 2000). Consequently, issues such as smuggling, drug trafficking, and illegal activities often arise due to poverty, unemployment, and inadequate resources in these border areas (Hall, 2000). Each of these border regions possesses the potential to

significantly increase its income through various means, primarily by attracting tourists to the country (Nouri et al., 2015). Additionally, the presence of domestic and international tourists fosters cultural exchange and intellectual development among local communities (Nouri et al., 2015). However, the weak positioning of border regions in tourism development stems from geographical isolation, detachment from industrial-economic hubs, and disparities across various social, economic, political, and cultural dimensions. Kermanshah Province in Iran, our focus in this research, stands at a unique crossroads. It is a region endowed with a diverse range of historical, cultural, and natural attractions, yet it has remained largely unexplored in the global tourism landscape. Unlocking the potential of these assets, coupled with a well-devised sustainable tourism strategy, could transform Kermanshah into a key tourism destination. This

transformation is especially critical due to its strategic location near the border. In a rapidly changing world, where tourism has become an alternative source of income, a driver of employment, and a bridge for cultural exchange, Kermanshah is poised for tourism industry growth.

Kermanshah Province in Iran is one of the border regions endowed with vast potential for tourism (Nouri et al., 2015). Despite these potentials, it has often been overlooked. This province is home to a wealth of historical, natural, religious, and human assets that, for the most part, remain untapped . Unlocking the potential of these assets, coupled with a well-devised sustainable tourism strategy, could transform Kermanshah Province into a key tourism destination, particularly in light of its strategic border location .The growth of the tourism industry globally has enabled many developing countries to improve their socio-economic, cultural, and economic indices considerably (whitmore,et.all,2018) . This sector not only provides an alternative source of income but also addresses issues such as unemployment, low incomes, foreign exchange deficiencies, and cultural misconceptions .Considering these factors, Kermanshah Province, a region that has experienced significant adversity due to conflicts, is poised for tourism industry growth . Our focus for this research is Kermanshah Province in Iran that occupies a very specific position. It is a tourist destination that boasts several historical, cultural, and natural attraction sites but which have for long been unexplored by the global tourists' circuit. By leveraging these resources as well as formulating an effective sustainable tourism plan, Kermanshah can become a significant tourist center. Its location close to the border makes this transformation to be very essential. As the world changes at a faster rate with tourism becoming an alternative source of income as well as being a driver of employment and a link in cultural exchanges, Kermanshah is ready for growth in its tourism industry sector. Kermanshah's emerging potential for a flourishing tourism industry in a fast-paced world that increasingly regards tourism as a source of revenue, job provider, culture messenger.This province possesses historical, natural, religious, and cultural attractions that have largely remained undiscovered (Nelson et al., 2002). To maximize the potential of this region, a meticulous and scientific approach to tourism planning is indispensable. This research aims to evaluate the existing conditions, identify and threats opportunities, in the tourism sector, and propose strategic solutions that align with the principles of sustainable tourism .

2. Tourism Potential of Kermanshah

Kermanshah, With its enormous size of 11,111.01 square kilometers, is a province of Iran that shares its borders with Kurdistan to the north, Lorestan and Ilam to the south, Hamedan to the east, and Iraq to the west. There were 3,911,006 people living in the province of Kermanshah as of the 2011 Census on Housing and Population. (Population and Housing Census report, 2019).

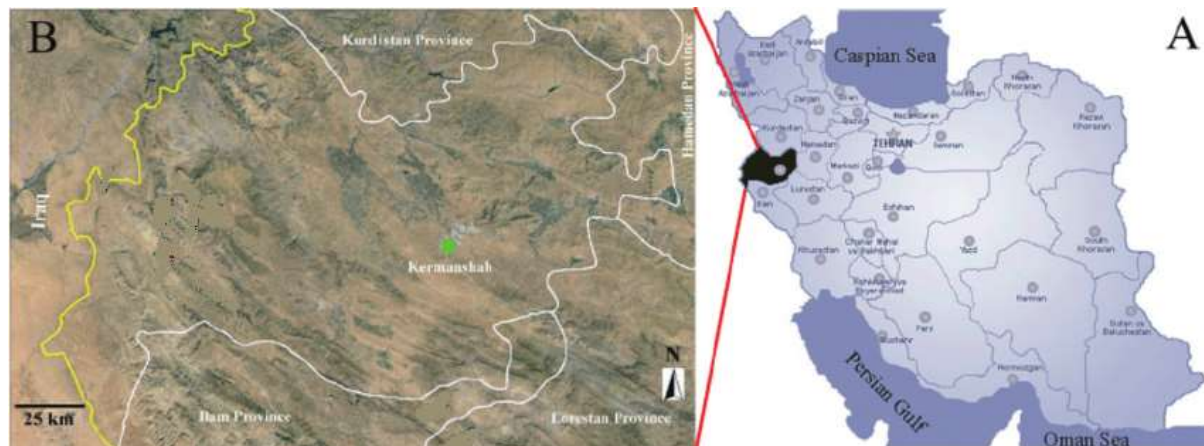

Fig 1: Map of Kermanshah Province (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018)

With 31 counties, 8 cities, 9 districts, and 81 rural districts, this province is a territory with a varied topography and rich cultural legacy. One of the most promising regions for the growth of rural tourism is Kermanshah. landmarks, breathtaking natural formations, and a climate with four different seasons. even so Kermanshah has not yet completely exploit into the advantages of rural tourism, despite its potential. The province is renowned for its natural beauty and historical significance, and because of its abundance of tourism attractions, it is regarded as one of Iran's best provinces. Unfortunately, because of a lack of efforts and a concentration on a small number of important tourist locations, which frequently ignores the enormous unrealized tourism potential in other rural regions, this potential has not been completely realized. It is imperative to create a strategic strategy for rural tourism in Kermanshah in order to overcome this problem. Such a plan necessitates a thorough comprehension of the existing circumstances and knowledge of the challenges and obstacles. This study aims to analyze the issues and problems that rural

tourism faces in Kermanshah, including background factors, actors, and interventions in the field. (Population and Housing Census report, 2019).

3. Geographical Scope of the Research

Kermanshah is located in the western section of Iran, ranging from 45 degrees and 25 minutes to 48 degrees and 6 minutes east longitude, and from 33 degrees and 4 minutes to 35 degrees and 17 minutes north latitude, relative to the GMT. Kurdistan has border to the north, Hamedan and Lorestan to the east, Ilam to the south, and Iraq to the west. Kermanshah has a joint border of approximately 330 kilometers with Iraq.

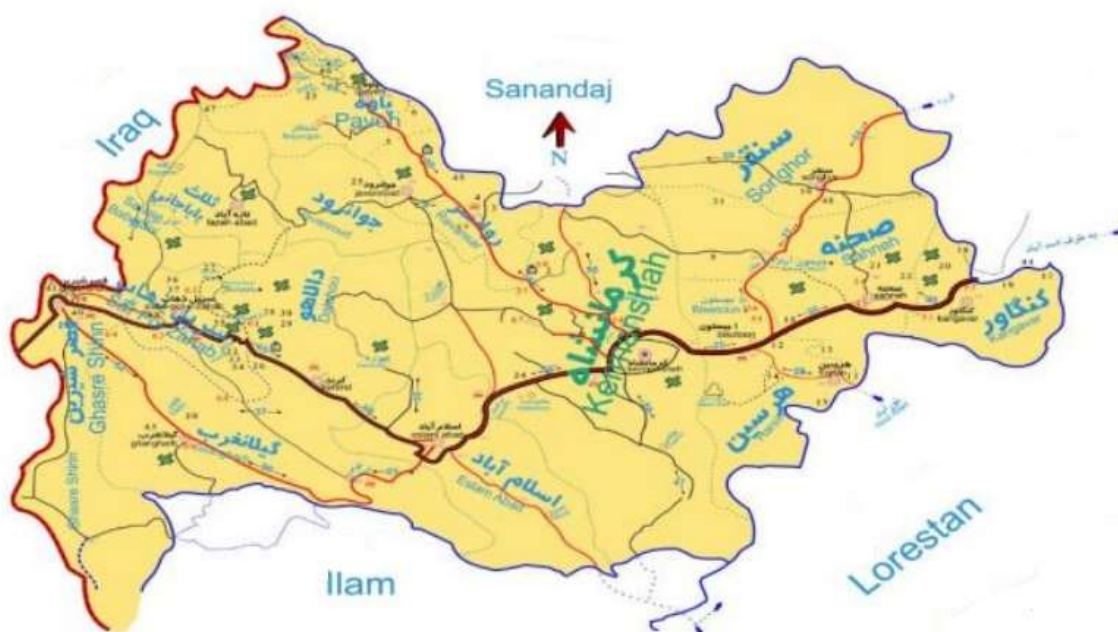

Fig 2: Tourism map of Kermanshah province (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018)

The province is home to a wealth of unique attractions, such as thousands of historical sites, with 1,900 of them registered. Notable sites include the Behistun Inscription, one of the world's largest rock reliefs, the Taq-e Bostan, ancient temples, and the incredible Parau Vertical Cave, which is the largest vertical cave in Asia (UNESCO, 2021). The province boasts numerous rivers, 770 springs, 74 waterfalls, and a temperate climate with four distinct seasons, making it a standout

destination for tourists (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018).

Kermanshah's tourism potential is vast, but realizing it requires strategic planning that extends beyond a few select destinations. This province has the opportunity to become a prominent tourism hub in Iran by tapping into its diverse natural and historical assets.

4. Historical Attractions in Kermanshah

Kermanshah, a province located in western Iran, boasts a rich historical heritage that has the potential to attract tourists from around the world. The region is home to various historical attractions, each bearing witness to the ancient civilizations and cultures that have thrived in the area. These attractions play a significant role in the province's tourism development efforts, as they offer a glimpse into the rich history of Kermanshah.

Bistoon Historical Site (Code 1A) The Bistoon Historical Site, often referred to as Bistoon or Behistun, is a UNESCO World Heritage Site. It is renowned for its historical significance, particularly the Bistoon Inscription, which dates back to the reign of Darius the Great in the 6th century BC. The inscription, carved into the cliffside, provides invaluable insights into the Achaemenid Empire, its language, and the historical context of the time (UNESCO, 2021). Tourists are drawn to Bistoon to witness this ancient relic and immerse themselves in the history it encapsulates.

Tâq-e Bostân (Code 2A) Tâq-e Bostân is another historical gem in Kermanshah. This site is renowned for its rock reliefs, which date back to the Sassanid period (224–651 AD). The carvings depict royal figures, battles, and significant events from this era. Tâq-e Bostân provides a unique opportunity for visitors to appreciate the art and history of the Sassanid Empire, offering a window into a bygone era.

Anaitha Temple (Code 3A) Anaitha Temple is an archaeological wonder situated in Kermanshah, with historical roots tracing back to the Parthian period (247 BC–224 AD). This temple, dedicated to Anahita, the ancient Persian goddess of water, fertility, and wisdom, signifies the cultural and religious heritage of the region. The temple's architecture and historical significance make it a site of interest for both archaeologists and tourists (Rakibin, 2015).

Shapur Cave (Code 4A)

The Shapur Cave is an enticing historical attraction. It is named after Shapur II, a Sassanid king, and contains rock reliefs illustrating the king's grandeur and victories. This cave is a testament to the artistic and historical achievements of the Sassanid dynasty. Tourists visiting the Shapur Cave can explore these impressive carvings while delving into the history of the region (Rakibin, 2015). These historical attractions in Kermanshah offer a fascinating journey into the province's historical narrative, showcasing the rich tapestry of civilizations that once thrived in this region. The historical significance of these sites contributes significantly to Kermanshah's tourism potential, attracting visitors keen to explore the legacy of the past. Table 1, focuses on the historical attractions in Kermanshah, and it provides a list of categories, corresponding codes, and their priority levels. The priority level indicates the importance of each category concerning historical attractions for tourism.

No.	Historical Attraction	Priority Level	Description
1	Bistoon Historical Site	10	Bistoon Historical Site, a UNESCO World Heritage Site, holds immense historical significance with the famous Bistoon Inscription dating back to the Achaemenid Empire, providing valuable insights into ancient history [UNESCO, 2021]. Tourists are drawn to Bistoon to witness this ancient relic and immerse themselves in the history it encapsulates.
2	Tâq-e Bostân	8	Tâq-e Bostân is another historical gem in Kermanshah, renowned for its rock reliefs dating back to the Sassanid period. These carvings depict royal figures, battles, and significant events from this era. Tâq-e Bostân offers a unique opportunity for visitors to appreciate the art and history of the Sassanid Empire, offering a window into a bygone era.
3	Anaitha Temple	6	Anaitha Temple is an archaeological wonder with historical roots tracing back to the Parthian period. This temple, dedicated to Anahita, the ancient Persian goddess of water, fertility, and wisdom, signifies the cultural and religious heritage of the region. The temple's architecture and historical significance make it a site of interest for both

No.	Historical Attraction	Priority Level	Description
			archaeologists and tourists.
4	Shapur Cave	4	The Shapur Cave is an enticing historical attraction named after Shapur II, a Sassanid king. It contains rock reliefs illustrating the king's grandeur and victories. This cave is a testament to the artistic and historical achievements of the Sassanid dynasty. Tourists visiting the Shapur Cave can explore these impressive carvings while delving into the history of the region.

Table 1: Historical Attractions of kermanshah (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018)

5. Cultural Attractions in Kermanshah

Kermanshah, a province in western Iran, is a treasure trove of cultural attractions that showcase the diverse heritage of the region. These cultural sites serve as a testament to the traditions, arts, and customs of the people who have called Kermanshah home for centuries. Visitors to the province are afforded the opportunity to immerse themselves in the vibrant cultural tapestry of the area.

Traditional Arts and Crafts (Code 1B) Kermanshah is renowned for its traditional arts and crafts. The region is home to skilled artisans who excel in various crafts, such as carpet weaving, felt-making, and rug production (Keshavarzi, 2019). Visitors have the chance to observe the intricate process of creating these handwoven masterpieces and can even purchase unique souvenirs to take home.

Ethnic Diversity (Code 2B) Kermanshah boasts significant ethnic diversity, with various ethnic groups, including Kurds and Lurs, contributing to the province's cultural fabric (Rafiei & Zanganeh, 2014). The coexistence of multiple ethnicities has enriched the local culture, resulting in a dynamic blend of traditions, languages, and customs.

Linguistic Diversity (Code 3B) The linguistic diversity in Kermanshah is a distinctive feature of the region. Various dialects, including Kurdish, Luri, and Persian, are spoken, reflecting the province's

multicultural heritage. This linguistic variety adds depth and complexity to the cultural landscape. Folklore and Customs (Code 4B) Kermanshah is home to a rich tapestry of traditions and folklore. The province hosts various festivals, including Nowruz, the Persian New Year, and other cultural celebrations that highlight the cultural diversity of the region. These events are an excellent opportunity for tourists to engage with local traditions, music, dance, and clothing. Exploring cultural attractions in Kermanshah offers an enriching experience for tourists interested in immersing themselves in the local traditions, cuisine, and arts. It provides insight into the dynamic and diverse culture that has flourished in the region for centuries . table2, highlights cultural attractions in Kermanshah. It includes a list of cultural categories, their codes, and priority levels. Priority levels indicate how significant each category is in terms of cultural attractions for tourism. (table 2).

No.	Cultural Attraction	Priority Level	Description
1	Traditional Arts	10	Kermanshah is renowned for its traditional arts and crafts. The region is home to skilled artisans who excel in various crafts, such as carpet weaving, felt-making, and rug production. Visitors have the chance to observe the intricate process of creating these handwoven masterpieces and can even purchase unique souvenirs to take home.
2	Ethnic Diversity	8	Kermanshah boasts significant ethnic diversity, with various ethnic groups, including Kurds and Lurs, contributing to the province's cultural fabric. The coexistence of multiple ethnicities has enriched the local culture, resulting in a dynamic blend of traditions, languages, and customs.
3	Linguistic Diversity	6	The linguistic diversity in Kermanshah is a distinctive feature of the region. Various dialects, including Kurdish, Luri, and Persian, are spoken, reflecting the province's multicultural heritage. This linguistic variety adds depth and complexity to the cultural landscape.
4	Folklore and Customs	4	Kermanshah is home to a rich tapestry of traditions and folklore. The

No.	Cultural Attraction	Priority Level	Description
	Customs		province hosts various festivals, including Nowruz, the Persian New Year, and other cultural celebrations that highlight the cultural diversity of the region. These events are an excellent opportunity for tourists to engage with local traditions, music, dance, and clothing.

Table 2: Historical Attractions of kermanshah (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018)

6. Natural Attractions in Kermanshah

This table outlines some of the captivating natural attractions that Kermanshah has to offer. These natural wonders make the province an appealing destination for travelers seeking to explore the beauty of the outdoors and experience the diverse landscapes of western Iran.

Rivers and Lakes (Code 1C) Kermanshah is adorned with several picturesque rivers and lakes, including the Qareh Su River, Merg, and Razavoor. These water bodies provide idyllic settings for picnics, relaxation, and even water sports (Saleh & Mohammadi, 2018). Lush Forests and Greenery (Code 2C)The province is characterized by its lush forests, particularly in regions such as Paveh and the Oramanat Valley. The dense vegetation and verdant landscapes of these areas are an oasis for nature enthusiasts and trekkers (Khaleghi & Jahanbakhshi, 2019). Natural Wonders: Caves and Mountains (Code 3C) Kermanshah boasts several awe-inspiring natural wonders, including the Quri Qaleh Cave and Tagh-e-Bostan. The province is also home to the towering heights of the Paraw Mountain range. These geological formations and landscapes offer opportunities for exploration and adventure (Rahmati & Khosravi, 2020).Hot Springs and Thermal Baths (Code 4C) Kermanshah is famous for its therapeutic hot springs and thermal baths, including those in the Bisotun region. These mineral-rich springs are believed to have healing properties and are frequented by those seeking relaxation and relief from various ailments (Rahmati et al., 2018).Visitors to Kermanshah can immerse themselves in the province's natural

beauty, from its waterways and dense forests to its geological wonders and healing hot springs. These natural attractions provide opportunities for outdoor activities, relaxation, and experiencing the unspoiled landscapes of this remarkable region. Table 3, discusses natural attractions in Kermanshah. It presents various categories of natural attractions, their respective codes, and priority levels. Priority levels denote the importance of each category regarding natural attractions for tourism.

No.	Natural Attraction	Priority Level	Description
1	Four-Season Climate	10	Kermanshah is adorned with a four-season climate, making it a year-round tourist destination. Visitors can experience the beauty of all seasons, from the lush springs and mild summers to colorful autumns and snow-covered winters.
2	Forested Areas	8	The province is characterized by lush forests, particularly in regions such as Paveh and the Oramanat Valley. The dense vegetation and verdant landscapes of these areas are an oasis for nature enthusiasts and trekkers.
3	Rivers and Water Bodies	6	Kermanshah is adorned with several picturesque rivers and lakes, including the Qareh Su River, Merg, and Razavor. These water bodies provide idyllic settings for picnics, relaxation, and even water sports.
4	Scenic Landscapes	4	Kermanshah boasts several awe-inspiring natural wonders, including the Quri Qaleh Cave and Tagh-e-Bostan. The province is also home to the towering heights of the Paraw Mountain range. These geological formations and landscapes offer opportunities for exploration and adventure.

Table 3: Natural Attractions of kermanshah (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018)

7. Local Attractions in Kermanshah

Bazaars and Local Markets (Code 1D) Kermanshah is dotted with traditional bazaars and local markets that showcase the province's rich handicrafts, spices, and local products. Notable bazaars include the Taq-e-Bostan Bazaar and the Bazaar-e-Qadim. These bustling markets provide a glimpse into the local trade and offer an array of authentic souvenirs and goods (Javanmard, 2017). Culinary Delights (Code 2D) Kermanshah is renowned for its distinct culinary culture, with a focus on local dishes and traditional flavors. Must-try local specialties include Dande Kebab, Kallesh, and Saghzi Kermanshahi. Local eateries and restaurants offer a delectable journey through the province's gastronomic heritage (Movahed, 2016).Traditional Music and Dance (Code 3D) The province of Kermanshah boasts a vibrant musical tradition, particularly in the realms of folk and regional music. Local musical events and performances, such as Daf and Sorna, are integral to the region's cultural identity. Dance forms like the Dozaleh Dance are also part of the cultural heritage (Faraji et al., 2019). Local Art and Craftsmanship (Code 4D) Kermanshah is known for its traditional arts and crafts. Visitors can explore local workshops and galleries that showcase handicrafts like rug weaving, felt making, and carpet design. These artisanal creations are intricately woven with the cultural fabric of the province (Amiri & Shahsavari, 2017). Festivals and Celebrations (Code 5D) Kermanshah hosts various festivals and cultural celebrations throughout the year. Notable events include the Chaharshanbe Suri, Nowruz, and the Chal Chalen Folklore Festival. These festivities offer an immersive cultural experience, marked by music, dance, and local customs (Najafpour et al., 2018). Exploring Kermanshah's local attractions is an excellent way to engage with the rich and diverse culture of the province. These attractions invite visitors to savor local flavors, appreciate traditional arts, and immerse themselves in the region's vibrant heritage. table 4 is dedicated to local attractions in Kermanshah. It lists different categories of local attractions, their corresponding codes, and priority levels. Priority levels indicate the significance of each category concerning local attractions for tourism.

Table 4: Local Attractions

	Local	Priority	
No.	Attraction	Level	Description

No.	Local Attraction	Priority Level	Description
1	Local Cuisines	10	Kermanshah is renowned for its distinct culinary culture, with a focus on local dishes and traditional flavors. Must-try local specialties include Dande Kebab, Kallesh, and Saghzi Kermanshahi. Local eateries and restaurants offer a delectable journey through the province's gastronomic heritage.
2	Local Handicrafts	8	Visitors can explore local workshops and galleries that showcase handicrafts like rug weaving, felt making, and carpet design. These artisanal creations are intricately woven with the cultural fabric of the province.
3	Local Markets	6	Kermanshah is dotted with traditional bazaars and local markets that showcase the province's rich handicrafts, spices, and local products. These bustling markets provide a glimpse into the local trade and offer an array of authentic souvenirs and goods.
4	Traditional Music and Dance	4	The province of Kermanshah boasts a vibrant musical tradition, particularly in the realms of folk and regional music. Local musical events and performances, such as Daf and Sorna, are integral to the region's cultural identity. Dance forms like the Dozaleh Dance are also part of the cultural heritage.

Table 4: Local Attractions (General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province, 2018)

8. Barriers and Challenges to Sustainable Tourism in Kermanshah

Sustainable tourism development in Kermanshah faces several barriers and challenges that need to be addressed for the region to fully harness its tourism potential. These challenges are

significant impediments to the growth of the tourism sector. One of the primary challenges is the insufficient infrastructure (Afshari, 2020). Kermanshah lacks proper accommodations, transportation, roads, and airports, which hampers its ability to attract and accommodate tourists. Without adequate facilities and transportation options, potential visitors may be discouraged from exploring the region. Weak marketing activities (Gholipour & Aghaei, 2017) pose another significant obstacle to sustainable tourism development in Kermanshah. The region suffers from a lack of effective marketing efforts, hindering its ability to promote its unique attractions and engage potential tourists. Inadequate marketing prevents Kermanshah from reaching a wider audience and showcasing its tourism potential. Furthermore, inadequate tourism management (Gholipour & Aghaei, 2017) is a critical challenge. Kermanshah lacks a well-structured system for managing tourism, leading to mismanagement and inefficient resource allocation. Proper tourism management is essential for a coordinated and sustainable approach to tourism development. Economic factors also play a role, such as rationalizing subsidies and potential fuel price increases (Amiri & Shahsavari, 2017). These changes can significantly impact the affordability and attractiveness of tourism in Kermanshah, potentially discouraging potential visitors. A growing interest in foreign travel among the local population (Gholipour & Aghaei, 2017) may divert domestic tourists to international destinations, reducing the number of visitors to Kermanshah. This shift in travel preferences poses a challenge to the region's tourism sector. Moreover, Kermanshah faces competition from attractive tourism destinations in neighboring regions, such as the Kurdish Autonomous Region of Iraq (Amiri & Shahsavari, 2017). These competing destinations may lure potential tourists away from Kermanshah. Addressing these barriers and challenges is crucial for Kermanshah to unlock its tourism potential and develop a sustainable tourism industry. By investing in infrastructure, enhancing marketing efforts, improving tourism management, and addressing economic factors, the region can overcome these hurdles and create a thriving and sustainable tourism sector.

9. Discussion

Kermanshah has an enormous tourism power deriving the variety of its natural, historic and cultural treasures. Key attractions in every category are identified and placed within this hierarchy, depending on how significant they are for tourism development. The historical sites that include Bistoon historical site as well as Tâq-e Bostân sheds more light on the past civilisation as much as the cultural heritage of such sites that includes arts from different tribes among other

things help tourists to explore life style of those who lived in this part The region's natural attributes as seen by its four season climates and amazing landscapes depict nature in it. Additionally, there are some local attractions like dishes of local cuisine, traditional music and dances that give an opportunity to be involved into the culture of Kermanshah. These attractions should be prioritized so that local authorities and business can give them proper promotion considering their tourism offers strategically. Even so, Kermanshah is faced with a number of barriers to sustainable tourism, such as. The above problems include lack of adequate infrastructure, poor marketing efforts, ineffective tourism management, raising subsidies, increased demand for overseas visits abroad and pressure from other competing locations. The province will therefore need to undertake comprehensive planning, develop its infrastructure, implement proper marketing strategies as well as coordinate tourism management effectively. Proper investment in improvement of accessibility such as accommodation, roads, airport, etc. should be made (UNWTO, 2017). Marketing tactics that would target a wider range of people can assist with this. Tourist experiences should not be disruptive to the historicity and other aspects of culture, hence the importance of coordinated tourism management. The province of Kermanshah has extensive tourism potential based on a number of reasons including history, culture, and nature. This study has outlined major attractions within each category and organized them according to their relevance for tourism development. The historical sites of Bistoon Historical Site and Tâq-e Bostân offer an insight into the ancient cultures. Also, people can explore the contemporary cultural sites like ethno-diversity and traditional arts. The area's natural charms, such as a year round seasonal character and picturesque scenes portray its natural beauty. In addition to this, one can explore Kermanshah's distinctive local features including local delicacies and the traditional music, dance, and costumes. This puts the local authorities and business at an advantaged position of using their limited resources for strategic purposes to promote the regional products. Nonetheless, it possesses enormous prospects for green travel in Kermanshah. Some of these are poor infrastructure, feeble marketing activities, weak tourism governance, rationalized subsidies, heightened preference for international travel and competition from neighboring destination. The success of this sector in the province is dependent upon addressing some major challenges that include a comprehensive planning as well as infrastructural developments, effective marketing, and optimal tourism management. Therefore, it is necessary for governments to focus on funding new infrastructure that improves accessibility

including facilities, roads and airports (UNWTO, 2017). In turn, effective marketing as well as effective promotion strategies should be implemented in order to draw a wider audience. Historical and cultural sites should be preserved without compromising convenient travels for the tourists. Such coordinated tourism management is a pre-requisite.

10. Conclusion

Kermanshah, possesses vast tourism potential stemming from its diverse historical, cultural, and natural attractions. This study has identified key attractions in each of these categories, ranking them by priority level based on their importance for tourism development. Historical attractions like the Bistoon Historical Site and Tâq-e Bostân offer insights into ancient civilizations, while cultural attractions, such as traditional arts and ethnic diversity, provide opportunities for visitors to engage with local customs and traditions. The region's natural attractions, including its four-season climate and scenic landscapes, showcase its natural beauty. Moreover, local attractions, such as local cuisines and traditional music and dance, offer immersive experiences in Kermanshah's unique culture. Understanding the significance of these attractions is essential for effective tourism planning and development. The prioritization of these attractions can guide local authorities and businesses in allocating resources and promoting the region's tourism offerings strategically. However, despite its immense potential, Kermanshah faces several challenges and barriers to sustainable tourism. These include insufficient infrastructure, weak marketing activities, inadequate tourism management, rationalizing subsidies, growing interest in foreign travel, and competition from attractions in neighboring regions (Hall & Page, 2014; Ritchie & Crouch, 2003). Addressing these challenges and harnessing the identified opportunities will be crucial for the province's tourism sector to flourish. To overcome these challenges and capitalize on opportunities, Kermanshah requires comprehensive planning, infrastructure development, effective marketing, and well-coordinated tourism management. It is vital to invest in infrastructure development, such as accommodations, roads, and airports, to enhance accessibility (UNWTO, 2017). Effective marketing and promotion strategies should be implemented to attract a broader audience. Coordinated tourism management is necessary to ensure the preservation of historical and cultural sites while facilitating tourist experiences (Weaver & Lawton, 2014). addressing the impact of subsidy rationalization and fuel price

increases on travel, as well as growing interest in foreign travel, may involve policy adjustments and incentives to encourage domestic tourism. Kermanshah should also focus on maintaining and promoting its unique cultural and natural attractions to remain competitive with neighboring regions (Sharpley & Telfer, 2002). The province of Kermanshah, with its rich heritage and stunning landscapes, holds tremendous potential for tourism. By addressing the barriers and maximizing the opportunities, Kermanshah can position itself as a prominent destination in the world of sustainable tourism.

References

- Afshari, A. (2020). Explain the role and effects of tourism development on the promotion of cultural and urban sustainability variables (case study: Rasht city), *Geographical Journal of Tourism*, issue 39.
- Amiri, A., & Shahsavari, R. (2017). Craftsmanship and Handicrafts in Kermanshah: An Assessment of Local Artistry. *Iranian Studies*, 50(6), 911-931.
- Faraji, E., et al. (2019). An Exploration of the Significance of Music and Dance in Kermanshah's Local Culture. *Ethnomusicology Forum*, 28(1), 74-92.
- General Department of Tourism and Cultural Heritage of Kermanshah Province. (2018). <https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/12308953.pdf>
- Gholipour, H., & Aghaei, A. (2017). Investigating the Barriers and Solutions for Sustainable Tourism Development: Case Study of Kurdistan Province. *Journal of Tourism, Hospitality and Sports*, 12(1), 31-50.
- Hall, D. R., (2000). Tourism as Sustainable Development? The all Albanian Experience of Transition, *International Journal of Tourism Research* 2(1):31-46
- Hall, C. M., & Page, S. J. (2014). *The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place and Space*. Routledge.
- Javanmard, A. (2017). An Investigation of the Role of Local Markets in Promoting Sustainable Tourism in Kermanshah, Iran. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(8), 1070-1086.
- Keshavarzi, M. (2019). Persian Carpet Weaving: A Case Study of Kermanshah, Iran. *Journal of Social Sciences and Humanities*, 1(1), 1-8.
- Khaleghi, H., & Jahanbakhshi, A. (2019). Natural Tourism Attractions, Sustainable Development, and Earning Money for Protected Areas in the Oramanat Forest, Iran. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(10), 1046-1065.
- Kousis, M. (2000). Rural restructuring in the global era: Challenges for rural development. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 559-572.

- Movahed, M. (2016). Culinary Tourism in Kermanshah: An Exploration of Local Dishes and Their Cultural Significance. *Food, Culture & Society*, 19(3), 501-517.
- Najafpour, Z., et al. (2018). The Role of Festivals in Showcasing Kermanshah's Cultural Heritage. *Event Management*, 22(6), 955-969.
- Nelson, J. G., & Chen, L. H. (2002). Developing the cultural tourism in an old city: New Orleans, Louisiana, USA. *Tourism Management*, 23(2), 179-186.
- Nouri, M Soltani (2015). Evaluating the effect of tourism marketing mix on buying holiday homes in Cyprus, *International Journal of Business Administration*.
- Population and Housing Census report, 2019, Tehran. <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/census/documents/Iran/Iran-2011-Census-Results.pdf>.
- Rafiei, A., & Zanganeh, M. (2014). Ethnicity and Identity Among the Kurds: Case of Kermanshah. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 5(20), 1727-173
- Rahmati, A., & Khosravi, H. (2020). Analysis of Landscape Identity with Emphasis on Natural Attractions in Kermanshah Province, Iran. *Applied Geography*, 121, 102229.
- Rahmati, A., et al. (2018). An Investigation of Tourism Potentials in Hot Springs in Bisotun, Iran. *Environmental Challenges*, 6(2), 19-32.
- Rakibin, M. (2015). Cultural and Historical Attraction in Kermanshah, Iran. *IJAR*, 1(9), 383-391.
- Ritchie, B. W., & Crouch, G. I. (2003). *The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective*. CABI.
- Sharpley, R., & Telfer, D. J. (2002). *Tourism and Development: Concepts and Issues*. Channel View Publications.
- UNWTO. (2017). *UNWTO Tourism Highlights 2017 Edition*. United Nations World Tourism Organization.
- UNWTO. (2021). *UNWTO Tourism Highlights 2017 Edition*. United Nations World Tourism Organization.
- Vaezi, R., Chekin, M., Aslipour, H. (2018). Policy-Making Challenges in the Field of Health Tourism in Iran. *Tourism Management Studies*, 13(41), 1-40. doi: 10.22054/tms.2018.19752.15481126 [In Persian] Vaezi, et al. 2018
- Wang, K., Xu, H., & Huang, L. (2020). Wellness tourism and spatial stigma: A case study of Bama, China. *Tourism Management*, 78, 104039.
- Weaver, D.B., Lawton, L.J., 2014. *Tourism Management*, fifth ed. John Wiley & Sons, Milton, QLD, Australia.
- Whitmore, R., Crooks, V. A., & Snyder, J. (2015). Ethics of care in medical tourism: Informal caregivers' narratives of responsibility, vulnerability and mutuality. *Health & Place*, 35, 113-118.

Review Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 47-74

<http://www.ijoks.com>

Solar Energy in Kurdistan, Iraq: A Comprehensive Review of Economic and Environmental Implications, Policies, and Advancements

Roozbeh VAZIRI¹

Received: Oct 25, 2023

Reviewed: Oct 27, 2023

Accepted: Oct 31, 2023

Abstract

This review article prepares an evaluation of the role that solar energy plays, in Kurdistan, Iraq. Specifically, it concentrates on the implications for the region's economy and environment. By considering sources and empirical studies this review provides a comprehensive overview of the current status of solar energy adoption in Kurdistan. In addition, it explores the associated policy framework. Evaluates both the economic effects, within this specific context. The initial analysis discovers the network of policies and regulations that shape the energy landscape in Kurdistan. It prepares insights, into the opportunities and challenges associated with these policies. The study also considers the advancements in photovoltaic systems, energy storage, and grid integration in this region. These advancements play a significant role in ensuring efficient solar power generation.

Moreover, this review thoroughly evaluates the impact of energy. It emphasizes how cost-effective it is and highlights its potential to increase energy security mitigate reliance on fuels and stimulate growth, in Kurdistan. It also discovers the barriers to adoption, offering insights into financing mechanisms and investment strategies essential for unlocking the full economic potential of solar energy. In the realm of environmental considerations, this review evaluates the profound effect of solar energy adoption in terms of reducing carbon emissions, reducing air pollution, and promoting sustainable development. The results emphasize the regional commitment to a cleaner and more environmentally responsible energy infrastructure.

Finally, this article underscores the multifaceted opportunities and challenges that solar energy presents in Kurdistan. By preparing a balanced evaluation of policy, technology, economics, and environmental aspects, it equips policymakers, scholars, and industry stakeholders with valuable insights for fostering the widespread integration of solar energy in this dynamic region. Through critical analysis and nuanced recommendations, this review contributes to the current discourse on Kurdistan's transition toward a sustainable and economically viable energy landscape.

Keywords: Solar Energy, Kurdistan, Environmental Impact, Economical Effect

¹ Corresponding Author, Ph.D., Engineering Faculty, Cyprus Science University, Kyreniya, TRNC; e-mail: rouzbehvaziri@gmail.com, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-5229-3285>

Recommended citation:

Vaziri, R. (2024). Solar Energy in Kurdistan, Iraq: A Comprehensive Review of Economic and Environmental Implications, Policies, and Advancements *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 47-74,
DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1381195>

Introduction

Energy is usually compared to the lifeblood of modern society, underlining our irrefutable dependence on a trustworthy and continuous energy supply. However, this dependence has traditionally been placed on non-sustainable resources, particularly fossil fuels that have driven our societal progress for many years. In the previous three decades, a critical issue has emerged, threatening the future of our planet the portentous threat of global warming. Driven by constant technological advancements and an enhancing global population, our reliance on fossil fuels has grown at an alarming rate, leading to a significant environmental crisis. Pollution and environmental devastation have reached concerning levels, causing discomfort and concern. (Salem Algarni et al. 2023, Tran Thai Ha Nguyen et al. 2023).

Recognizing the detrimental ecological repercussions engendered by the utilization of fossil fuels, a conscientious quest to explore alternative energy reservoirs has arisen as an essential pursuit. The pressing need to protect our environment from pernicious pollutants has highlighted the need of conducting an comprehensive investigation into the feasible and ethical dimension of renewable energy sources (RES) as a means for electricity generation. Renewable energy sources, including a diverse range of options such as solar, wind, and hydroelectric power, possess substantial potential to make significant contributions across the multilateral sides of energy sustainability: economic, social, and environmental. The use of such resource's spreads energy availability across a significant portion of a community and thus helps to reduce emissions within the local area as well as on a global scale and is therefore beneficial for clean air and a healthy planet. Furthermore, their implementation has the inherent capability to catalyze localized socio-economic development, initiating in new opportunities for prosperity and growth in communities where RES projects are established.

Population growth is inevitable in most countries, along with their economic development brings about serious ecological problems. The deleterious impacts associated with traditional energy production techniques make them environmentally disruptive. Given that energy is important to wealth creation it becomes quite significant among all economic development issues. As critical elements of the bigger storyline on Sustainable Development and the multi-pronged purpose of

fighting poverty, it plays an integral role. The reach is very broad because it affects different aspects of lives such as the society through the social life, economics, as well as environment. (Ouattara, A. et al. 2013).

The utilization of renewable energy sources has become an important agenda for many countries and governments globally starting from 1991. With this shift, this concern grows due to fear that fossil fuel reserve is getting exhausted and the danger of global warming. (HenrikLund.,2010).

In the year 2007, a considerable amount surpassing \$100 billion was allocated to investments in renewable energy, containing various aspects such as production assets, manufacturing, and research and development. This substantial commitment extended its influence globally, contributing to over 2.4 million employment opportunities within the development of renewable energy sector. These investments assumed an essential role in propelling clean energy initiatives and nurturing a sustainable, employment-driven future (REN21, 2007).

Many sustainable energy sources are characterized by unique attributes that help to mitigate our dependence on finite and often geopolitically challenged fossil fuels. Such a change reveals fundamental changes in the energy paradigm bearing enormous implications on energy security as well as the economic strength of nations. Through embracing green sources of power, countries reduce vulnerability to oil market volatilities that result in periodic enhances in fuel prices. Such price spikes can trigger successive shocks throughout global value chains whose operations depend on fuel as an input or for transporting goods. Such resilience is associated with the essential stability and orderly nature of sustainable forms of energy (André Månberger, 2021).

Renewable Energy: A Path to Energy Security, Economic Growth, and Environmental Sustainability

They include the ones based on renewable energy like solar, wind, and hydropower whose sustainability is greater than what comes with interruptions. The stability of the national energy systems is enhanced by this reliable energy production as well as reduced vulnerability to the fluctuating movements of fossil fuel markets. In addition, most sustainable energy installations are tailored to serve specific areas, therefore increasing self-reliance at home thereby reducing dependence on foreign energy supply systems that tend to be fickle at times. A shift towards dependence makes economies less vulnerable to external impacts and assists in developing strong

distributed energy systems that tolerate interruptions and ensure reliability. (André Månberger, 2021).

Additionally, the move towards green energy sources also promises an environment-friendly period that would substantially solidify energy security and economic growth. Such repositioning reduces exposure to price volatility and possible disruption in supplies thus enhancing resilience to operate in an open energy market environment. Multiple domestic renewable energy sources like solar, wind, and HEP are abundant for local harvesting. It cuts down on the amount of energy needed from foreign sources, which improves the country's energy independence and buffers its economy from external forces in the global energy market. Furthermore, moving towards green energy sources leads to a new eco-friendly chapter in history and drastically changes the whole energy scene while promoting energy security and a better business climate. Such strategic realignment reduces vulnerability to pricing volatility and disruption of supplies and thus strengthens state resilience against swings in the international energy arena.

Domestic clean energy resources such as sunshine, wind, and hydro-power are generally readily available for harnessing and use. As such, it lowers the expense of importing energy thus leading to energy independence and reduction of vulnerability in the international energy market. Employment is one of the ways that renewable energy improves the economy in this country. There are new jobs on both sides – manufacturing, installation, and maintenance as well as research and development (R & D) for clean energy investments that create employment and thus foster economic growth. In this regard, there is an impressive economic perspective from the Netherland's point of view. By 2030, this step will have resulted in over 50,000 additional jobs and contributed one percent to the country's GDP (Tatyana Bulavskaya, 2018).

Our dependence on finite and sometimes insecure geological reserves, by their nature, is substantially lessened by sustainable energy sources (Tansu Galimova, 2022). Such an adjustment in energy paradigms carries significant bearing on a nation's economic stability and energy safety. Through using sustainable energy, countries become less susceptible to the fickleness of international gas markets where one may unexpectedly experience sharp price swings leading to a shortage of supplies that can have significant ramifications. The strength is because of the natural nature of renewable energy which makes it stable and easily predictable. Some of these sources like solar power, wind power, and hydroelectric power have high sustainability capability for energy generation while their output is almost constant and less subject to interruptions by

external factors. The stable and dependable power production associated with low vulnerability to fluctuations in oil prices stabilizes a nation's energy system. Additionally, most sustainable energy installations are geared towards the local markets, thus improving domestic independence, which converts to lower dependency on more vulnerable external supplies. Moving to self-dependence in economies means isolating those economies from exogenous disturbances that make them more stable. This also helps to create flexible, wide-ranging, energy grids that can weather attacks and support energy security (Tansu Galimova, 2022).

Energy Challenges and Opportunities in Kurdistan: A Focus on Renewable Solutions

The Kurdistan Region is situated in the southwestern part of Asia and the northeastern region of Iraq. It encompasses three distinct governorates, namely Erbil (Hawler), Suleimani, and Duhok, all of which are situated within the northern sector of the Federal Republic of Iraq. The climate in Kurdistan is distinguished by its pronounced extremities and embodies the conventional characteristics of a continental interior climate. This meteorological profile is illustrated by significant differentials in temperature, not only between day and night but also between the contrasting seasons of winter and summer, imparting to the region a specified climatic temperament (Kurdistan Regional Government Area of Iraq, 2009).

The Kurdistan region occupies a strategic geographical position, defined by specific longitudinal and latitudinal coordinates. located between the longitudes of 42 degrees 25 minutes East and 46 degrees 15 minutes East, as well as the latitudes of 34 degrees 42 minutes North and 37 degrees 22 minutes North, this region contains a distinctive expanse of our planet. Within this geographical framework, the region is further subdivided into three distinct governorates, each characterized by its own unique area. Sulaymani boasts an expansive area of 17,023 square kilometers, Erbil occupies 15,074 square kilometers, and Duhok covers an area of 11,715 square kilometers. These precise geographic measurements delineate the territorial dimensions of these governorates within the larger geopolitical condition of the Kurdistan region.

Within this geographical framework, the region is further subdivided into three distinct governorates, each characterized by its own unique area. Sulaymani boasts an wide area of 17,023 square kilometers, Erbil occupies 15,074 square kilometers, and Duhok covers an area of 11,715 square kilometers. These accurate geographic measurements delineate the territorial

dimensions of these governorates within the larger geopolitical context of the Kurdistan region (Rashid R.H.M., 2014).

Located in the northern expanse of Iraq, the Kurdistan Regional Government (KRG) has struggled with a complicated energy conundrum. The inherent shortage of electricity within its energy infrastructure underlines a collection of complex challenges that need resolution in prediction of the forthcoming upsurge in power demand. It is noteworthy that a substantial proportion, approximately 85%, of the power generation in the region remains fundamentally contingent on fossil fuels, exemplifying a reliance on conventional energy sources. In contrast, the remaining 15% is apportioned to the domain of hydroelectric facilities, constituting a comparatively limited contribution from renewable sources (Diler Haji Morad, 2018).

Within the expanse of Iraqi Kurdistan, home to a population exceeding five million, the notion of secure and ongoing access to energy resources is, unfortunately, a privileged exception (Yaseen Hasan, 2018). While the region indeed possesses fossil fuel resources, the prevailing challenge lies in the deficiency of electrical generation capacity. As a result, the demand for electricity remains deep-rooted disproportionated, a discrepancy that is notably pronounced during the sweltering summer months and the freezing winter season when energy consumption reaches its zenith. Consequently, the Kurdistan region finds itself necessitating the procurement of electricity from neighboring countries, specifically Turkey and Iran, to bridge the considerable energy deficit (Mirza, S. A. and Arif, A. A., 2015).

As per the Ministry of Planning's records, a conspicuous energy deficit of 579 megawatts was discerned in the power supply landscape during the year 2012. An overwhelming majority, amounting to nearly 82% of the aggregate power requisition in the northern region of Iraq, is underpinned by the government's provision (Government, 2013). The zenith of electricity demand manifests during the summer season, precipitating an approximate 50% surge in the typical requisition for electrical power. This seasonal peak corresponds with an increasing of the electricity demand-supply deficit (Kazem, A.A., 2014).

In the annum of 201, an illuminating tableau emerged, outlining the complexities of electricity market distribution. Principally, the residential sector, constituting the realm of households, asserted its dominance with a commanding 54% share of the overall consumption. In a contrasting role, the agricultural sector assumed a discernible position, contributing a significant 13% to the collective electricity utilization. Intriguingly, the government and commercial sectors

exhibited a notable symmetry, each converging at an analogous consumption ratio of 12%. This mirroring effect underscores the balance maintained within these two sectors. In addition, the industrial sector inhabited the lowest level of the consumption range, its share comprising a modest 9% of the total electricity demand (Issa, B., 2014).

The significance demand for electrical energy emerges from the domestic sector, mainly driven by the escalating dependency on electricity for an array of purposes, notably air-conditioning, water heating, space heating, and culinary applications. This heightened usage is particularly pronounced during the climatic extremes of both winter and summer. In the contemporary landscape, the collective installed capacity of power stations throughout the broad area of the Kurdistan region attains a notable 3200 megawatts (MW) (Yassen, H., 2016).

The mean energy consumption per individual in the Kurdistan Region stands at 3,918 kWh, a figure that markedly surpasses that of neighboring countries such as Jordan, where per capita energy consumption is registered at a comparatively lower 1,539 kWh. As attested by the Ministry of Electricity in Kurdistan, during the spring of 2016, Kurdish residents experienced an unfortunate daily shortfall in electricity supply, averaging four hours, while the winter months subjected them to a far more pronounced scarcity, with power outages stretching beyond a staggering 13 hours per day. These interruptions stemmed from government-imposed mandates, intended to manage the electricity grid. Notably, such erratic availability can be attributed to an escalating demand for electricity in tandem with the region's burgeoning economic growth, rendering the challenge of power provision a pressing concern (Dashti Adil, 2023).

Kurdistan finds itself grappling with a pronounced deficit in electricity production, which is further exacerbated by a substantial and ever-increasing demand. This heightened call for maybe usually attributed to the speedy proliferation of the residential production zone that has burgeoned over the last few years.

The complexity of the electricity situation in Iraqi Kurdistan is undeniable. While the region maintains its independent power grid, self-sufficiency remains a distant goal, reliant as it is on external electricity imports from the larger Iraqi network. Over the recent years, recurrent power blackouts have become increasingly commonplace, giving rise to widespread disturbances and stoking public discontent. The intricate web of factors contributing to the electricity predicament in Iraqi Kurdistan encompasses multiple dimensions. Foremost is the stark underinvestment in the power grid, a glaring impediment. The antiquated and inefficient state of the region's power

plants only exacerbates the inability to meet the surging power demand. Adding to the labyrinthine nature of the problem is the persisting political instability within Iraq. The enduring strife between the central Iraqi government and the Kurdistan Regional Government (KRG) has significantly hampered the harmonization of power imports and exports, thereby further complicating the electricity dilemma in this setting (Shafaq news, 2023).

Drawing upon the insights gleaned from an in-depth literature review, it's miles discerned that the energy needs within the Kurdistan region amount to a widespread 3,279 megawatts (MW). In comparison, the prevailing strength supply, aggregated from diverse assets, currently stands at approximately 2,700 MW. Consequently, this dichotomy indicates a considerable deficit in the realm of power generation, amounting to a noteworthy 579 MW (Salar Salah Muhy Al-Din et al.2017).

The statistical data pertaining to Northern Iraq paints a vivid picture of the region's energy landscape. In 2004, the total energy demand stood at a modest 829 megawatts (MW). However, in a remarkably transformative span of just eight years, this figure skyrocketed to a substantial 3,279 MW by 2012. This awesome surge represents an almost fourfold increase in electricity demand over the direction of a single decade. Of particular note is the astonishing jump in energy demand within the span of a single year, reflecting an almost 100% increase. These compelling statistics serve as a testament to the region's rapid economic development, technological advancements, and expanding population, all of which converge to drive the relentless need for power generation and the modernization of energy infrastructure (Meurs, P. v., 2008).

The persistent and unyielding surge in the requirement for electrical power within the Kurdistan Region represents a substantial and pressing quandary. Extended electrical disruptions exert a profound and far-reaching influence on the expansion of all economic domains within the Kurdistan Region. Enterprises and manufacturing facilities reliant on substantial power consumption find themselves compelled to limit their activities during power blackouts or opt for the deployment of costly generators. The on-site generation of electricity through diesel generators, in the present economic climate, incurs a cost twice as high for industrial and commercial sectors when juxtaposed with the expense associated with electricity sourced from the public grid. This pronounced disparity notably undermines the competitiveness of locally produced goods against imports, owing to the heightened operational overheads. Electricity losses represent a formidable challenge for the Kurdistan Regional Government (KRG), wherein

the Ministry of Electricity (MOE) asserts that a notable 40% of the electricity supply dissipates within the distribution network (Dashti Adil, 2023).

Preceding the pivotal year of 1991, the administration of Kurdistan's electric grid was orchestrated by way of the critical authorities of Iraq. However, in the aftermath of 1991, while the place launched into its path towards self-governance, the energy distribution framework in city centers like Sulaimania, Dohuk, and Erbil became subjected to a lamentable state of disrepair. This country of disrepair changed into no longer simply an end result of herbal attrition but, lamentably, an immediate consequence of orchestrated acts of destruction. Numerous electricity stations and essential substations met their death through planned explosive detonations and different kinds of orchestrated sabotage, thereby compounding the vicinity's strength woes (Diler Haji Morad, 2018). Energy expenditure within the realm of architectural structures undeniably stands as a central facet of the global energy paradigm, constituting a substantial 40% of the overall planetary energy utilization. Notably, this consumption pattern within the building sector exhibits a consistent upward trajectory, marked by an annual growth rate of 2.2%. This persistent trend accentuates the compelling necessity for pioneering and sustainable methodologies to ameliorate the escalating energy requisites, placing a heightened emphasis on the facets of efficiency, conservation, and the seamless integration of renewable energy sources. These imperatives are of paramount significance in the overarching global pursuit of energy sustainability and the concurrent commitment to environmental stewardship (Zhao H. and Magoulès F. A, 2012).

In 2013, the Kurdistan Regional Government (KRG) formulated its Vision 2020, delineating a set of objectives for both the governmental and private sectors. While this visionary document endorsed the integration of renewable energy sources, it did so with a measured approach. It stipulated that these sources ought to not only be environmentally beneficial but also financially viable (Hannah Lynch, 2018).

The Kurdistan Regional Government (KRG) emphasized its dedication to renewable power, underscoring its efforts to strengthen power production to three,500 megawatts. However, regardless of this increase, the persisting demanding situations of gasoline shortages and water scarcity continue to obstruct the area's capability to fulfill the ever-developing demand for power. In this transformative landscape, sun strength, especially harnessed via photovoltaic (PV) cells, emerges as a beacon of promise. This candidate not best holds the potential to lessen our

dependence on fossil fuels but also represents a sustainable, eco-conscious, and environmentally harmonious trajectory. It offers a ray of desire in our collective enterprise to fight global warming, safeguard our planet, and chart a route towards a sustainable and wealthy future for all generations to come back (Azhi Rasul, 2023).

Solar Energy Potential in Kurdistan

Kurdistan, akin to numerous locales within the geopolitical limitations of Iraq, is endowed with a sizeable inflow of sun irradiance throughout everything of its annual calendrical cycle. It is vital to underscore that the precise geographic coordinates, in phrases of each latitude and longitude, at a given area within Kurdistan, play a pivotal position in figuring out the quantum of solar power that can be correctly harnessed. The climate of Kurdistan can be categorized as semi-arid, with a summer time that unfolds from June to September. During this era, the weather turns intensely warm and dry, with the maximum excessive temperatures commonly going on in July and August. It's no longer unusual for the mercury to upward push to a sweltering 45°C at some stage in these sizzling summer season months (Kurdistan Regional Government, 2023).

The geographical positioning of Iraqi Kurdistan places it within a notably sun-drenched locale. Here, the daily solar radiation averages almost 4.81 kilowatt hours per square meter (kWh/m²/day), a level that closely parallels the daily solar potential of California, a U.S. state renowned for its solar energy resources. This abundant solar irradiance underscores the region's substantial untapped solar energy potential (Yaseen Hasan, 2018).

The extraterrestrial hourly solar radiation values exhibit a notable spectrum of variation, contingent upon both location and the time of year. To exemplify, at the Qadish location, the monthly values fluctuate between 4.32 kilowatt-hours per square meter per day (kWh/m².day) in the month of December, marking the winter months, and a substantial 11.57 (kWh/m².day) in the month of June, characterizing the height of summer. The Gopal, Jalan, and Qadish locations all resonate with this pattern, showcasing the distinctive annual cycles of solar radiation availability. The summer season, encompassing the months of June, July, and August, stands as the zenith of temperature extremes within the Kurdistan region. During this period, the mercury soars to a scorching 42 degrees Celsius, with the most torrid days witnessing a blistering 48 degrees Celsius. This period is marked by an abundance of sunshine, with an average of approximately 12.5 hours of bright sunlight per day.

Based on the data presented in Table 1, it is evident that Kurdistan exhibits significant solar energy potential on a monthly basis.

In contrast, the winter season, spanning December and January, unfolds as the nadir of temperature variation, with average temperatures plummeting to a chilly 2 degrees Celsius, and the coldest days recording frigid -5 degrees Celsius. Sunshine becomes scarcer during these months, with an average of 5.5 hours of daylight per day. Moreover, the daily solar radiation fluctuates significantly, ranging from around 7.7 kilowatt-hours per square meter (kWh/m²) during the sweltering summer months (June, July, and August) to approximately 2.4 kWh/m² during the frigid winter period (December and January) (Hamadamin, H. K. et al. 2015).

Furthermore, the global recorded hourly values also showcase noteworthy variations. In the same Qadish location, the monthly values range from a modest 1.64 kWh/m². day in the month of December to a far more substantial 9.14 kWh/m². day in the month of June, reflecting the pronounced influence of seasonal changes and geographical location on solar radiation patterns. This data underscores the dynamism of solar radiation, offering invaluable insights for those seeking to harness this vital resource for energy generation and environmental applications (Saeed, M.A., and Qadir, K.W. 2010, Salar Salah Muhy Al-Din et al. 2017).

Table 1. The Average Monthly Solar Radiation in the Kurdistan Region (Husami, M. S., 2007)

Month	Monthly Sunshine (h/month)	Average Monthly Solar Radiation (kwh/m²/month)
January	158.10	77.21
February	160.79	91.03
March	208.22	134.26
April	209.00	154.51
May	303.80	207.53
Jun	375.00	237.22
July	360.12	231.50
August	360.12	219.73
September	301.00	173.06
October	255.49	131.97

November	175.50	84.31
December	112.38	60.78
Total	2979.5 hr/year	1803.09 kWh/m ² /year
Average	8.16 h/day	4.94 kWh/m ² /d

The assessment of solar energy potential in Kurdistan relies on data collected by FAO Agro-meteorological stations within the region. The evaluation unveils the following key metrics: An annual average total sunshine duration of 2979.5 hours, equivalent to about 8.16 hours per day. An average annual solar radiation level of 1803 kWh/m²/year, approximately 4.94 kWh/m² per day (Rozhan Sardar, 2020). At present, within the region, only a mere 2% of renewable energy resources have been harnessed and put to use (Azad Azabany et al. 2014).

In Kurdistan, various studies have examined the potential of harnessing wind and solar energy resources. The collective findings of these investigations affirm that the region boasts a promising opportunity to tap into the abundant solar and wind energy sources for heat and power generation (Hussein, A. K. and Miqdam, T. C., 2012). The Kurdistan Region, despite its substantial solar energy potential, currently hosts only a limited number of solar power initiatives. These include a few healthcare clinics, an educational institution, and a water pumping station, all of which receive backing from the United Nations' International Organization for Migration (IOM). This underutilization of solar technology underscores the vast untapped possibilities within the region (Hannah Lynch, 2018).

The geographical location of this region affords it the advantage of abundant sunshine for a significant portion of the year, with an average daily solar radiation intensity spanning from 2000 kWh/m² to 2500 kWh/m². This ample solar resource presents a valuable opportunity not only for harnessing electricity but also for the utilization of solar energy in its thermal form (Al-Mazroay and Tareq Aziz Dawood, 2023).

Research efforts and studies in the Kurdistan region of Iraq have delved into the multifaceted aspects of solar energy, drawing data from Erbil city via the solar radiation database "PVGIS-CMSAF." In the Erbil area, the analysis of power output reveals an annual average power output of approximately 0.79 kilowatt-hours per square meter (kWh/m²). Additionally, a separate study

was conducted in the city of 'Koya' to assess the potential of photovoltaic (PV) systems for generating power, specifically for a 200-kilowatt (kW) setup (Azad Azabany et al. 2014).

A predominant application for solar photovoltaic (PV) panels lies in their use for off-grid purposes. In this context, the advantage is twofold: firstly, there's no requirement for the extensive and costly construction of long power lines to reach remote areas, and secondly, it necessitates the incorporation of storage solutions to ensure a consistent power supply. In these off-grid PV systems, surplus electricity generated during periods of abundant sunlight is stored within batteries. This energy reservoir serves a crucial role, enabling the PV cells to continue functioning even when sunlight is limited or unavailable. It represents an elegant and practical solution, ensuring that off-grid locations can access a stable and continuous supply of electricity, thereby bolstering self-sufficiency and reducing the need for costly and logistically complex infrastructure development (Trapani, K. and D. L. Millar, 2013).

The utilization of Photovoltaic Geographic Information System (PVGIS) or radiation databases represents a pivotal component of this system's operation. In essence, these data sources require access to information on solar radiation, which serves as the foundational bedrock for generating estimations of photovoltaic (PV) system performance. However, it is imperative to recognize that these estimations are contingent upon solar radiation levels, which exhibit considerable variability driven by climatic differences. This inherent variability implies that the data's accuracy is not absolute, underscoring the necessity to discern the strengths and limitations of the data sources. Solar radiation data at the Earth's surface can be derived from two primary sources: ground measurements and calculations based on satellite data. Both sources have their unique attributes and applicability, and a judicious understanding of their strengths and weaknesses is paramount for the precise assessment of PV system performance and the overall effectiveness of the system in question (Šúri M., 2005).

Advancements in Solar Energy Initiatives within Kurdistan

A comprehensive theoretical analysis of recent studies regarding the potential of Photovoltaic Panels (PV) in the Kurdistan region reveals a promising and practical application across various domains within the area. Evidently, there exists a compelling imperative to reduce the reliance on fossil fuels and transition towards the utilization of renewable energy sourced from solar means. Over the past decade, a substantial body of research and development initiatives has been

undertaken, notably within the Kurdistan region of Northern Iraq. These endeavors encompass a broad spectrum of aspects pertaining to solar energy, with a specific focus on the energy output of photovoltaic (PV) modules, elucidating disparities across diverse regions within Iraq.

However, it poses a perplexing paradox that, despite the abundant solar resources at its disposal, the region has exhibited hesitance in earnestly embracing distributed solar power. Currently, the landscape is adorned with only a trifecta of modest, privately-established solar photovoltaic (PV) installations, collectively contributing a meager 500 kilowatts (kW) to the overall generating capacity. Notably, the Iraqi-Kurdistan government has conspicuously refrained from pursuing renewable energy infrastructure. This hesitance is primarily ascribed to the region's substantial endowment of oil and gas reserves, which have historically taken precedence, in conjunction with a severe fiscal quandary dating back to 2014 (Yaseen Hasan, 2018).

In a meticulous comparative analysis, Kurdistan and the United Kingdom were scrutinized concerning their utilization of 20% efficient silicon solar cells. The outcomes of this investigation, conducted over a span of 307 days, reveal an intriguing narrative. Kurdistan, through its adept utilization of silicon solar cells, exhibited the capacity to generate a substantial daily electricity output, amounting to 14.4 kilowatt-hours (kWh/day). In stark contrast, the United Kingdom's corresponding daily electricity generation, over the same temporal framework, reached a more modest 4.8 kWh/day. This discernible dichotomy underscores the remarkable efficiency and dynamism of Kurdistan, rendering it threefold more proficient in electricity production compared to its British counterpart. Such empirical findings, when contextualized within the broader spectrum of preceding research endeavors, collectively underscore the region's prodigious potential and innate aptitude for harnessing solar energy as a preeminent source of electricity generation (Azad Azabany et al. 2014).

The utilization of a 100-square-meter solar panel array yields the capacity to generate approximately 1% of the requisite electricity for the region. This seemingly modest contribution, however, bears substantial importance in fulfilling the local populace's electricity demands. The compelling proposition lies in the scalability of this technology, whereby the allocation of larger surface areas facilitates even greater electricity production. Moreover, the advent of cutting-edge flexible solar cell technologies currently under development holds the promise of a more profound transformation. This technological evolution could potentially supplant a substantial proportion of the electricity currently derived from fossil fuel sources, thereby ushering in a

renewable solar energy era, which is both environmentally and economically advantageous (Azad Azabany et al. 2014).

As per the data compiled by researchers, an evaluation of the efficiency of photovoltaic (PV) systems within the region indicates a noteworthy dependency on solar energy. This renewable energy source exhibits a compelling capacity factor, hovering around an impressive 70%. This robust capacity factor underscores a level of efficacy that is decidedly satisfactory, affirming solar energy's status as a dependable and pivotal renewable energy source within the Kurdistan region (Mirza, S. A. and Arif, A. A., 2015). A recent research endeavor conducted in 'Sulaymani' undertook an examination of carbon dioxide (CO₂) emission reduction facilitated by the implementation of a Solar Photovoltaic (PV) project with a 315-kilowatt (kW) capacity. This comprehensive study engaged in a comparative analysis between the emissions stemming from electricity generated through PV panels and those produced via fossil fuel sources (Khan, K. et al. 2014).

In 2010, Saeed and Qadir presented in their study underscore the considerable wealth of solar energy resources within the Kurdistan region. By harnessing solar energy applications, the region can substantially reduce its reliance on fossil fuels, thereby mitigating pollution and preserving the local environment, ensuring its cleanliness and ecological health. In the context of technical specifications, the study scrutinizes the performance of the photovoltaic panel, specifically the LA361 K51S model, boasting a rated power of 51 watts. The total surface area of this solar panel amounts to 0.44 square meters, resulting in an impressive rated power output of 115.9 watts per square meter (W/m²). With this configuration, it is estimated that this type of solar panel, when installed and operational in Kurdistan, can generate approximately 520 kilowatt-hours per square meter (KWh/m²) annually. This estimation assumes that the system operates during the hours when solar radiation is available in the region's various locations. Such data highlights the substantial potential for clean energy production through solar panels in the region.

The Ministry of Electricity in Kurdistan has made a strategic decision to engage three local enterprises in the construction of 100-megawatt solar power plants in the governorates of Duhok, Erbil, and Sulaymaniyah. This directive was relayed by an official spokesperson representing the ministry. These projects are scheduled for swift implementation, with the commencement slated for early 2022, and a projected completion within six months. The electricity generated by these solar facilities has been efficiently integrated into the public grid. It is essential to recognize that

these three projects represent integral components of Kurdistan's visionary, long-term agenda, aiming to harness 900 megawatts of environmentally sustainable energy by the year 2030 (Anna Ivanova, 2021).

The research findings illuminate a compelling insight: a considerable 63% of the participants expressed a preparedness to incur supplementary costs beyond their current electricity bills to secure a renewable energy power supply. Notably, within this subset, approximately 42% are amenable to absorbing an additional expenditure ranging from 1% to 10%. However, the sentiment regarding regional production of renewables emerges as nuanced and heterogeneous. Participants display a mixed array of opinions and degrees of acceptance on this front (IRENA 2021, 2021).

In 2015, Asian Development Bank highlights the variability in power output potential, with certain locations yielding an annual average of approximately 0.30 kilowatt-hours per square meter (kWh/m²). Moreover, specific regions exhibit even higher levels of solar energy potential, soaring to approximately 0.79 kWh/m². Concurrently, the system efficiency falls within the range of 15-19%. The results from the 'Koya' study elucidate that the total power output amounts to approximately 0.3 kWh/m², and the area designated for PV panels spans 1,400 square meters. In the pursuit of these investigations, Photo-Voltage Geographical Information System (PVGIS) software was harnessed to simulate critical parameters. These simulations encompassed the assessment of irradiation rates, optimal panel inclinations, and the calculation of the average energy yield obtained from these PV systems (Diler Haji Morad, 2018).

Challenges and Solutions:

In the Kurdistan region, there has been a gradual introduction of solar collecting panels into the local markets. However, the pace of adoption is hindered by several key factors. Firstly, there exists a noteworthy absence of comprehensive knowledge regarding renewable energy, particularly the intricacies of solar energy, among the general populace. This lack of awareness contributes to the prevailing reluctance to embrace these innovative technologies.

Additionally, the limited enthusiasm and financial support from the government further exacerbate the challenge of cultivating popularity for these novel sustainable energy solutions. The dearth of incentives and investment in this sector consequently acts as a significant impediment to the widespread utilization of solar collecting panels within the region (Mohamed

Shwan Husami, 2007). Nonetheless, the year 2014 bore witness to a fiscal crisis of notable proportions, a turning point that compelled the government to undertake a profound reassessment of its policies, notably its profound reliance on oil as a financial mainstay. This catalytic moment served as a catalyst for the government to imbue renewable energy sources with a newfound seriousness, and this transition in perspective was underscored by Kareem's advocacy (Hannah Lynch, 2018).

At this juncture, the Kurdistan Region finds itself characterized by a conspicuous dearth of oversight and standardized norms governing the realm of solar power. The absence of such a structured framework underscores an exigent need for comprehensive regulations to guide this burgeoning sector. Remarkably, this necessity has become even more apparent in the wake of a burgeoning interest from the private sector, a noteworthy development that stands in contrast to the initial reticence demonstrated by the government (Mahmud Mustafa et al. 2020).

The investment in distributed solar power in the region has been deterred by several formidable challenges. Foremost among these is the cost factor, with solar energy currently priced at approximately \$0.25 per kilowatt-hour (kWh). This stands in stark contrast to the modest \$0.02 per kWh that domestic consumers pay for electricity sourced from the conventional grid. Furthermore, the inherent limitations of solar power infrastructure are a cause for concern, as these installations can only operate at their maximum capacity for a duration of 6 to 8 hours per day. This stark intermittency underscores their inability to comprehensively compensate for the persistent energy deficit. In addition to the economic constraints, there is an environmental dimension that merits scrutiny. These solar installations, albeit renewable in nature, are not without ecological repercussions. They are not immune to the production of noxious pollutants, thereby contributing to hazardous air pollution. Moreover, these systems, paradoxically, release greenhouse gases into the atmosphere, diminishing the purported environmental benefits. This raises questions about their overall sustainability and highlights the need for a more comprehensive approach to address the multifaceted energy challenges in the region (Yaseen Hasan, 2018).

The prevailing billing policy acts as a disincentive for the adoption of residential solar power systems. Presently, enterprises operating within the renewable energy sector encounter challenges in generating sales, primarily because the period required to reach the break-even point for

transitioning to a solar power system extends beyond seven years (Mohamed Shwan Husami, 2007).

Solar Energy Solutions for Kurdistan's Electricity Shortages and Economic Growth

Kurdistan contends with a pronounced inadequacy in electricity production, coinciding with a substantial and escalating demand. This heightened demand can be principally attributed to the swift expansion of the residential construction sector, fostered by substantial investment initiatives over the past few decades (Mahmud Mustafa, 2020).

In 2018, Diler H. M. underscored the considerable potential of the Kurdistan region in harnessing renewable energy sources. It is discerned that the long-term economic feasibility of integrating renewable energy systems in households remained an ambiguous prospect for 40% of the 320 individuals interviewed. Notably, a substantial 63% of the survey participants expressed a willingness to incur additional costs in exchange for the adoption of renewable energy solutions. Furthermore, the prevailing sentiment among the majority of participants suggest a proactive role for the public sector in spearheading renewable energy production. This sentiment is accompanied by a call for the establishment of incentives and innovative business models, designed to stimulate broader adoption of renewable energy practices within residential and commercial structures.

The research outcomes undeniably affirm that the study area is richly endowed with an abundance of solar radiation, thus highlighting its significant potential for the deployment of electric power generators. It is worth emphasizing that photovoltaic (PV) systems, while offering substantial advantages, entail a relatively high initial capital investment and comparatively lower ongoing operational costs. The overall cost of the PV system can be broken down into two distinct components: the upfront investment and the recurring operational expenditures. According to the findings, it becomes apparent that the cost associated with generating 1 kilowatt-hour (1 kWh) results in an estimated monthly expense of approximately \$12 over a span of 24 years (2013).

The deployment of PV panels is contingent on the specific power requirements, thus revealing the necessity for tailored configurations. Furthermore, it is important to acknowledge that land use represents a significant concern in the context of solar technologies, as it necessitates a substantive footprint.

Assessing the economic aspect, the projected cost for a PV project aimed at generating 200 kW of power is estimated at \$326,340 USD, equating to \$1,631.7 USD per kilowatt as the initial cost alongside maintenance expenses. Furthermore, the research indicates that each kilowatt requires an allocation of 7 square meters of land. In light of these insights, the total financial outlay necessary to alleviate the electricity shortage within the region by implementing PV panels is projected to be in the vicinity of \$944,754,300 USD. This endeavor would further demand the allocation of approximately 4,030,000 square meters, equivalent to nearly 4.03 square kilometers of land. These findings underscore both the significant potential and the financial investment required for the application of solar energy solutions to address the pressing energy deficit within the Kurdistan region. Moreover, the potential for harnessing this solar energy in its thermal form is a compelling prospect, further enhanced by the assurance of a cost as low as 0.23 US cents per kilowatt-hour (kWh) (Salar Salah Muhy Al-Din et al. 2017).

Considering a total cost of \$10,000 USD for a complete photovoltaic panel system and assuming a lifespan of ten years, the cost of generating 1 kilowatt-hour (kWh) per square meter with this solar photovoltaic panel system can be calculated. This type of solar panel system has the potential to provide sufficient electricity to power central heating in houses through the utilization of solar warm water circulation designs. Furthermore, it can be employed to operate water pumps for lifting water from shallow wells on agricultural lands. This dual-purpose application has the potential to bring substantial economic relief to marginalized farmers across Kurdistan, particularly in regions heavily dependent on agriculture with low rainfall catchment.

Moreover, this initiative has the potential to contribute significantly to overcoming the prevailing electricity shortage crisis in the region. By harnessing solar energy for both residential heating and agricultural irrigation, it offers a practical and sustainable solution, enhancing livelihoods and addressing critical energy needs in Kurdistan (Saeed, M.A. and Qadir, K.W., 2010).

The installation of a 10-megawatt photovoltaic (PV) plant in the designated regions of As-sulaymaniyah, Erbil, and Kirkuk is inherently feasible. The assessed simple payback period for these installations falls within a range of 6.8 to 7.2 years, signifying the time required to recoup the initial investment. It's pertinent to note that the extended payback period observed in this analysis starkly contrasts with the significant briefer payback durations achieved in developed nations where comparable PV installations often yield returns on investment within a span of three years or less. This variance underscores the nuanced economic landscape within the

Kurdistan Region when juxtaposed against more economically advanced counterparts. The implementation of a two-axis, 10-megawatt photovoltaic (PV) plant in As-sulaymaniyah promises substantial annual savings, estimated at approximately US\$1,573,327 (Olusola Bamisile et al. 2019).

Kurdistan's Environmental Challenges and Solar Energy Solutions

The environmental predicaments facing Kurdistan are inextricably intertwined with the global challenge, particularly in the context of concerns related to global warming. A substantial reduction in the region's forested areas serves as a stark illustration of the repercussions of intensified fossil fuel combustion. Ongoing culprits such as electricity generators, vehicular emissions, and domestic heating apparatuses, notably ovens, persist as unrelenting contributors to environmental degradation within the Kurdish landscape (Hayder H. Abbas, 2013).

The combustion of fossil fuels significantly contributes to climate change by releasing carbon dioxide (CO₂) and other greenhouse gases into the atmosphere. Transitioning to sustainable energy sources plays a pivotal role in reducing these emissions, thus helping to mitigate the far-reaching impacts of climate change. This study relies on a comprehensive panel dataset spanning the years 2002 to 2021, covering 32 African nations. The findings reveal a compelling connection: urbanization and increased trade openness are linked to elevated levels of carbon dioxide (CO₂) emissions. Conversely, the adoption of renewable energy sources emerges as a mitigating factor, leading to a discernible reduction in CO₂ emissions. This convergence of results carries profound implications, notably suggesting that a focused emphasis on expanding and integrating renewable energy infrastructure could serve as a potent instrument in countering the escalating trajectory of carbon dioxide emissions in the African context. Furthermore, the strengthening of institutional frameworks appears to hold promise in curbing CO₂ emissions, thereby underlining the multifaceted strategies required to address the complex challenge of environmental sustainability on the continent (Paul Adjei Kwakwa, 2023).

In the realm of carbon emissions, the findings reveal a substantial disparity. Solar Photovoltaic (PV) systems, exhibiting an average emission rate of 0.105 kilograms of CO₂ per kilowatt-hour (kg CO₂/KWh), manifest as a notably eco-friendly energy generation approach. In stark contrast, conventional coal-based electricity generation records a significantly higher carbon footprint, with an emission rate of approximately 0.909 kg CO₂/KWh (Khalid Khan et al. 2014).

In this context, the research aspires to elucidate the carbon dioxide emissions linked to the production of 1 kilowatt-hour of electricity through PV systems. A pertinent point of comparison is found in natural gas, the primary source of electricity generation in the Kurdistan region. It is of significance to note that natural gas-powered electricity generation registers a markedly lower carbon footprint in comparison to coal, with an emission rate nearly half that of coal, standing at approximately 0.5 kg CO₂/KWh. This comparison underscores the substantial potential for solar PV systems to significantly diminish carbon emissions in the region, especially when juxtaposed with fossil fuel-based electricity generation. This further solidifies the environmental advantages associated with the adoption of solar energy solutions within the Kurdistan region (Parliamentary Office of Science and Technology, 2006).

The environmental benefits of solar photovoltaic (PV) systems become strikingly apparent when compared to traditional natural gas-powered electricity generation. The adoption of solar PV results in a remarkable 79% reduction in the carbon footprint, a substantial and commendable feat in mitigating environmental impact. Such a significant reduction holds the potential to make a positive contribution to the global environment, and as a result, merits financial support from other countries, signifying a collective responsibility towards a cleaner and more sustainable future. The proposal to integrate both solar PV and natural gas technologies to address the prevailing electricity shortage within the region embodies a forward-thinking and environmentally responsible decision. By diversifying the energy resources and harnessing the inherent advantages of each technology, it sets the stage for a more resilient and sustainable energy landscape in the Kurdistan region, while simultaneously aligning with broader global environmental objectives (Salar Salah Muhy Al-Din et al. 2017).

The escalation in energy consumption within the Kurdistan region transcends its economic implications; it also assumes the dimensions of a formidable environmental predicament. The predominant source of electricity generation is reliant on fossil fuels, as substantiated by recent reports. The striking absence of renewable energy sources in the energy mix accentuates this concern. Consequently, this fossil fuel-dependent electricity generation system yields an elevated release of greenhouse gases, thereby engendering adverse climatic repercussions. A poignant indicator of environmental pollution in the Kurdistan region manifests in the form of the ominous black pollutants cloud that intermittently looms over cities such as Hawler. This disquieting presence is a source of genuine health apprehension among the local populace. The absence of

robust regulations, legislation, and overarching environmental policies compounds these concerns, as it fails to provide adequate safeguards for the ecological well-being of Kurdistan (Zanist Hama-Aziz, 2021).

The region currently lacks effective environmental policies and legislation. This absence hinders efforts to reduce fossil fuel usage while failing to promote alternative renewable energy sources for electricity generation. This regulatory gap presents a substantial challenge in curbing pollution and environmental degradation. Implementing robust environmental policies is essential to guide the region toward sustainability and eco-conscious energy practices. The Kurdistan region has observed a notable escalation in carbon dioxide emissions from 2003 to 2008, with the figures ranging between 25 to 30 million metric tons. This trajectory underscores the mounting presence of pollutant gases within the region, raising concerns about its environmental impact (Hayder H. Abbas, 2013). Nevertheless, the proliferation of numerous power generators tasked with electricity production, coupled with a substantial fleet of vehicles, culminates in a substantial emission of carbon dioxide (CO₂). This collective discharge has significant implications, exacerbating the greenhouse effect and contributing to environmental challenges, particularly within urban areas (Ministry of Electricity KRG, 2013).

The establishment of a 10-megawatt photovoltaic (PV) facility in any of the three designated locations, including As-sulaymaniyah, Erbil, and Kirkuk, holds the potential to curtail atmospheric emissions significantly. It is anticipated that no less than 419,357 tonnes of carbon dioxide equivalence emissions will be averted through this sustainable initiative (Olusola Bamisile et al. 2019). In 2010, Saeed and Qadir illustrated a profound disparity in CO₂ emissions. Precisely, the average CO₂ emission levels associated with electricity generated through PV panels are a mere 0.105 kilograms of CO₂ per kilowatt-hour (kg CO₂/KWh). In stark contrast, electricity derived from coal, a conventional fossil fuel source, yields considerably elevated CO₂ emissions, averaging around 0.909 kg CO₂/KWh. This data accentuates the noteworthy environmental advantages of employing solar PV systems, given their significantly reduced carbon footprint in comparison to conventional fossil fuel-based power generation.

Future Prospects

The United Nations Development Programme (UNDP) is resolutely committed to improving the transport of sustainable energy offerings to benefit the human beings of Iraq. This commitment is

found via the efficient harnessing of sun photovoltaic energy. This particular initiative is strategically directed in the direction of raising the nice of life, with a pronounced emphasis on marginalized groups, especially those living in peri-city and rural regions within Iraq. Furthermore, it's intrinsically geared toward achieving tangible development in mitigating the emission of Greenhouse Gases (GHGs), for that reason contributing to environmental sustainability. Today, a trio of groundbreaking tasks dedicated to the development of sustainable electricity solutions have been inaugurated in collaboration with the European Union and the United Nations Development Programme (UNDP) in Iraq. These tasks are in particular tailor-made to the governorates of Erbil, Sulaymaniyah, and Duhok, and seek to bring in pioneering solutions for the pursuit of sustainable electricity initiatives in the region (The United Nations Development Programme, 2021).

Executing these strategic imperatives would expertly situate the Kurdistan Region upon a progressive trajectory towards the holistic decarbonization of its energy infrastructure. This trajectory is underscored by the meticulous demolishing of financial barriers that have, until now, determinedly hindered the widescale integration of residential and commercial solar power systems. Central to this transformative paradigm shift is the revision of the dominant billing policy, an instrumental form poised to enrich the return on investments across the range of solar infrastructure, spanning residential and commercial domains. By artfully encouraging the harmonious integration of solar power systems into the existing electrical grid, the Kurdistan Regional Government (KRG) is not merely poised to hasten the progress of the growth of its energy generation capacity. It is poised to do so with a consistent dedication to the singular cause of mitigating carbon emissions, thereby aligning itself with the global vanguard in sustainable energy practices. This determined alignment indicates the KRG's unwavering commitment to environmental protection and energy self-reliance on the greatest of scales.

Discussion

Solar energy in Iraqi Kurdistan has tremendous prospect as they have high solar resource availability and favorable situation. Realizing this potential however is multi-facetted and includes advancing technological means as well as establishment of appropriate policies. It should therefore be a conducive environment that ensures business, community and individual understand how solar energy solution are economically viable and socially appropriate. The key

elements of such a strategic development trajectory are very careful analysis of costs effectiveness of introducing solar technologies on power market, coping with some complicated issues of integration into electricity grid and never losing focus on environment protection. Together, these elements constitute the basis for the absorption of solar energy within Kurdistan. The cost effectiveness is just but one aspect of the discussion and involves more than just the initial capital costs. This entails minimising long-term costs for operation and management by incorporating technology, achieving economies of scale and using well-structured finance that makes solar investments appealing to many participants. The issue of environmental sustainability is also extremely important. In addition to promoting reduced greenhouse gas emission, the transitions should be inclusive enough to ensure proper land use that is not at expense of its people, environmentally sound disposal of its waste, as well as the preservation of their indigenous ecosystems. Achieving this balance will be important for the Kurdistan region towards achieving energy security, economic development, and environmental protection.

Conclusion

Summarily, the materialization of the significant solar energies available in Kurdistan is a lofty task which requires strategic plans as well as steadfastness towards environmental protection. A holistic approach based on cutting-edge technologies, judicious costs management practice and environmental considerations may be used as the pillars for turning the abundance of solar resources in this region into sustainable power. In order to integrate fully with solar energy, Kurdistan must create conditions in which different actors would find such transition both economically sound and morally justified. Such demands call for appropriate policies crafted on costs effectiveness, grids integration, and environment sustenance. Carefully dealing with issues associated with these factors and developing appropriate politics is what Kurdistan must do to usher in a period of energy security, strong economy and ecological safety. The venture may not be easy, but the possibility of the region's solar capacity exists, and with viable measures it could be attained for a greater benefit of the current as well as the coming generations. The harnessing of Kurdish's abundant solar energy potential is a daunting task but one realizable if appropriate policies are set up and sustainable commitment is sustained. Although the solar resources are available in abundance with natural geographical advantage, the effective integration of solar energy should incorporate new technologies, economic benefits and sustainable environmental

approaches. For Kurdistan region to be able to fully depend on solar energy, there is need to create a platform where everyone including investors finds it cost effective as well as socially meaningful to shift from other energy alternatives to solar power. As such, formulating appropriate policies with regards to cost-efficiency, grids connection and environment friendly. Through careful consideration of this factor and logical adoption of policies, Kurdistan will herald an era of energy security, strong economic progress and sustainable environment. Although this may seem as an uphill task, the solar energy potency of the region certainly lies within our grasp, and given proper approaches, the benefits shall accrue not only to current people of Kurdistan but to generations yet unborn.

References

- Al-Mazroay, Tareq Aziz Dawood, Study *The Potential of Renewable Energy Resources in Iraq Kurdistan with a Focus on Solar Energy*, 2023, Retrieved from <http://acikerisim.karabuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/2766/10555772.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- André Månberger, *Reduced Use of Fossil Fuels can Reduce Supply of Critical Resources*, Biophysical Economics and Sustainability ,6:6, 2021.
<https://doi.org/10.1007/s41247-021-00088-5>
- Anna Ivanova, *Iraq's Kurdistan Awards 300 MW of Solar Projects* – report, 2021, Retrieved from <https://renewablesnow.com/news/iraqs-kurdistan-awards-300-mw-of-solar-projects-report-767622/>
- Asian Development Bank, *Renewable Energy Developments and Potential In The Greater Mekong Subregion*, 2015, ISBN 978-92-9254-831-5, Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/161898/renewable-energy-developments-gms.pdf>
- Azad Azabany, Khalid Khan, Waqar Ahmed and Mahmood H Shah. *Energy Analysis For Replacing Fossil Fuel Energy Source of Electricity with solar Cells in The Uk and Kurdistan, Iraq*. Asian Journal of Science and Technology, 5(9), 541-545, 2014.
- Azad Azabany, Khalid Khan, Waqar Ahmed. Solar Photovoltaic Generation Potential and Plant Capacity in Northern Iraq. Asian Journal of Science and Technology, 5(7), 423-426, 2014
- Azhi Rasul, *KRG Electricity Generation Still Far Outstripped by Demand*, 09-09-2023 Retrieved from <https://www.rudaw.net/english/kurdistan/090920231>, 09-09-2023
- Country of Origin Information Report Kurdistan Regional Government Area of Iraq, 21 MAY 2009, Retrieved from <https://www.refworld.org/pdfid/4a24e5ae2.pdf>
- Dashti Adil, *Iraqi Kurdistan's Electricity Crisis: Challenges and Sustainable Solutions*, The Institute of Regional and International Studies, 2023, Retrieved from https://auis.edu.krd/iris/iraqi_kurdistans_electricity_crisis_challenges_and-sustainable_solutions

- Diler Haji Morad, *The Potential and Social Acceptability of Renewable Energy sources in North Iraq: Kurdistan Region*, Academic Journal of Nawroz University (AJNU), 93-103, Volume 7, No 4, 2018. doi : 10.25007/ajnu.v7n4a276
- Hamadamin, H. K., Jahfer, M. S., Hemn, M. S. *Utilization of Solar Energy for Electricity Generation in Kurdistan - Koya City*. Advances in Energy and Power, 3(2), 15-18, 2015.
- Hannah Lynch, *Can Solar Power Brighten Kurdistan's Future?* 2018, Retrieved from <https://www.rudaw.net/english/business/05112018>
- Hayder H. Abbas, *The Feasibility of Using a Solar Power Generator System in Kurdistan: Koya City as a Case Study*. First International Symposium on Urban Development: Koya as a Case Study 151-157, 2013.
- Henrik Lund, *Renewable Energy Strategies for Sustainable Development*. Energy, Volume 32, Issue 6, June 2007, Pages 912-919
- Husami, M. S., *Energy crisis in Kurdistan and the impact of renewable energy*, University of Strathclyde. Glasgow, 2007.
- Hussein, A. K., Miqdam, T. C. *Status and Future Prospects of Renewable Energy in Iraq*. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 16, 6007–6012, 2012.
- IRENA 2021, *Renewable Power Generation Costs in 2020*, Retrieved from https://www.irena.org/media/Files/IRENA/Agency/Publication/2021/Jun/IRENA_Power_Generation_Costs_2020.pdf
- Issa, B. *Mega-Project Plans for Developing the Power and Water Sector in Iraq and Kurdistan Region of Iraq*. Dubai: UAE., 2014, Retrieved from <https://www.slideshare.net/BasilIssa1/mega-project-plans-for-developing-the-power-and>
- Kazem, A.A., Chaichan, M.T. and Kazem, H.A. *Dust Effect on Photovoltaic Utilization in Iraq: Review Article*. Renewable and Sustainable Energy Reviews 37, 734–749, 2014. <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2014.05.073>
- Khalid Khan, Azad Azabany and Waqar Ahmed, *Reductions in Co2 Emissions From Electricity Generation from Solar Energy at Sulaymanyah Airport in Kurdistan, Iraq*, Asian Journal of Science and Technology Vol. 5, Issue 8, pp. 479-481, August, 2014
- Kurdistan Regional Government, 2023, Retrieved from <http://bot.gov.krd/about-kurdistan/climate>
- Mahmud Mustafa, Samira Ali, J. Richard Snape, Behrang Vand, *Investigations Towards Lower Cooling Load in a Typical Residential Building in Kurdistan (Iraq)*, Energy Reports, Volume 6, Supplement 6, November 2020, Pages 571-580
- Meurs, P. v., *Comparative Analysis of Ministry of Oil and Kurdistan fiscal terms as applied to the Kurdistan Region*. London: Clifford Chance LLP, 2008. Retrieved from <https://govkrd.b-cdn.net/Ministries/Ministry%20of%20Natural%20Resources/English/Publications/Contracts/A%20New%20PSC/report%20by%20Dr%20Pedro%20van%20Meurs.pdf>
- Ministry of Planning- Kurdistan Region Government, *Kurdistan Region of Iraq 2020: A Vision for the Future*. 2013, Retrieved from <https://andp.unescwa.org/sites/default/files/202009/Kurdistan%20Region%20of%20Iraq%202020%20-%20A%20Vision%20for%20the%20Future.pdf>

- Mirza, S. A., Arif, A. A. *Economical Environmental and Performance Analysis for a 200 KW Ground Mounted Photovoltaic System: Koya City, Kurdistan of Iraq*. International Journal of Engineering Technology, Management and Applied Sciences, 3(3), 72-84, 2015.
- Mohamed Shwan Husami, *Energy Crisis in Kurdistan and The Impact of Renewable Energy*, 2007, Retrieved from https://www.academia.edu/24738252/Energy_Crisis_in_Kurdistan_And_The_Impact_of_Renewable_Energy
- Olusola Bamisile , Foyin Olubiyo , Mustafa Dagbasi , Humphrey Adun and Ifeoluwa Wole-Osho, *Economic Analysis and Performance of PV Plants: An Application in Kurdistan Region of Iraq*, Int. Journal of Renewable Energy Development 8 (3) 2019: 293-301
- Ouattara, A., L. Pibouleau, C. Azzaro-Pantel, and S. Domenech, *Economic and Environmental Impacts of the Energy Source for the Utility Production System in the HDA Process*, Energy Conversion and Management, vol. 74, pp. 129-139, 10// 2013.
- Parliamentary Office of Science and Technology. *Postnote: Carbon Footprint of Electricity Generation*. 2006. Retrieved from <http://www.parliament.uk/documents/post/postpn268.pdf> 2016 Sep 3.
- Paul Adjei Kwakwa, *Climate Change Mitigation Role of Renewable Energy Consumption: Does Institutional Quality Matter in The Case of Reducing Africa's Carbon Dioxide Emissions?* Journal of Environmental Management, Volume 342, 15 September 2023, 118234
- Rashid, R.H.M. (2014). *The Use of Water for Sustainable Rural Development: A Case Study in the Kurdistan Regional Government*. Cluj-Napoca, Romania: University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine. Doctoral Thesis.
- REN21, *Global Status Report Renewable Energy Policy Network for the 21st Century*, 2007, Retrieved from <http://www.ren21.net/>
- Rozhan Sardar, *Solar Energy*, University of Salahaddin, 2020, Retrieved from <https://academics.su.edu.krd/public/profiles/chnar.hussain/supervision/supervision-184-8846-1593546849-1.pdf>
- Saeed, M.A., & Qadir, K.W. *Study and Analysis of Global and Extraterrestrial Solar Radiation over Kurdistan Region-Iraq*. In: 3rd International Scientific, 2010 Conference, Salahaddin University, Erbil. Kurdistan Region of Iraq. October
- Salar Salah Muhy Al-Din, Duško Kuzović, Maryam Iranfar, *Renewable Energy Strategies to Overcome Power Shortage in Kurdistan Region of Iraq*. Industrija, Vol.45, No.2, 2017
- Salem Algarni , Vineet Tirth , Talal Alqahtani , Sultan Alshehery , Pravin Kshirsagar, *Contribution of Renewable Energy Sources to the Environmental Impacts and Economic Benefits for Sustainable Development*, Sustainable Energy Technologies and Assessments, Volume 56, March 2023, <https://doi.org/10.1016/j.seta.2023.103098>
- Scddeck, R.E., Wahab, S.K. *Wind Energy Proposed in Kurdistan-Iraq*. Journal of Engineering Research and Applications, 3(6), 1531-1535, 2013.
- Shafaqnews, *Kurdistan Region Ministry of Electricity Releases Statistics on Power Infrastructure and Subscribers*, 2023-08-29, Retrieved from <https://shafaq.com/en/Kurdistan/Kurdistan-Region-Ministry-of-Electricity-Releases-Statistics-on-Power-Infrastructure-and-Subscribers>

- Šuri M., H. T. A., Dunlop E.D, *PVGIS: A Web-Based Solar Radiation Database for the Calculation of PV Potential in Europe*. International Journal of Sustainable Energy, vol. 24, 2, 55-67, 2005.
- Tansu Galimova, Manish Ram, Christian Breyer, *Mitigation of Air Pollution and Corresponding Impacts During a Global Energy Transition Towards 100% Renewable Energy System by 2050*, Energy Reports, Volume 8, November 2022, Pages 14124-14143
- Tatyana Bulavskaya a, Frédéric Reynès , *Job Creation and Economic Impact of Renewable Energy in The Netherlands*, Renewable Energy Volume 119, April 2018, Pages 528-538
- The United Nations Development Programme, 9 Sept 2021 Retrieved from <https://www.undp.org/iraq/projects/catalysing-use-solar-photovoltaic-energy>
- Tran Thai Ha Nguyen , Yu-Te Tu , Gia Luat Diep , Trung Kien Tran , Nguyen Hoang Tien, FengSheng Chien, *Impact of Natural Resources Extraction and Energy Consumption on the Environmental Sustainability in ASEAN Countries*, Resources Policy, Volume 85, Part A, August 2023, 103713 <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2023.103713>
- Trapani, K. and D. L. Millar, *Proposing Offshore Photovoltaic (PV) Technology to the Energy Mix of the Maltese Islands*, Energy Conversion and Management, vol. 67, pp. 18-26, 3// 2013
- US Information Administration. *CO2 Emissions Worldwide*. Retrieved June 4, 2012, from: <http://www.eia.doe.gov/oiaf/environment/emissions/carbon>
- Yassen, H. *Energy Sources and Utilization in Iraq Kurdistan Region*. Ministry of electricity Kurdistan region. 2016, from <https://eneken.ieej.or.jp/data/4502.pdf>.
- Yaseen Hasan, In Iraqi Kurdistan, Solar Offers Hope to the Powerless, August 17, 2018, Retrieved from <https://www.wri.org/insights/iraqi-kurdistan-solar-offers-hope-powerless>
- Zanist Hama-Aziz, *Air Pollution in Kurdistan Region of Iraq: A Review*, sriwijaya journal of environment, vol 6, no 3, 2021.
- Zhao H., Magoulès F. *A Review on The Prediction of Building Energy Consumption*. Renew Sustain Energy Rev, 16 (6), pp. 3586-3592, 2012.

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 75-97

<http://www.ijoks.com>

Rengvedana Evînê di Romana Kurdî de

Mehmet Şirin FİLİZ¹

Received: Dec 01, 2023

Reviewed: Dec 11, 2023

Accepted: Dec 14, 2023

Kurte

Evîn di edebiyatê de temayeke sereke ye. Ev tema di çîrokên wekî Romeo û Juliet, Aucassin û Nicolette û Leyla û Mecnun xwe dide der. Lê gelek caran di metnên edebî de li derdora evîna van kesan behsa problemên civakî, olî û felsefî jî tên kirin. Em dikarin heman tiştî jî bo edebiyata kurdî jî bibêjin. Hem di edebiyata klasîk de hem jî di edebiyata modern de evîn jî bo vegêrana problemên gîrîng wekî amûrekê hatiye bikaranîn. Bi heman rengî ev rewş di romana kurdî de jî xwe dide der. Di vê çarçoveyê de di vê xebatê de jî bo ev îddîa were piştraskirin çar romanên kurdî hatine analîzkirin ku di bîngeha wan de temaya evînê heye. Ev roman; Sîya Evînê ya Mehmet Uzun ya Sobarto ya Helîm Yusiv, Li Peravê Torê Tora Evînê ya Çîdem Baran û Êvara Perwane ya Bextiyar Elî ne. Di Sîya Evînê de mijara bîngehîn ligel evîna di navbera Memduh Selim Beg û Feriha de netewperwerî, di Sobarto de kolonyalizm, Li Peravê Torê Tora Evînê de nasnameya kurdî û di Êvara Perwane de jî mijar xweyîti ye. Di encamê de hatiye ditîn ku her çend mijara sereke ya van romanên evîn be jî li derdora çîroka evîndaran mijarên siyasî û civakî hatine nîqaşkirin.

Peyvên Sereke: Romana Kurdî, Evîn, Netewperwerî, Kolonyalizm, Nasnameya Kurdî, Xweyitî

Recommended citation:

Filiz, M. Ş. (2024). Rengvedana Evînê di Romana Kurdî de. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 75-97, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1398880>

¹ Corresponding Author, Ph.D., Institute of Living Languages, Mardin Artuklu University, Mardin, Türkiye; e-mail: mehmetsirinfiliz@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0622-5510>

The Reflection of Love in the Kurdish Novel

Abstract

Love is one of the most important themes of literature. This is the main theme of stories such as Romeo and Juliet, Aucassin û Nicolette and Leyla and Majnun. However, many social, religious and philosophical problems are also discussed within the framework of the love story that these people experience. We can say something similar about Kurdish literature. In both classical and modern literature, the theme of love has been used as a tool for the expression of important problems. We can see a similar situation in the Kurdish novel. In this context, this study analyzes four kurdish novels whose main theme is love. These novels are Mehmet Uzun's *Sîya Evînê*, Helîm Yusiv's *Sobarto*, Çîdem Baran's *Li Peravê Torê Tora Evînê* and Bextiyar Elî's *Êvara Perwane*. Although the main theme of *Sîya Evînê* is the love between Memdûh Selîm Beg and Feriha, the problematic of nationalism, colonialism in *Sobarto*, Kurdish identity in *Li Peravê Torê Tora Evînê* and the problem of subjectivity in *Êvara Perwane* are discussed. As a result, different political and social issues are discussed within the framework of the stories of the lovers.

Keywords: Kurdish Novel, Love, Nationalism, Colonialism, Kurdish Idenitiy, Subjectivity

Destpêk

Dema ku behsa evînê hate kirin divê pêşî mirov behsa qiseya Adem û Hewayê bike. Li gor vê qiseyê Xwedê Adem afirand û paşê ji bo bi wî re hevaltîyê bike Hewayê afirand. Herdu jî ji hevdu hez dikirin û bi bextewarî di bihûştê de dijîyan. Xwedê ji wan tenê tiştek xwestibû ew jî nexwarina mêweya qedexe bû. Lê di çîroka Âdem û Hewayê de xwarina mêweyê çîroka talî ye. Çîroka bingeîn ew e ku ev helwesta wan dihat wateya bînpêkirina qedexeyên Xweda (Bottero, 1992). Bi gotineke din her çend Âdem jî ber hezkirina Hewayê mêweya qedexe xwaribe jî çîroka bingeîn ne evîna di navbera Âdem û Hewayê de bû, li derdora vê çîrokê behsa têkiliya însanan bi Xwedê re dihat kirin.² Ne tenê di vegêranên olî de di heman demê de di vegêranên mîtolojîk

² Ev mijar di romana kurdî de jî hatiye bikaranîn. Bo nimûne di *Gotinên Guneşkar* a Hesenê Metê de Behram û Nagîna temsîliyeta Âdem û Hewa dîkin. Behram pêşî evîndarê Nagîna dibe di dawiyê de jî digel ku xwendekareke

de jî em rastî heman rewşê tên. Bo nimûne, di destanên Îlyada û Odesîa de çîrok bi evînê dest pê dikin lê paşê em rastî şerên di navbera xwedawendan de tên.

Temaya evînê di vegêranên edebî de her dem wekî xwe nema. Bo nimûne evîn di Yewnana Antîk de bêtir bi arezûya cinsî ve têkilhev bû. Lewra em di mîtolojiya yewnanan de rastî xwedawendên wekî Eros tên. Eros hem xwedawendê evînê hem jî yê şehwetê bû. Di qirna navendî de ji ber çanda olî, evîn ji arezûya cinsî hate xalîkirin lê dîsa jî evîn temayake sereke bû di edebiyatê de. Di vê serdemê de arezûya cinsî di çanda xristiyanan de wekî tişteke nebaş dihate dîtin. Heta mirov dikare bibêje ku di vê çarçoveyê de zewac bi xwe jî wekî tişteki neyînî dihate dîtin. Lewra arezûya cinsî wekî amûrekî şeytên bû ji ber ku ew bibû sedema guneha yekemîn a mirovahiyê. Di vê serdemê de bekaretî dihate pesinandin lewra em dibînin ku wateya pîrozbûnê li bakîrebûnê hatiye barkirin. Arezûya cinsî dihate tepisandin û cureyên evînên romantîk derdiketin pêş. Ev rewş heya sedsala XVIII. berdewam kir (Burney, 1990: 8-13). Sedema vê yekê bêtir desthilatdariya gotara olî bû û ev ji bo edebiyata kurdî jî wisa bû.³ Bo nimûne Ehmedê Xanî di *Mem û Zînê* de wiha dibêje:

Şerha xemê dil bikim fesane.

Zînê û Memê bikim bahane (Xanî, 1968: 72).

Wekî li vir xwiya dibe Xanî dixwest evîna Mem û Zînê ji xwe re bike bahane. Lê Xanî ji bo çi dixwest ku evîna wan ji xwe re bike behane? Li ser vê yekê gelek nîqaş hatine kirin. Lewra, her çend *Mem û Zîna* Ehmedî Xanî bi gotareke olî dagirtî be jî di serdema modern de ev metin bi armancên cuda hate xwendin. Li gor kesên wekî Şakelî (2016) *Mem û Zîn* teza netewe dewletê bû. A rast gotinên Xanî yên di beşa *Sebebê Nivîsandina Pirtûkê Bi Zarê Kurdî* de jî rê dida ku mirov xwendineke bi vî rengî bike. Di serdema modern de ji ber vê yekê ye ku Ehmedê Xanî û *Mem û Zîna* wî ji bo netewperweriya kurdan bû pal û pişt û Ehmedê Xanî jî bû lehengekî netewî. Li gor Hasannpour (2005: 127-128) mirov dikaribû wî wekî “netewperwerekî feodal” bi nav bikirana. Bruinnessen (2003) hinek bi guman nêzikî van îdiayên bû lewra li gor wî netewperwerên kurdan xwendinên anakronîk li ser vê berhemê dikirin lewra netewperwerî îdeolojiyeke modern bû û ne mimkûn bû ku Xanî gotinên bi vî rengî bikirana. Lê dîsa jî ew jî baş dizanibû ku *Mem û Zîn* di avakirina netewperweriya kurdî de roleke girîng lîstîye. Ji ber van

îlahîyatê ye jî bîr û baweriya xwe wenda dike. Lê ji ber ku di vê romanê de mijar hemû li ser çîroka Behram û Nagîna nehatibû afirand ji bo vê xebatê ev roman nehate hîlbijartin (Metê, 2013).

³ Ji bo edebiyata kurdî ya klasîk de evîn çawa hatiye dîtin bnr. Aykaç (2023)

sedeman, wekî ku Ergün (2018) jî diyar dike bi borandina deme re di nav edebiyata kurdî de *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî bû qanon. Digel van nîqaşan Leezenberg (2022) *Mem û Zînê* bi awayeki gelek cuda dinirxîne. Li gor wî ev berhem ji aliyê zayenda civakî ve hem ji berhemên serdema xwe hem jî ji tradîsyona mesnewiyan vediqetiya ji ber ku ev berhem hemû cûreyên evînî di nava xwe de dihevine. Di encamê de mirov dikare bibêje ku sedem her çî be jî Xanî ji bo ku mabesta xwe bîne ziman evîna di navbera *Mem û Zînê* de ji xwe kiribû behane ku ev yek ji mêj ve di edebiyata klasîk de dihatê dîtin. Bo nimûne di çîroka Şêxê Senanî de Şêx, evîndarê keçeke ermen dibe û li pey wê diçe, lêbelê ew bela sebeb neçûye Ermenistanê, ew bi xêra wê keçikê nûra Xwedê dibîne û dibe evîndarê wê nûrê. Lewra Melayê Cizîrî wiha dibêje:

Mey nenoşî Şêxê Senanî xelet.

Ew neçû nêv Ermenîstanê xelet

Mislê Musa wî tecelleya te dî

Ê tu dî kanî xeta hane xelat (Cizîrî, 2012: 112).

Melayê Cizîrî bi van beytan bal dikşîne ku Şêxê Senanî ne ji bo evîna xwe ketibû pey keçika ermen, ew ji bo nûra rûyê vê keçikê çûbû Ermenîstanê, ew di rêya rast de bû. Bi kurtî mirov dikare bibêje ku di edebiyata klasîk de evîn di dîtina rêya Xwedê de wekî amûrekî hatiye bikaranîn. Lê di serdema modern de ev rewş diguhere. Serdema modern dijberiyê li hember dîn bû û slogana modernîteyê ya sereke sekûlarîzasyon bû (Çiğdem, 1997: 69). ⁴Ji ber ku di edebiyata modern de mijar êdî guherîn, nivîskarê modern diviyabû êdî di berdêla felsefeya olî de rasterast behsa çîroka însanên ji rêzê bikira. Lê di vê serdemê de jî evîn temaya sereke ya edebiyatê bû. Li derdora evîna du kesan behsa problemên siyasî û civakî dihatê kirin. Bo nimûne di *İsyân Günlerinde Aşk* (Evîn Di Rojên Serhildanê de) a Ahmet Altan de çîroka bingeîn bûyerên 31ê Adarê ne. Disa di *El Amor En Los Tiempos Del Cólera* (Evîn Di Rojên Kolera de) a Gabriel Garcia Marquez de her çend mijar evîna di navbera Florentino Ariza û Lorenzo Daza be jî di eslê xwe de Marquez hewl dide rewşa civakeke ku dixwaze bibe modern nişanî me bide. Heger em werin ser edebiyata kurdî ya modern, em bi hêsanî dikarin heman tiştî ji bo edebiyata kurdî jî bibêjin. Nemaze mijarên sereke yê edebiyata kurdî ya modern netewperwerî,

⁴ Ji bîlî edebiyata klasîk û ya modern di serdema modern de edebiyata gelerî jî ji bo vegêrana problemên siyasî û civakî wekî amûreke hate bikaranîn (bnr. Keskin, 2019, s. 98-118).

kolonyalîzm û femînîzm bûn. Ahmedzade (2004: 170) balê dikêşe li ser vê yekê û dibêje ev gelek normal e lewra romana kurdî di destê netewperweriya kurdî de bibû amûreke bêhempa. Lê ligel van temayan Galip (2012: 169) îddia dike ku belkî temaya ku herî zêde di romana kurdî de xwe nîşan dide temaya evînê ye. Lewra li gor dîtîna wê arezûya li hember welat herî zêde bi rêya vê temaya dikaribû bihata îfadekirin. Ji ber vê yekê ye ku di romana kurdî de mijar evîn be jî li derdora çîroka evîndaran behsa mijarên din wekî netewperwerî, kolonyalîzm, pêkûtiya li ser jinan û hwd. têne kirin. Di vê çarçoveyê de pîrsa vê xebatê ev e ka gelo temaya evînê di romana kurdî de çawa cih girtiye. Helbet dema ku mirov behsa romana kurdî bike divê bê gotin ku romana kurdî ne yekparçe ye. Ji ber ku di edebiyata kurdî de qonaxên cuda wekî Dîaspora, Silêmanî, Rojava û Bakûr hene û her qonaxek xwedî taybetmendiyên xweser e, lewma di vê xebatê de ji her qonaxekê romanek hat hilbijartin. Romanên ku ji bo vê xebatê hatine hilbijartin ev in: ji Rojava *Sobarto* ya Helîm Yusiv, ji Bakûr *Li Peravê Torê Tora Evînê* ya Çîdem Baran, ji Dîasporayê *Sîya Evînê* ya Mehmet Uzun û ji Başûr ji *Êwara Perwane* ya Bextiyar Elî.

Siya Evînê

Yek ji wan romanûsê ku herî zêde li ser evînê nîvîsandiye béguman Mehmet Uzun e. Di hemû romanên wî de em rastî temaya evînê tîn. Di romana wî ya *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirînê* de çîrok rasterarst li derdora evînê hatiye honandin. Lê dîsa di vê romanê de mijara bingehîn kolonyalîzm e ku wî xwestiyê vê problemê di çarçoveya çîroka evîna Baz û Kevokê de raxe li ber çavan (Uzun, 2010). Di romanên *Hewara Dîcleyê* û *Sirgûnên Dîcleyê* de jî dîsa em rastî mijara evînê tîn. Di van romanên de jî di çarçoveya evînê Dengbêj Biro de em pîrçandîtîya welatê kurdan dibînin ku ew pîrçandîtî ji ber rewşa kolonyal ji holê rabûye (Uzun, 2016). Dîsa di romana *Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê* de jî her çiqas em rastî evîna Sîyabend û Xecê, Temo û Zînê, Bengîn û Meyro werin jî li derdora evîna di navbera Bengîn û Meyro de behsa trajediyên ku hatine serê gelê ermen û êzidiyan têne kirin (Uzun, 2010). Li gor Atas (2023: 181) di *Siya Evînê* de temaya sereke evîna melankolik e û belkî jî ev roman nimûneya yekemîn e di vî warî de. Ev roman di heman demê de temsîla înkarkirina hebûna gel kurd e ku ev înkarkirin di çarçoveya jiyana Memdûh Selîm Beg de tê vegêran. Ji ber vê yekê di vê xebatê de em ê li ser *Sîya Evînê* bisekinin.

Di *Sîya Evînê* de Mehmet Uzun wekî berhemên xwe yên din hewl dide di çarçoveya evîna Memdûh Selîm Beg û Ferîhaya Çerkez de behsa bûyerên trajîk yên ku hatine serê gelê kurd bike.

Roman bi *flashbackekê* dest pê dike, Memduh Selîm Beg di ber mirinê de ye, li kêleka wî jina wî Wildan Xanim heye. Lê paşê behsa serpêhatiya Memduh Selîm Beg tê kirin. Memduh Selîm Beg hem bi taya sirgûnê hem jî bi taya evînê ketiye. Sirgûnbûn û biyanîbûn temayeke sereke ya edebiyata diasporayê ye. Mehmet Uzun jî wekî nîvîskarekî dîasporayê gelek caran temaya sirgûnê bi kar tîne. Ew sirgûnê wekî “welatê xerabiyê” bi nav dike (Alinia, 2004: 159). Ji ber vê yekê ye ku em di gelek romanên wî de rastî temaya sirgûnê tên. *Sîya Evînê* jî bi sirgûnê dest pê dike. Di romanê de bûyer ji demen dawîya dewleta Osmanî dest pê dîkin. Memduh Selîm Begê Wanî berpisyarê kovara *Jînê* ye. Li Galataya Stenbolê dijî. Dewleta Osmanî di nav qeyraneke mezin de ye. Di nav vê qeyranê de dê aqûbeta kurdan çî be ne zelal e. Memduh Selîm Beg li mala sekreterê giştî yê *Kurd Tealî Cemîyetî* Emîn Alî Bedîrxan e, zarokên Emîn Alî Bedîrxan Celadet û Kamûran dev ji dewleta Osmanî berdidin û diçin Ewropayê. Memduh Selîm Beg ji fransîzê li hember xwe daxwaza mafê kurdan dike û dibêje piştî bidawîbûna Şerê Cihanê yê Yekem Prensîbên Wilson gelek gîrîng in da ku kurd jî bigihijin mafên xwe (Uzun, 1989: 14-16)

Piştî têkçûna dewleta Osmanî Mustafa Kemal û hevalên wî bi ser dikevin û dixwazin dewleteke nû ava bikin. Ji ber vê yekê ye ku rengê Stenbolê jî diguhere. Însan kom bi kom dev ji dewleta Osmanî berdidin û diçin derveyê welat. Edî ji bo Memduh Selîm Beg jî rêya sirgûnê xwiya dike. Ew jî ber bi welatê xerabiyê ve diçe. Ji ber ku rêveberiya nû li hember yên mixalîf hatiye xezebê. Li her aliyê welat ji bo van kesan sêdar hatine daçikandin (r. 19-20). Di demên sirgûnê de rojên Memduh Selîm Beg ên li Stenbolê tên bîra wî. Xelîl Xeyalî, Kurdîyê Bîdlîsî û kovarên *Rojî Kurd* û *Jîn...* Memduh Selîm Beg êdî bîr û bawerîya xwe ku wê kurd rojeke bibin xwedî dewlet wenda kiriye. Memduh Selîm Beg dibe sirgûn, pêşî Libnan û Urdun niha jî li Antaqayê mamoste ye. Bi çerkezê re hevaltiyê dike dema ku bi wî re diaxive, dibêje; milletên biçûk gelek tişt wenda kirin. Kurdistan hatiye kavilkirin (r. 29-32). Memduh Selîm Begê sirgûnî xwe di nav tenêti û biyanîbûnê de dibîne, Wekî ku Said (2006: 39) jî îfade dike; ev taybetmediyên sereke yên sirgûnê ne. Sirgûnî jî ber şert û mercên sirgûnê hemû pêvgirêdanên xwe wenda dîkin, di nav vê pêvajoyê de ji xwe re pevgerêdanên nû digerin. Tiştê ku hatiye serê Memduh Selîm Beg jî ev e. Li sirgûnê di nav ew qas gengeşîyan de dibe evîndarê keça hevalê xwe yê çerkez. Ferîha, anku xezal, êdî dibe hemû jiyana wî. Êdî herdem bi mebesteke cuda ji bo vê keça delal bibîne mala hevalê xwe ziyaret dike (r. 40). Li gor Barthes (2014: 83); evîndar di prosesa evînê de dinyayê wekî sekinîye û seqem girtiye dibîne. Ji bo Memduh Selîm Beg ji bo demeke kurt be jî dinya seqem digre, berê xwe ji problemên sîyasî vedigerîne û tenê li Ferîhayê

difikire. Hemû jiyana wî dibe Ferîha. Lê ev rewş zêde berdewam nake lewra cîhan ji bo kurdan bi lez diguherî û diviyabû ew jî bibûna parçeyekê vê guherînê. Memduh Selîm Beg ne dest ji Ferîhayê ne jî dest ji welatê xwe berdide.

Mirovên sirgûnî li diasporayê jî nikarin welatê xwe ji bîr bikin ji ber ku têgeha diasporayê rasterast bi welat re girêdayî ye. Sirgûnî welatê xwe li paş xwe hiştine û divê rojekê dîsa vegehin welatê xwe. Ev jî dibe sedem ku di diasporayê de fikra netewperwerî geş bibe. Sirgûnî bi hemû hêza xwe hewl didin ku welatê xwe ji bin zordariya desthilatdaran xilas bikin û welatekî azad ava bikin (Kenny, 2013: 52). Said (2006: 38) jî bal dikêşe li ser vê yekê û dibêje: “Taybetmendiyeke sirgûnê yek jî ew e ku sirgûnbûn ji bo jiyanekê çêtir destpêk e. Bo nimûne gelek pêxember ji welatê xwe bi darê zorê hatine derxistin, anku hatine sirgûnkirin, lê di sirgûnê de hêza xwe berhev kirin û bi awayekî serkeftî vegehiyan welatên xwe.” Kêm zêde rewşa Memduh Selîm Beg jî bi vî rengî ye.⁵ Ew li gel sirgûniya xwe dixwaze ji bo welatê xwe tiştê bike, anku welatê xwe ji bin destê zordaran derxe. Ji ber vê yekê ye ku bi Celadet Alî Bedîrxan Beg û bi gelek kesên din re li Beyrûdê tevî civînan dibe. Hinek ji welat hinek ji Iraqê û Misrê û hinek jî ji Ewropayê hatine. Li vir behsa rojên xwe yên berê û rewşa milletê kurd dikan. Ji bo qedera gelê kurd were guhertin xebat, serhildan û yekîtiya kurdan lazim e. Divê rewşenbîrên kurd gelê xwe li hember rejîma nû ya Tirkiyeyê tenê nehêlin. Ji bo vê yekê jî partiyek hewce ye, navê vê partiyê jî Xoybûn e (r. 52-54). Bedîrxaniyên serhildêr hem ji milletê xwe hez dikan hem jî ji merivdewlet in, anku dizanin ku çawa dewletek tê birêvebirin. Bi fermana rejîma nû ya Tirkiyeyê ji welat hatine dûrxistin. Lê bi rêveberiya Bedîrxaniyan û bi femandariya Îhsan Nurî Paşa hêviyek heye ku gelê kurd rizgar bibe (r. 70). Memduh Selîm Beg jî dibe yek damezirînerê Xoybûnê û navekê kod ji xwe re hiltîne. Navê wî êdî Îskender Beg e (r. 73). Edî Memduh Selîm Beg di navbera welatê xwe û evîna xwe de dimîne. Ev jî bo wî trajediyek e ku em di edebiyatê de gelek caran rastî bûyerên bi vî rengî tên. Wekî ku Moscolo (2012: 28) jî diyar dike evîn çima ku di nav xwe de nakokiyan dihevine tiştê trajîk e. Herweha, bo nimûne, li gor Barthes (2014: 66); evîndar di prosesa evînê de rastî gelek astengiyan tên. Evîndar divê ji bo evîna xwe hin fedakariyan bikin. Tiştê ku tê sere Memduh Selîm Beg jî ev e. Ew êdî di navberê de maye. Dema ku ew xwe digihîne ber devê deriyê evîndara xwe hem di nava tirsê de hem jî di nava şikê de ye (Uzun, 1989: 81). Bavê Ferîha zextê lê dike û dibêje êdî dema zewaca wê hatiye. Divê ev mesele were

⁵ Di romana kurdî de bi taybetî jî di nav romanên diasporayê de temaya sirgûnê gelek berbelav bû. Ji bo vê yeke bnr. (Yeşilmen, 2014).

çareserkirin. Evîna wî her çiqas gîrîng be jî kar û xebata ji bo welat jî ew qas gîrîng e (r. 89). Ji vî aliyê ve Memduh Selîm Beg jî di nav nakokiyekê de ye. Ew di navbera çûn û mayînê de dimîne. Lê gelekî bindest li çarenûsa xwe digere û divê ew jî tevî vê lêgerînê be.

Vegêr gelek caran dîsa vedigere serdema Stenbolê û behsa kar û barên Memduh Selîm Beg dike ku wî ji bo welat û millete xwe kiriye. Ne tenê ew hemû kurd di nav tevgerê de ne. Malbata Bedîrxanîyan mîrên Kurdistanê, Şarezor, Silêmaniyê û Baban... Hemûyan jî li hember dewleta Osmanî serî hildane. Rewşenbîrên kurdan Xelîlê Xeyalî, Qedrî û Ekrem Cemîlpaşazade, Fuad Temo û Kemal Fewzî hemû di nav tevgerê de ne. Kovara *Rojî Kurd* malê hemû kurdan e. Doxtor, profesor, rojmemavan, mîr axa, şêx, karker û xwendevanê kurdan hemû tê de dinîvîsîn û helbet behsa Abdullah Cevdetê kurd jî tê kirin (r. 98-99). Piştî tevgera Stenbolê têk diçe behsa serhildana Şêx Seîd tê kirin. Vegêr Şêx Seîd wisa pêşkeşî mirov dike ku ew mirovek gorbihûşt ewliya, serek û pêşeweya kurdan bû. Ew mirovê mezin li Dîyarbekirê hate darvekirin. Piştî behsa van zatan tê kirin vegêr dîsa behsa Ferîhayê dike. Ferîha wekî xezalek e, kena wê hemû kul û kederê Memduh Selîm Beg wenda dike. Memduh Selîm Beg bi saya evîna Ferîhayê dikare li hember ew qas kul û kederan bisekine (r. 102-104).

Serhildana Agirî êdî jî bo kurdan hêviyek nû di nav xwe de dihevine. Gelê kurd digel vê serhildanê hêvîya xwe bi tevgera Xoybûnê girêdaye. Divê êdî çek were hilgirtin (r. 113). Çawa ku Memduh Selîm Beg dixwast bigihêje evîndara xwe Ferîha bi heman awayî dixwast ku bigihêje welatê xwe anku li ser xaka xwe bibe desthilatdar ku ev jî yek taybetmendiyê evînê bû. Bo nimûne, li gor Bauman (2012: 26) evîndar bi evîna xwe dixwaze bibe yek dixwaze wî/wê biparêze û bike parçeyeke xwe. Jiyana evîndar bi tevahî bi evîndara wî/wê re girêdayî ye. Herdu evîndar bêtê hev nikarin bijîn. Ji ber vê yekê ye ku li gor Memduh Selîm Beg Kurdistana wî ya wêrankirî li bendî evîndarê xwe ye. Di encamê de evîna Memduh Selîm Beg ya li hember welatê wî bi ser dikeve lewra dev ji Ferîhayê berdide û berê xwe dide evîna xwe ya rasteqîn anku evîna welatê xwe. Di serhildana Agirî de kurd di quntara çiyayan de ne. Îhsan Nurî Paşa, Bro Heskî, Temirê Şemkî, Şefdin Beg, Ferzende Beg û helbet Iskender Beg yanî Memduh Selîm Beg. Çar zivistan li vir şer didome şer berfirehtir dibe. Lê artêşa tirkên ji her aliyê leşker kom dikin bi darê zorê çavê xelkê didin ditirsîn û bi vî awayî têkiliya şoreşê bi gel re birin. Bi dan û stendinên dîplomatî jî alikariya Yekîtiya Sovyetê û Îranê werdigrin û serhildanê difetisîn (r. 130-133). Piştî serhildanê têk diçe Memduh Selîm Beg vedigere Antakyayê. Şer li paş maye agirê evînê ketiye pêşîya agirê Agirî. Dema digihije ber devê deriyê mala xwe dibîne ku zarok li ber devê

deriyê wî dilîzin. Di mala wî de malbatek ermenî heye. Malbat dibêje ku xwediye malê yê berê anku Memduh Selîm Beg miriye. Nameyên ku Memduh Selîm Beg ji çiyayê Agirî ji bo Ferîha şandine, negihîştine cih. Ji ber ku herkes Memduh Selîm Beg wekî mirî dizane Ferîha jî zewiciye û çûye Urdinê. Memduh Selîm Beg carek din têk diçe û dil dike ku xwezî li çiyayê Agirî bihata kuştin (r. 165-167).

Digel evîna Memduh Selîm Beg jiyana wî ya sîyasî jî têk diçe fransîz ji wî daxwaz dikin ku êdî siyasetê neke. Lê Memduh Selîm Beg dibêje tiştê ku ew dike ne siyaset e parastina milletekî bindest e. Rastiya gelê kurd e di heman demê de راستiya jiyana Memduh Selîm Beg e. Serpêhatiya wî û ya gele kurd êdî bûye yek. Jiyana wî û gelê kurd bi girtin, mirin, kuştin, zor, zordarî, bindestî, sirgûnî, şer, liberxwedan xebat û bi fedakarîyê tije ye. Lê ji bo fransîzan qîmeta van tiştan tune ye lewra fransîz li gor daxwaza tirkan rewşenbîrên kurdan ji deverên li ser sînorê Tirkîyeyê dûr dixin. Memduh Selîm Beg jî mecbûr dimîne ku biçe ev ji bo wî sirgûniyekî nû ye. Li Şamê ligel wî gelek kurdên sirgûnbûyî hene. Celadet Bedîrxan, Qedrî, Ekrem û Mihemed Cemîl Paşa, Hemzeyê Miksî, Dr. Nafîz û birayê wî Nureddîn Usif hemû li vir in. Êdî her tişt bo wî li paş dimîne. Lê ne evîna xwe ne jî welatê xwe ji bîr dike. Her tişt di hişmendiya wî de ye (r. 172-176). Li aliye din jiyana ji bo Ferîhayê jî dijwar e, ew jî bi saxî hatiye kuştin (r. 189). Memduh Selîm Beg di payiza emrê xwe de carek din dizewice. Dîsa jineke çerkez dikeve jiyana wî ku ew jî Wîldan Xanim e (r. 203). Li gor Barthes (2014: 49) evîn bo evîndar korerêyekî ye kemînekî ye ku ew ê tu carê nikaribe ji vê kemînê derkeve. Lewra ew dixwaze tune bibe û dikeve nav buhranekî. Ji ber vê yekê ye ku Memduh Selîm Beg her çend bi Wîldan Xanim zewicî be jî tu carî nikare ne Ferîhayê ne jî doza xwe ya sîyasî ji bîr bibe. Evîna wî bûye korerêyeke lewra nikare bi Wîldan Xanimê re şa dibe.

Digel hemû buhran û wendahiyan wî Memduh Selîm Beg dîsa di dawiyê de ji jiyana xwe razî ye û dibêje min xerabî, sextekarî, zordarî û bêbextî nekir. Tenê bo gelê xwe yê belengaz xebîtîm. Di dawiya jiyana wî de êdî rewş jî hêdî hêdî diguhere. Ew êdî bûye sembola tarîxa kurdan ji her deverî, nivîskar, rojnemavan, lekolîner û rewşenbîr tene ba wî ji wî tiştan dipirisin. Ew behsa jiyana xwe ya Stenbolê kovara *Rojî Kurd*, *Jîn* û partiya Xoybûn û komeleya Hêvî dike. Êdî baş dizane ku eziyata ku wî û hevalên wî kişandine berheva neçûye. Dê rojekî kurd jî li welatê xwe serbest û azad bijîn. (207-209). Lê êdî Memduh Selîm Beg ber bi mirinê ve diçe. Çawa ku evînen wî çilmisîn ew jî ber bi mirinê ve diçe. Ji ber ku evîn û mirin her dem di edebiyatê de du tiştên bi hevdu re peywendîdar in. Wekî ku Bauman (2012: 17) jî îfade dike evîn

û mirin jî xweser in, bi gotinek din tenê carek mirov dikare evîn û mirinê tecrûbe bike. Herdu jî bê dem in yanî ji bo evîndar beriya evînê û paşiya evînê tune ye bo mirinê jî wisa ye em beriya jiyanê jî paşiya mirinê jî nizanin. Em ne mirinê ne jî evînê nikarin careke din tecrûbe bikin. Ji ber vê yeke ye ku Memduh Selîm Beg her çend carek din bizewice jî evîna wî ya tekane Ferîha ye. Ferîha û welatê wî dibin yek, ji herduyan hez dike û bi vî awayî diçe ber bi mirinê. Di encamê de mirov dikare bibêje ku Mehmet Uzun hewl dide ku bi rêya evîna di navbera Memduh Selîm Beg û Ferîhaya Çerkez de geşedana netewperweriya kurdî nîşanî me bide.

Sobarto

Romanek din ku di bingeha wê de evîn heye Sobarto ye. Di bingeha vê romanê de evîna Silêman û Belqisê heye ku ev nav referansê Silêman pêxember û Belqisê dikan. Vegêr bi evîna van herdu kesan dest pê dike lê paşê em hîn dibin ku di rastiya xwe de di bingeha romanê de çîroka Sobartoyîyan heye. Vegêr li derdora evîna Silêman û Belqisê de behsa têkçûyîna Sobartoyîyan dike. Çawa ku Silêman mirovekî têkçûyî ye di heman demê de welatê Sobarto jî welatekî têkçûyî ye. Û li vir vegêr bi riya Sobarto dixwaze rewşa kurdan nîşan bide. Ev rewşa parçekirî ya kurdan di her keliya romanê de xwe dide der. Hezkirina Silêman li hember Sobarto û Belqisê di heman demê de sedema êşa wî ye jî (Yûsiv, 1999). Evîn bi xwe êşkişandin e û hemû xelqê Sobartoyê vê êşê dikşînin. Di romanê de behsa vê yêkê wiha tê kirin:

Zêdeyî careke ez ê ji Belqisê re bibêjim, ew navlêkirina di navbera min û te de şaş e. Divê navê te Şêrîn an Xecê an jî Zîn bûya divê navê min Ferhad an Sîyamend an jî Mem bûya. Dûr nexîne ku navên me yên rastî dibê ku ev bin û pişt re jî ez ê têbigihîjim ku tiştê herî nexweş û kîret di rastiye de ew e ku tim dereng û piştî derbasbûna demê tê. Wê rojê êş ketibû piştî min, ez tirsîyam ku her yekî ji malbata me ez jî bi êşa piştî herim. Her yekî ku pelê wî ji dara jiyana diweşe, bavê min wilo digot, dibêje “Ax piştî min” û pişt re can dispêre xwedê. Em xelkên Sobarto me jî ev nexweşî ji sedê salan de ji bav û kalan girtiye. Her ku mirovek ji me, ji ber êşê, destê xwe davêje piştî xwe, ji xweber xelk li dorê dicivin û li benda mirina wî dimînin. Lê qet min nizanibû ku sedema wan êşan tiştêkî din e vê dawiyê min nas kir ku hezkirin e (r. 17).

Wekî li vir xwiya dike vegêr di navbera evîna Silêman û Belqis û di êşên Sobarto de xwestiye analojiyekî ava bike. Di bingeha van êşan de hezkirin anku evîn heye. Eşa sereke ya ku Sobartoyiyan dîtine bûyera Sînemeya Amûdê ye. Agirê Sînemeya Amûdê di seranserê romanê de xwe nîşan dide. Ev agir êşek giran li ser Sobartoyiyan ava kiriye ku di dawiya romanê de dema ku Silêman dîn dibe dixwaze mazot li Sobarto dabike û bişewitîne. Di nav gelê Sobarto de tê gotin ku Silêman li her kolanekê mazot veşartiyê ji bo ku malan bişewitîne (r. 196).

Ev analojiya ku di navbera Sinemeya Amûdê bi jiyana Sobartoyiyan hatiye avakirin di gelek cihên romanê de xwe dide der. Vegêr behsa gelek bûyerên xeternak dike lê agirê Sinemeya Amûdê di nav van bûyeran de yê herî girîng e. Bo nimûne vegêr dema ku behsa bûyera Zekîye Alkan dike dîsa agirê Sînemeya Amûdê tîne bîra xwîner. Lewra Zekîye Alkan jî xwe şewitandibû gelê Sobarto şewata Sînemeya Amûdê ji bîr kiribûn û wê bûyera Zekîye Alkan jî ji bîr bikirana. (r. 108). Di vegêranê de analojiyek di navbera Sînemeya Amûdê û Zekîye Alkan de tê avakirin. Vegêr dibêje êgir ewana gihandibû hew (r. 117). Vegêr carek din behsa vê bûyerê dike bangî Helîm Yûsiv dike û dibêje çi bi te ketiye ku tu behsa van mijaran dikî:

“Û tu! Ey Helîm Yûsiv, çi îşê te pê ketiye? Tu çima dinivisînî? Gava xelk dişewitin, cih dişewitin. Silêmanê Dawê dişewite û hezar girtî di dile te de dişewitin û tu kes nabîne, tu kes nabihîze, tu kes pê hest nabe û tu kes bêhna şewata vî goştê ku çar hawir li ber deste û agir e nake. Ma gelo nivîsandin ji bo çi ye? Sûdeya wê çi ye? Çi ferq di navbera sinema û Zekîye Alkan û girtîgehê û dile Silêman de heye? Û ev zêdeyî sî şewatî di temenê te de, te çi sûd jê girtiye? Ma ne çêtir e tu pê nûsa xwe bavêje ber bizineke û sere xwe deyne ser balîfê heta mirinê. Ji vê toza ku tu di nav rûpelên vê romana ku bi xwîneke şewitî hatiye nivîsandin de radikî, carna bêdengî çêtir e. Ma ne wisa ye?” (r. 114-115)

Di romanê de Silêman ji Belqisê re dibêje ku tu partî û doz ne xema min in. Doza netew û siyasetê ji serê Silêman zêdetir in. Lewra doza neteweyan bi hezaran kes nikarin çareser bikin lê ez ê tenê li ser doza xwe hûr bibim doza Silêman û neteweya Silêman Belqis e (r. 53). Silêman dibêje ku ez dikarim sed bajarî xera bikim da ku sînor di navbera Silêman û Belqis de nemine (r. 65). Lê di eslê xwe de evîna Belqis û li hember Sobartoyiyan ketine nav hev û ew nikare bêyî wan bijî. Botton (2001: 60) evînê bi hebûnê ve girêdide anku ji bo hebûna me divê li hemberê me

yekî din hebe ji ber ku bêyî yekî din em nikarin nasnameya xwe ava bikin. Evîndar dixwaze bi evîna xwe bi her awayî bibe wekhev. Lewra Silêman ji bo ku hebûna xwe ava bike dixwaze bigihêje evîna xwe anku Belqisê.

Di seranserê romanê de digel êşên ku Belqisê kişandine behsa problemên ku kurd bi rûbirû hatine jî têne kirin. Xelkê Sobarto zimanê fermî nizanin di dibistanê de zimanek din tê axaftin tenê dewlet û polîsan vî zimanî dizanin (r. 31). Zanîngeh li Sobarto tune ye lewra zarok mecbûr dimînin ku koçî devereke din bikin (r. 81). Apê Silêman tevî Berzaniyan dibe dema ku di dibistanê de ji zarokan dipirse ka serokê me kî ye Hemze bersiv dide û dibêje: Mele Mistefe Barzanî ye mamoste hêrs dibe û wî derdixe derve û heqeretên lê dike (r. 41). Di berdewamiya vegêranê de mijar tê li ser komara Mahabadê û behsa Qazî Mihemed tê kirin. Li vir behsa çûyîna Mela Mistefa têkçûyîna Mahabad tê kirin. Qehremaniya Qazî li pêş e. Qazî her çend dizanibû ku dê were kuştin jî ji doza xwe paş gav neavêtiye û Mahabad terk nekiriye (r. 84).

Belqis paşê bi mêrekî dewlemend û îxtiyar re dizewice û diçe Erebîstana Siûdê lê bi mîrên din jî dikeve tîkiliyên cinsî (r. 121). Di vê navberê de Silêman jî li zanîngehê bi kesên cuda re dikeve tîkiliyên cinsî lê dîsa jî ev yek êşên wî bidawî nakin. Lewra dema ku bi Silva re radikeve jê re wisa dibêje: “Xwedê em ji êşê re dane. Ligel ku ne ol û cih ne zimanê me yek e lê hema êşa me yek e.” (r. 144). Di dawiyê de Silêman û Belqis nîkarin bigihêjin hev û sedem ev êş e ku li ser welatê Sobarto girtiye. Ji ber ku di dawiya romanê de vegêr wiha bang li vî welatî dike û dibêje derî ji bo wî welatî hatiye girtin: “Li agirê ku welatê axa jor û kevîrên xemgîn dişewîtîne ev derî hatiye girtin. Li welatê ku ji bîlî rêya revê an mirinê tu riyên din tune (r. 203). Belqis gelek caran hêvî û lava ji Silêman dike û dibêje ku tenê te dikaribû min xilas bikirana lê te nekir.

Di encamê de mirov dikare bibêje ku Helîm Yûsiv hewl dide ku behsa bûyerên wisa bike ku hemû jî rastiya millete kurd in. Ev dibe sedem ku di romanê de hin xeletiyên mantîqê derkevîn holê. Aydoğan (2014: 369) bale dikşîne li ser vî yekê û dibêje li gor bûyeran kronolojîk û temenê qereqterê sereke Silêman li hev nayên. Heger Silêman van bûyeran hev dîtibe divê 60 salî be lê heya dawiya romanê jî mîna xortekî ye. Sedema vî yekê ew e ku Helîm Yûsiv di seransarê romanê dixwaze ku êşên ku kurd kişandine û êşên Silêman kişandine li hev bîne. Lewra ev yek ne tenê di vegêranê de qisûrên mentîqê derdixe holê di heman demê de di tevgerên Silêman û Belqisê jî kirinên bêmentîq derdixe holê. Lewra di romanê de em gelek caran tevgerên bêmentîq yên Silêman û Belqis dibînin. Bo nimûne ji hev hez bikin jî bi kesên din re jî dikevin nav tîkiliya

cinsî lê ev yek ji bo evîna wan nabe problem. Lê bi giştî Helîm Yusiv di vê romanê de li derdora evîna Belqîs û Silêman de hewl dide rewşa kolonyal ya kurdan nişan bide.

Li Peravên Torê Tora Evînê

Di vê romanê de behsa evîna Salîh û Wensa tê kirin. Lê di bingeha romanê de jiyana Kurdan ya li Torê û qirkirina ermenîyan heye. Mijara qirkirina ermenîyan di gelek romanên kurdî de hatiye bikaranîn. Li gor Çelik û Öpengîn (2016) îmajekî erênî ya ermenîyan heye di romana kurdî de lewra di navbera kurd û ermenan kirivatî heye. Li gor vê yeke di nav romanên wekî *Gotinên Gunehkar*, *Bavfileh*, *Pêşengeha Suretan*, *Kortika Filehan*, *Ay Dayê*, *Guhar* de ev mijar wekî amûrekî jinûvezîndîkirina nasnameya kurdî hatiye bikaranîn. Ji ber ku bîra kolektîf di heman demê nasnameyê jî ava dike û hem jî wê nasnameya diguherîne. Li gor vê bîrê, kurd jî wekî ermenan bi berdewamî bûnê qûrbaniyên kuştin û talanan. Pêşî ermen û paşê jî kurd bûn qûrbaniyên desthilatdaran. *Li Peravên Torê Tora Evînê* de jî kêr zêde îmajê ermenan bi heman rengî xwe dide der. Di romanê de em rastî ermenên baş tên. Bo nimûne Emeroyê hevalê Salîh wî dixe xefikê û wî dide ber kevîran di dawiyê de wekî ku ew mirîye di cih de dihêle û diçe. Beriya vê bûyerê Salîh ji Emero re behsa ermenan dike û dibêje ev der wextekî gundên ermenan bûn. Gelek dewlemend bûn lê ferman li wan rabûye (Baran, 2011: 10).

Pêrûza Dêwanî anku diya Wensayê tê kirin. Ew serokêşîra gundê Dêwan e jin e lê mirovek zana ye, kelêma çavê nebaşan e û hêviya dilê xizan û ketiyan e. Herkes gilî û gazine xwe jê re dibêje kesî naçe qereqola gundê Serdefê. Problemên gundiyan ne li devê deriye qereqolê lê li oda Pêrûza Dêwanî tene çareserkin. (r. 15). Pêrûza Dêwanî jineke nefsbîxûk e ji ber ku mêrê wê jî di şerekî eşîrî de hatiye kuştin, dixwaze şerê di navbera eşîran de ji holê rake. Ew dixwaze gundiyan xwe ji şerê di navbera Hevêrkî û Dekşûriyan de dûr bihele li gor wê ev şer lîstîkeke dewletê ye (r. 44). Li aliyê din navbera Pêrûza Dêwanî û ermenan baş e û ji ber vê yekê jî hinek serok eşîr ji wê aciz in lê nikarin tiştek ji Pêrûza Dêwanî bikin (r. 52). Pêrûza Dêwanî dixwaze hem tifaq di navbera kurdan de hem jî ya di navbera kurd û ermenan de xurt bike. Lewra dibêje bila dengbêj behsa tifaqê bikin. Di navbera gundê Dêwan û Dêrselîb de ev tifaq ji mêj ve hatiye çekirin (r. 53). Mehkûm xwe li mala wê digirin. Hezniyê Muso ku yekî wisa ye tê mala wê. Panzdeh salan li çol û çîyan jiyaye û heft salan jî di nav refên Mela Mistefa de pêşmergetî kiriye (r. 61). Wekî din, ne tenê mehkûm, bextê evîndara ye jî mala Pêrûza Dêwanî dîsa du evîndar hevdu direvînîn û xwe diavêjin bextê Pêrûza Dêwanî lê ev evîndar ji yê din cudatir in. Lewra yek misilman e yek ji ermen e. Yek taybetmendiyeke sereke yê evînê ew e ku ji

ber xwezaya xwe qanûn û yasayan bin pê dike. Astengî an qedexeyên çînî, civakî, cinsî jî nas nake (Mascolo, 2012: 12). Lewra her çend zewaca ermen û misilmanan qedexe be jî evîna wan sînor nas nake. Di heman demê de di vê astê de em hîn dibin ku Pêrûza Dêwanî jî di dema ciwaniyê xwe de ji yekî ermen hez kiriye. Lê kurikê ermen ji ber ku dizane ew ê çi were serê wî naxwaze wê birevîne. Dewletê dijminatî xistiye navbera kurd û ermenan. Xoşewîstê Pêrûza Dêwanî direve û li gundê Ezdara xwe diavêje bextê Naîfê Osman. Ev gundek misilman e gundî giliyê Naîfê Osman dikan. Mala Naîfê Osman tê şewitandin. Bêhna goştê şewitandi di nav gund de belav dibe (r. 63-64). Lêbelê Pêrûza Dêwanî li gel van taybetiyên xwe yên baş bêtî ku ji keça xwe Wensa bipirse wê dide Emero (r. 45).

Salîh bi kevîrên Emero namirê Morogê ku ji gundekê ermenan e nala nala wî dibihîse û tê alikariya wî. Morog gazî biraziyê xwe Bîrahîm dike. Brahîm li Mîdyatê li xaniyek odeyek biçûk kirê kiriye û alikariya xizanan dike. Ji her gundî însan ji bo ku şîfa bibînin tene ba wî. Ji ber vê yekê jî şêx û mela ji wî aciz in û dibêjin heta ew bijîşkê fileh li vê derê be, bilûra me êdî hew mîna berê li gor dilê me lê bide (r. 30-31). Brahîm her dem di bin zextan de ye mirov tene ber deste wî ji bo ku şîfa bibînin lê dîsa jî ji bin çavan lê dinêrin. Hinek jinên xwe tînin lê naxwazin Bîrahîm deste xwe bi wan bide wan lewra ji jinên re xwe dibêjin nehêlin ew ermen destê xwe bide we (r. 37). Lê Bîrahîm her çiqas rastî zext û zordariyê were jî naxwaze welatê xwe biterîkîne. Lê dizanê ku dê rojek were kuştin (r. 39)

Gundiyên Dêrselîb gelek baş in ji ber ku Salîh misilman e hewl didin ku ji bo wî goştê helal bibînin. Lê Salîh li dijî vê yekê derdikeve û dibêje çima hûn yên ku li gorî ola me hatine serjêkirin dikarin bixwin lê em nikarin yên ku li gorî ola we hatine jêkirin bixwin. Morog ji vê yeke şaş dimîne lewra misilman gelek eziyetê li wan kirine xizmîn wî tev hatine kuştin tenê biraziyê wî Bîrahîm maye hin merivên wî mecbur mane ku koç bikin (r. 33). Salîh di encamê de baş dibe û vedigere gundê xwe lê êdî dereng e. Pêrûza Dêwanî keça xwe Wensa daye Emero. Jixwe wê berê jî keçên xwe dabûne kesên feqîr. Di v pêvajoyê de Wensa bi êşa zirav dikeve. Salîh dema van yekan dibihîse nizane ka ew ê çi bike lê di encamê de dibêje ku mafê Wensa heye ku ka çi hatiye serê wî û mêrê wê mirovek çawa ye. Dema ku heqîqetê jê re dibêje Wensa ji bilî xwe kuştinê tu rêyek din nabîne lewra naxwaze diya xwe bide şerme û xwe bi darve dike. Di v navberê de Bîrahîm jî tê kuştin lewra çi kesê ku bi kêrî kurdan were divêt bihata kuştin (r. 116-117). Felcê li Pêrûza Dêwanî dixê, Salîh ji gund derdikeve û kesê êdî wî nabîne. Diya wî li benda wî dimîne lê ew jî dimre.

Li gor Barthes (2014: 12-19) evîn tiştêk wisa ye ku evîndar ji neçarî dikeve ber bayê evînê û divê ji bo vê evînê berdil were dayîn. Di dawiyê evîndar dikeve nav bêhêvîtiyeke û hîs dike ku ew ê têk biçe wenda bibe. Ev hestê wî/wê nêzî ber bi mirinê re bikêşîne. Di hêlekê de geşbûna evînê ew ê were wateya jiyanê di hêlekê de têkçûna evînê ew ê were wateya mirinê. Evîndar xwe li hember evîna xwe suçdar hîs dike an jî dixwaze bala wê bikêşîne. Dixwaze êş bikêşîne an jî ceza bide xwe (Barthes, 2014: 38). Ji ber vê yekê ye ku întîxar di prosesa evînê de gelek caran derdikeve holê (Barthes, 2014. 198). Tiştê ku di dawiya romanê de tê serê Wensayê jî ev e di dawiyê romanê de bi rêya întîxarê dixwaze dawî li êşa xwe bîne. Lê ya rast ne tenê di şexsê Wensa de di seranserê romanê de em mirinê ligel evînê dibînin. Kesên ku baş in her dem mirin dibe para wan li Torê mirovên baş anku kurd û ermen tene kuştin. Di encamê de mirov dikare bibêje ku her çend di romanê de behsa evîna Wensa û Salîh were kirin jî çîroka bingeîn êş û azarên ermenan û kurdan in. Vegêr li derdora van êşan de hewl daye ku nasnameyeka kurdî ava bike.

Êvara Perwane

Heya niha di romanên ku di vê xebatê de hatine analîzkirin de bêtir li derdora evînê teswîra problemên sîyasî û civakî yên kurdan hatine kirin. Ew rewş gelek caran di edebiyatên cihana sêyemîn de xwe didin der. Ji ber vê yekê ye ku kesên wekî Jameson (2008: 365-397) îddîa dikin ku hemû metnên cihana sêyemîn alegoriyên neteweyî ne. Helbet ji aliyekî mirov dikare bibêje ku Jameson mafdar bû lewra edebiyata kurdî jî di nav de giringiyeke netewperweriyê heye di edebiyata van gelan de. Ev yek di romanên ku hatine analîzkirin de bi awayeke zelal xwe nîşan dide. Lê di her şert û mercan de ev yek ne derbasdar e. Ji ber ku gelên kolonîzekirî dikaribûn hem li hember kolonyalîzmê bisekinin û hem jî berê xwe bidana problemên navxweyî. Lewra Ahmad (2000) li dijberî pênasekirina Jameson derdiket û digot: “Tiştê sereke ew e ku em nikarin edebiyatên cihana sêyemîn bi pênaseyên giştî tarîf bikin. Bi gotinek din helbet edebiyateke dikare netewperweriyê ji xwe re bike mijara sereke lê mirov nikare bibêje ku hemû edebiyatên cihana sêyemîn li ser vê bingeê ava bûne. Bo nimûne di romanên ûrduyan de ji bîlî netewperweriyê gelek mijarên wekî feodalîzm, jiyana mistik, kuştin û jiyana karkeran jî hatine bikaranîn.” Em dikarin heman tiştî ji bo romana kurdî jî bibêjin. Lewra romaneke kurdî xweser û yekparçeyî tune. Heta mirov dikare bibêje ku di her qonaxekî de jî mijar an jî tema her dem wek xwe nemane. Bo nimûne, Omar (2016) li ser guherînên tematik û binyadî ya romana Başûr disekine.

Li gor wî di navbera salên 1970-1991 trajedî, di navbera sala 1993-2000an bêhêvîti û di navbera 2003-2011an xwerexnekirin (*self critic*) cihanbînî (*world vision*) yên sereke ne. *Êvara Perwane* her çend di sala 1998an de hatibe weşandin jî mirov dikare di vê romanê de hem bêhêvîti hem jî xwerexnekirinê bibîne. Salên di navbera 1993-2000an serdema bêhêvîtiya bû lewra di vê serdemê şerê navxweyî hebûye. Di romanê de ne tenê ji hêla bêhêvîtiyê di heman demê de di vê romanê de rexnekirina li hember civatê jî heye. Ji ber van yekan e ku Ghobadî (2015: 21-22) romannûsiya Bextiyar Elî di çarçoveya xweyîti (*subjectivity*) de dinirxîne. Li gorî wî di romana kurdî⁶ de nerazîbûne li hember civat û rêveberiya Başûr bûye sedem ku xweyîti di nav romana kurdî derkeve pêş. Di nav vê çarçoveyê de em rexnekirina civakê dibinin di romana kurdî de di vê serdemê de nakokiyên di navbera kesan û civakê de derdikevîn pêş. Sedemên pêşketina şeweya realîzma efsûnî jî ev yek in lewra romanûs hewl didan ku dinyayeke alternatif ava bikin da ku li vê dinyayê xweyîti hebe bi gotinek din di van romanên de li hember nasnameya kolektîf nasnameya takekesî dihate parastin. Di heman demê de di van romanên de pîrsgirêkên jinan anku femînîzm jî cihekî girîng digîrt. Ji ber van sedeman e ku li gor Ghobadî (2015: 55) Bextiyar Elî realîzma efsûnî wekî Marquez ji bo berxwedana polîtîk bi kar anîye. Bi taybetî di *Şarî Mosîqarê Sipyekan* de Elî li ser mijarên wekî şerê navxweyî, gendelî, dîktatorî û totalîterî disekine. Bi vî awayî ew hewl dide cîhanekî alternatif ku di bingeha wê de, netewperweriya kurdî, huner edalet û xweyîti heye bi rêbaza realîzma efsûnî ava bike. Di nav vê konteksê de her çend di *Êvara Perwane* de mijara sereke evîn be jî li derdora çîroka evîndaran Bextiyar Elî hewl dide nişan bide ku ka çawa di şexsê Perwane û Mîdya de takekesî bûye qûrbane civakê paşwerû. Di nav vê çarçoveyê de her çend Ahmedzade (2004: 333) *Êvara Perwaneyê* bi giştî di nav çarçoveya nasnameya netewî binirxîne jî di heman demê de dibêje ku temaya sereke ya vê romanê nakokiyên di navbera takekesbûn û civakbûnê de ye jî. Di şexsê Perwaneyê de ev yek xwe nişan dide. Perwane naxwaze bibe wek kesên din ew dixwaze bibe kirdeyek (*subje*). Ji ber wan sedeman e ku di destpêka romanê de qûrbaniyên weke metaforek derdikeve holê. Perwane û Xendan goştê qûrbaniyên ku bavê wan di cejna qûrbane de amadekiriye dabeş dikin. Lê ne tenê bavê wan li çar aliye bajêr herkes qûrbanan şerjê dike. Refên teyran ên ji başûr vedigerin li ser qarnevela xwînî difirin û diçin. Ji her derê bajêr bêhna xwînê difire. Cara yekemîn e ku di cejna qûrbane de meydan ew qas geş bûye, bajar bûye gola xwînê. Perwane û Xendan li ser rêya dibistanê li her kuçe û kolanê de xwînê dibînin lewra dile wan li hev dikeve. Xendan dibêje xwîn

⁶ Qesta Ghobadî ji romana kurdî romana soranî ye anku ji bo xebata xwe romanên soranî hîlbijartîye.

bajêr dê li ber xwe bibe. Van mirovan ga li ser erdê nehiştine. Ev demsala qûrbaniyê ye (Elî, 2011: 8-10). Li gor Bauman (2012: 162) bajarên modern di nav xwe de nexweşiyên moderniteyê dihewînin. Ev bajêr jî bajêrek wisa ye li vî bajêrî sedan nexweşî hene jin û mêr li bi taybetî jî jin dibin qûrbaniyên civata paşverû. Lê helek hemû guneh û nebaşî hene li vî bajarî li hêlekî jî kesên van gunehan dikin di heman demê de parazvanê namûsê ne.

Ev bajar ji bo evîndaran mîna zindanê ye lewra dema Perwane dixwaze derkeve derveyî bajêr vegêr bi me dide nîşandin ku ev bajêr mîna hefsê ye û derketina ji vî bajarî ne gengaz e (r. 33). Xendan dibêje: “Perwane miriye ew jî di nav vê civata paşverû de ji aliyê ruhî ve hatiye hepskirin û heger derfet hebûna ew ê bixwesta wekî Perwane bijiyana û bimirana.” (r. 19). Perwana her dem dixwaze rojek ji vir bar bike. Ew her dem di nav taritiyê de dixwaze ronahiyek bigere. Ji bo vê yeke jî gelek evînên cuda ava dike. Ew bixwe jî dizane ku ew ne rêyeke felatê ye lê her dem di nav lêgerînekê de ye. Bi seetçiyek dewlemend re têkilî datîne. Ew gelek tiştên eceb wed dike û dibêje ez dikarim demê bo te bisekinîm, demê paş û pêş bibim. Lê Perwane dixwaze di nav zeviyeke de bi azadî bijî. Zevî ji bo wê tê wateyake sihrî û wisa bawer dike ku ev mêrikê seetçî dikare demê biguherîne (r. 23-25).

Nesredînê Behnxeş wênegêrekî gerok e. Ligel ku wî ji bo ji bo vî welatî gelek ked daye û gelek serokên siyasî nas kirine jî gihîştîye wê encamê ku ev welat anku Kurdistan vala ye û hemû tiştên wî leylan in (r. 151). Ew li ber aşiqan dikeve û dibêje ev evînên nîvcomayî divê werin temamkirin û tenê wênegêrekî gerok dikare ji bo wan cihekî ewle bibîne. Hemû armanca wî ew e ku aşiqan bigîhîne hev. Wî soz daye xwe ku van aşiqan rizgar bike ji bo ku aşiq bi azadî bijîn cihekî dibîne û navê vê derê dike Eşqistan (r. 71-72). Aşiq berê xwe didin Eşqîstanê. Ji nişka ve keçên bajêr yên herî xweşik ji holê wenda dibin. Nezaket, Purhan û yên din. Ferîdûn biryar dide ku dildarekî rizgar bike û ew jî şevêkê bi Perwane re direve. Lê haya Perwaneyê tiştên ku dê werin serê wê tune. Lewra ji Xendan rica dike ku çîroka wê ji bîr neke (r. 26-31).

Demsala tarî anku demsala qesabxaneyan dest pê kiriye. Aşiq yek bi yek diçin bi çûyîna wan oldar hêrs dibin. Ewqas hêrs bûne ku bi daran re jî şer dikin. Lê li gor Xendan çûyîna wan destpêkek nû bû, bi vî awayî ew ê cihên nû welatên nu bîbînîn. Lê sibêha Xendan û Perwane radibin û serên jêkirî yên du aşiqan li kolanê dibînîn. Ew destpêka demsala xwînê ye. Li hemû aliyê welat şer heye. Ji her derê dengê çekan bilind dibe. Aşiq ji her derî tene komkirin û şewitandin carina serê wan tene jêkirin carina sêdar bo wan tene dayîn (r. 107-108).

Li gor rêberê aşiqan Nesredînê Behnxweş eşq tiştêkî wisa ye ku mirov ji Xwedê bêtir li eşqê digerin. Evîn mîna xewneke ye mirov çî qas xewn dibîne ew qas xwe ji bîr dike. Eşqistan cihê azadiyê ye ji bo aşiqan zeviyek bextewariyê ye û ew xwe li vir di nav ewlehiyê de hîs dikin. Perperîkên payizê di ber Ferîdûn re azad difirin. Perwane bi awayekî bextiyar di hêmbêza Ferîdûn de şîyar dibe (r. 111-115).

Bîrayê Perwane ji ber çûna Perwaneyê li Xendan dixin lê ew cihê Perwane ne ji birayê xwe ne jî ji meta xwe re dibêje. Bajar radibe li ser piyan herkes li Perwane digere. Meta Perwane dibêje nimêj bikin da ku hûn ji gunehê xwe rizgar bibin. Di nav vê heyt û holê de Xendan tenê dixwaze Perwane xwe ji vê civaka paşverû xilas bike û dibêje here Perwane da ku te nebînîn (r. 35-43). Mele Kevserê Baxewan, li pîrtûkxaneyê digere û dibêje ev herdu zînakar anku Perwane û Ferîdûn li vir in pîrtûkxane tê belavkirin pîrtûk têne şewitandin. Dema ku pîrtûk têne şewitandin minmînîk ji nav pîrtûkan diweşin lê tiştêk naye dîtin (r. 46-48).

Bavê Xendan wê dide meta wê da ku ew jî nekeve rêya xirab e. Meta wê bi oldariya xwe tê nasin. Heşt keçên wê hene her heşt jî bi şev bin xwe şil dikin, bêhna mîzê her dem ji wan tê şermok û tirsok in û hinek ji wan lal in. Ji bilî rêya mizgeftê cihekî din nedîtine li malê hatibûn dinê û dixwazin di vê malê de bimrin. Perwane li gel meta xwe berê çûbû mala wê lewra ew rewş bere tecrûbe kiribû. Meta wê ji bavê Perwane re gotibû şeytan di nav giyana Perwane de veşartiyê lewra ev giyan bi tû awayî naye kedîkirin. Xendan jî demeke dirêj bi şeytên re derbas kiriye lewra divê bê terbiyekirin. Hin mîrên ecep têne ba mala meta Xendan, ji pista pista wan wer xwiya dike ku hin ji wan serê jinên xwe jêkirine hinek xwişkên xwe kuştine. Xendan care yekem bi mîrekî ku jê bêhna rihanê şa dibe (r. 49-58).

Di nav van gengaşîyan de Mele Kevser derdikeve ser dikê û wezan dide dê û bavên aşiqan dike. Guneh ew qas pîrbûne ku êdî li ser wan guneh dibarin. Ew jinên gunehkar li pey arezûyên xwe yên şeytanî ne. Divê dê û bav wan bikin qûrbaniyên Xwedê. Lewra misyona Mele Kevser rizgarkirina giyanên gunehkaran e îro êvara rizgariyê ye (r. 131-134). Lê li Eşqîstanê jî her tişt ne baş in. Mesûme ji Siyamend qet hez nekiriye ji ber vê yekê jî li Eşqîstanê ne bextewar e (r. 172). Mesume di encamê de ji daristanê direve û dikeve destê Mele Kevser anku artêşa îmandaran ev artêş jî her dere welat mirovan berhev dike da ku biçin neçîra gunehkaran. Mîdya û Perwane dikevîn destê artêşa îmandaran. Mesûme dikin jineke tobekekar êdî ew poşman bûye lê her tişt xilas bûye (r. 208-211). Li gor Ahmedzade (2004: 335) helwestên Siyamend li hember Mesume nişan didin ku di Eşqîstanê de jî serdestiya meran heye.

Nesreddîn ji bo van hemû tiştan xwe suçdar dike. Lewra dema rasti Xendan tê dixwaze hemû van tiştan ji bîr bike. Xendan ji wî re defterên Mîdyaya Xemgîn dixwaze (r. 16-17). Nesredînê Bêhnxeş pirtûkek bi navê keşkûla aşiqan dinivîse. Dixwaze hemû tiştên ku hatine sere aşiqan qeyd bike serok eşîr, sîyasetmedar û rêberên olî jî li pey vê pirtûkê ketine. Dildarên bajêr navê vî pirtûkê datînin Eşqname di beşa dawî de behsa *Êvara Perwane* tê kirin (r. 140). Her çend Nesredîn hêviya xwe ji eşqê birîbe û bibêje eşq di vê dinyaya me de mir jî lê dîsa jî li gor Govend wê eşq rojekî bi ser bikeve (r. 182). Di dawiyê de Mîdya li ser deftera xwe dinivîsîne evîn mir divê em li tişteki din bigerin (243). Şeva ku Perwane dimre berf dibare dema ku ber bi mirinê ve diçin perperîk li derdora wê hene tenê Xendan perperîkan dibîne li gor wê ew ruhaniyeta Perwane ne. Wê êvare perperîk li ser hemû herem, zevî, bajar, mal, rê û kolanan de dibarin (r. 284). Lewra perperîk sembola kesên wek Perwane ne anku kesên ku bûne qûrbaniyên civaka paşwerû.

Êvara Perwane ji aliyê arezûya cinsî ve ji romanên evînî yê din vediqede. Ji ber ku di vê romanê de şerê di navbera civak û kesa de li ser arezûya cinsî ava bûye. Bi gotinek din aşiq dixwazin bi azadî arezûya cinsî bijin lê civak vê azadiyê ji bona hebûna xwe weke xetereyê dibîne. Civak bi rêya arezûya cinsî dixwaze li ser jinan hegemonya ava bike. Di rastiya xwe de arezûya cinsî û evîn parçeyekî xwezeya mirovahiyê nin. Di dema Sûmer û Babîlan de bi taybetî evîn û arezûya cinsî têkilhev bûn bi gotinek din ji hev ne cûda bûn (Bottero, 1992: 15). Di Yewnana Antîk û Roma de jî ji aliye arezûya cinsî azadiyek hebû lê di serdema qirna navendî de bi taybetî jî ji ber xristiyanîyê ev azadî ji holê rabû. Arezûya cinsî bi gunehkarîyê hate pênasekirin. Ji ber vê yekê jî arezûya cinsî di bin zextan de ma. Arezûya cinsî çiqasî bihata tepisandin ewqas mirov dikaribû nêzikî Xweda bibûna. Şehvet amûrê şeytan yê herî gîrîng bû. Lewra şeytan dema ku dixwast yekî ji rê derxe vê amûrê bi kar dianî. Divê mirov nebûna hêsiyê nefsa xwe anku arezûya cinsî. Ev têgihiştin li Ewropayê bû desthilatdar lê di heman demê de ev nakokiyek mezin bû di navbera dêrê û sekûlêran de. Arezûya cinsî ewqas tişteki nebaş dihat dîtin ku zewac jî ne tişteke baş bû û bakiretî dihat parastin lewra dêrê bibûn wekî komeleya aziban (Goff, 1992). Mirov van xalan hemûyan di romanê de dibîne. Artêşa îmandaran û Mele Kevser aşiqan bi gunehkariyê tawanbar dikin li gor wan şeytên ruhê wan girtiye destê xwe. Ji bo ku giyana Xendan ji tiştên şeytanî paqij bikin wê dişinin dibistana keçên tobeke. Bi vî awayî dixwazin arezûya cinsî ya aşiqan kontrol bikin bi gotinek din dixwazin bi taybetî li ser jinan otorîteya xwe ava bikin.

Li gor Foucault (2007: 11-19) zayenditî ji aliye dirokî ve ne sabît e. Ji gelek qonaxên cuda derbas bûye û şikl girtiye. Her çend niha li ser arezûya cinsî zext û zordarî hebe jî ev yek nayê wê wateyê ku di hemû qonaxên dirokî de ev rewş wiha bûye. Lê em dikarin bibêjin ku guherîna têgihiştina arezûya cinsî bi tevahî bi îktîdarê ve eleqedar e. Ev îktîdar jî di her şert û mercan de arezûya cinsî qedexe nake li gor şert û mercên demî nêrîna li hêmbêrî zayenditiyê jî diguherin. Lê bi giştî têkiliyê li arezûya cinsî û îktîdarê li ser qedexeyan ava dibe. Îktîdar bi giştî zimanekî neyînî bi kar tîne, hin tiştan qedexe dike paşê jî sîstema xwe ava dike. Di nav vê sîstemê de, malbat, devlet û dadgeh hevkarîya hev dikin. Di nav vê prosesê de armanca îktîdarê ew e ku kirde îtaatê îktîdarê bike (Foucault, 2007: 64-69). Îktîdar dema ku vî karî dike wekî berê bi darê zorê van karan nake bi taybetî dixwaze li ser laş otorîteya xwe ava bike. Ev bîo-îktîdar e (Foucault, 2007: 103). Ev xalan di Êwara Perwane bi awayeke zelal têne dîtin. Cîvata paşverû li ser laşên aşiqan dixwaze ji xwe re îktîdarek ava bike. Lewra kirinên wan wekî tiştê şeytanî pênase dike. Van hemû tiştan jî dixwazên li ser jinan ava bike. Lewra di romanê de ji bo jinan dibistan keçên tobekaran heye lê ji bo mêran tiştêk wisa tune. Di encamê de mirov dikare bibêje ku di Êwara Perwane de di şexsên evîndaran de Bextiyar Elî hewl dide nîşan bide ku ka çawa jin dibin qûrbaniyên civaka paşverû û di çarçoveya vê yekê de jî di romanê de li hember cîvatê xweyîtî tê parastin. Ji bo vê yekê jî Elî di romanê de argûmanên femînîzmê weke amûreke bi kar anîye.

Encam

Eşq di edebiyatê de bi gelek caran li gel meseleyên gîrîng bûye mijareke sereke ya edebiyatê. Romanên ku di vê xebatê de hatine analîzkirin de jî ev rewş bi awayeke aşkere xwe dide der. Lewra evîn arezûyeke sereke ya xwezaya mirovahiyê û ji demen antîk ve ev tema di nav vegêranên edebî de cihekî gîrîng digre. Heman tişt jî bo romana kurdî jî derbasdar e. Di encama vê xebatê de hate dîtin her çend ev çar roman behsa gelek mijarên cuda ji bikin jî temaya wan hevpar evîn e. Lewra evîn rê dide ku mijarên sosyo-polîtîk bi awayeke estetîk werin vegêran. Bi gotinek din mirov dikare bibêje ku evîn rê dide ku ev nivîskar li derdora evîna di navbera du kesan de behsa mijarên gîrîngtîrîn bikin. Lewra di *Sîya Evînê* de netewperweriya kurdî, di *Sobarto* de kolonyalîzm, di *Li Peravên Torê tora Evînê* de nasnameya kurdî û di *Êwara Perwane* de xweyîtî mijarên sereke ne. Her çend di nav van çar roman temaya sereke evîn be jî li derdora vê temayê mijarên siyasî û civakî hatine nîqaşkirin.

Çavkanî

- Ahmad, A. (2000). *Classes in Nations in Theory*. Landon and New York: Verso.
- Ahmedzade, H. (2004). *Ulus ve Roman Fars ve Kürt Anlatısal Söylemi Üzerine Bir Çalışma*. (A. Z. Gündoğan, Wer.) İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Ahmedzadeh, H. (2007, December). *In Search of a Kurdish Novel that Tells Us Who the Kurds Are*. *Iranian Studies*, 40(5), 579-592.
- Alan, R. (2009). *Bendname Li Ser Ruhê Edebiyatekê*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Alinia, M. (2004). *Spaces of Diasporas Kurdish Identities of Otherness and Politics of Belonging*. Göteborg: Göteborg University.
- Atas, A. (2023). *Resistance, Loss and Grief: The Implications of Melancholy in Modern Kurdish Novels*. <https://eprints.soas.ac.uk/39077/>
- Aydoğan, Î. S. (2014). *Guman 2 Wêjeya Kurdî û Romana Kurdî*. Stenbol: Rûpel.
- Aykaç, Y. (2023). Analîzeke Edebî li ser Muşa'ereya Aşîq û Maşûq a Rûhî. *Mukaddime* (Özel Sayı), 195-227.
- Baran, Ç. (2011). *Li Peravên Torê Tora Evînê*. İstanbul: Ronahî.
- Barthes, R. (2014). *Bir Aşk Söyleminden Parçalar*. (T. Yücel, Wer.) İstanbul: Metis.
- Bauman, Z. (2012). *Akışkan Aşk İnsan İlişkilerinin Kırılganlığına Dair*. (I. Ergüden, Wer.) İstanbul: Versus.
- Bottero, J. (1992). Adem ve Havva: İlk Çift. G. Duby di nav, *Batı'da Aşk ve Cinsellik* (A. Gür, Çev., r. 135-142). İstanbul: İletişim.
- Bottero, J. (1992). Her Şey Babil'de Başladı. G. Duby, & A. Gür (Dü.) di nav, *Batı'da Aşk ve Cinsellik* (r. 15-35). İstanbul: İletişim.
- Botton, A. (2001). *Aşk Üzerine*. (A. Antmen, Wer.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Burney, P. (1990). *Aşk*. (A. Ekmekçi, & A. Türker, Wer.) İstanbul: İletişim.
- Cizirî, M. (2012). *Dîwan* (1. b.). (O. Tunç, Wer.) Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Çelik, A., & Öpengin, E. (2016). The Armenian Genocide in the Kurdish Novel: Restructuring Identity through Collective Memory. *European Journal of Turkish Studies*, 1-20. doi:DOI: 10.4000/ejts.5291
- Çiğdem, A. (1997). *Bir İmkan Olarak Modernite Weber ve Habermas*. İstanbul: İletişim.

- Duby, G. (1992). Kadın Aşk ve Şövalye. G. Duby içinde, *Batı'da Aşk ve Cinsellik* (A. Gür, Çev., r. 185). İstanbul: İletişim.
- Elî, B. (2011). *Êvara Perwaneyê*. (B. Mistefa, Wer.) İstanbul: Avesta.
- Ergün, Z. (2018). Dahênana Mem û Zîna Xanî Wek Berhema Sereke ya Kanona Neteweyî ya Kurdî. *Nûbihar Akademî*(9), 31-57.
- Foucault, M. (2007). *Cinselliğin Tarihi*. (H. U. Tanrıöver, Wer.) İstanbul: Ayrıntı.
- Galip, O. (2012). *Kurdistan: A Land of Longing and Struggle Analysis of Home-land in Kurdish Novelistic Discourse from Turkish Kurdistan to its Diaspora (1984-2010)*. Exeter, England: University of Exeter.
- Ghobadi, K. (2015). *Subjectivity in Contemporary Kurdish Novels: Recasting Kurdish Society, Nationalism, and Gender*. Teza Doktorayê. Exeter, England: The University of Exeter.
- Goff, J. L. (1992). Zevkin Yadsınması. G. Duby di nav *Batı'da Aşk ve Cinsellik* (A. Gür, Wer., r. 156-171). İstanbul: İletişim.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik*. (İ. Bingöl Wer.) İstanbul: Avesta Yayınları.
- Jameson, F. (2008). *Modernizmin İdeolojisi*. (T. B. Kemal Atakay, Wer.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kenny, K. (2013). *Diaspora A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Keskin, N. (2019). *Folklor û Edebiyata Gelerî*. İstanbul: Avesta.
- Leezenberg, M. (2022). “The Kurds Have Not Made Love Their Aim”: Love, Sexuality, Gender, and Drag in Ehmedê Xanî's Mem û Zîn. *International Journal of Middle East Studies*(54), 705–724.
- Mascolo, D. (2012). *Aşk Üstüne*. (A. Karakış, Wer.) İstanbul: Monokl.
- Metê, H. (2013). *Gotinên Gunehkar*. İstanbul: Peywend.
- Omar, A. A. (2016). *The Iraqi Kurdish Novel, 1970-2011: A Genetic-Structuralist Approach*. Teza Doktorayê. Exeter, England: The University of Exeter.
- Said, E. (2006). *Kış Ruhu Edwar W.Said'den Seçme Yazılar*. (T. Birkan, Wer.) İstanbul: Metis.
- Şakelî, F. (2016). *Mem û Zîn' de Kürt Milliyetçiliği*. Stenbol: 1996.
- Uzun, M. (1989). *Sîya Evînê*. Stockholm: Orfeus.
- Uzun, M. (2010). *Rojek ji Rojên Evdalê Zeynikê*. İstanbul: İthaki.
- Uzun, M. (2010b). *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê*. İstanbul: Avesta.

- Uzun, M. (2012). *Küllerinden Doğan Dil ve Roman*. İstanbul: İthaki.
- Uzun, M. (2016). *Hawara Dîcleyê*. İstanbul: İthaki.
- Van Bruinessen, M. (2003). 'Ehmedî Xanî's Mem û Zîn and its role in the emergence of Kurdish Nationalism. A. Vali di nav, *Essays on the origins of Kurdish nationalism* (s. 40-57). Costa Mesa: Mazda Publishers.
- Xanî, E. (1968). *Mem û Zîn*. (M. E. Bozarslan, Dü.) İstanbul: Gün.
- Yûsiv, H. (1999). *Sobarto*. Stenbol: Avesta.
- Yeşilmen, D. (2014). *Temaya Sirgûnê Di Çar Romanên Kurdî (Kurmancî) De*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi.

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 98-117

<http://www.ijoks.com>

Suriyeli Göçmenler Özelinde AB-Türkiye İlişkileri: Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı

Recep ŞEHİTOĞLU¹

Received: Jan 20, 2024

Reviewed: Jan 26, 2024

Accepted: Feb 1, 2024

Öz

Mart 2011’de başlayan Suriye İç Savaşının ardından milyonlarca Suriyeli, ülkelerini terk etmek zorunda kalmıştır. Savaşın diğer etkileri ve göçün yoğunluğu arttıkça durum bir insani kriz haline gelmiştir. Buna mukabil Suriye’nin komşusu olan Türkiye, Suriyeli göçmenlere yönelik açık kapı politikası uygulamaya başlamış ve 2023 yılı itibarıyla Türkiye’de geçici koruma altındaki Suriyelilerin sayısı yaklaşık 3,5 milyona ulaşmıştır. Bu sayı, en çok Suriyeli sayısını ifade ederken diğer ülkelerdeki Suriyelilerle kıyaslanamayacak kadar fazladır. Diğer taraftan Türkiye’ye yönelik göç akını, bir anlamda Avrupa Birliği (AB) sınırlarına göçmenlerin yığılması anlamına gelmiştir. Göçmenlerin AB sınırlarına girmeye çalışması sonucunda AB, Türkiye ile ortak adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bu minvalde bu araştırma, Suriyeliler özelinde AB-Türkiye arasındaki ilişkileri analiz etmektedir. Bunun için vaka analizi yöntemi, nitel ve nicel veri toplama yöntemleri kullanılmıştır. Bu çalışmada Türkiye ve AB resmi raporlarından, nicel verilerden ve bunun yanı sıra akademik yayınlardan faydalanılmıştır. Sonuç olarak iki aktör arasında Suriyelilerin AB’ye akışını önlemek adına Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı imzalanmıştır. Bu metinlerin doğurduğu aktüel ortamda sürecin AB’nin lehine bir sonuç verdiği gözlemlenmiştir. Türkiye üzerinden AB’ye göç akını büyük oranda engellenmiştir. Ancak Türkiye açısından bakıldığında Türkiye, yaklaşık 3,5 milyonluk Suriyeliye ev sahipliği yaparak büyük bir maliyete katlanmak zorunda kalmış ve AB’den beklenen desteği büyük ölçüde alamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Türkiye, Geri Kabul Anlaşması, 18 Mart Mutabakatı, Göç

Recommended citation:

Şehitoğlu, R. (2024). Suriyeli Göçmenler Özelinde AB-Türkiye İlişkileri: Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 98-117, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1423109>

¹ Corresponding Author, Ph.D., Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Türkiye; e-mail: recepsehitoglu@gmail.com, rsehitoglu@gantep.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6855-4841>

EU-Türkiye Relations with a Special Focus on Syrian Migrants: Readmission Agreement and the 18 March Agreement

Abstract

After the start of the Syrian civil war in March 2011, millions of Syrians were forced to flee their country. As other effects of the war and intensity of migration increased, the situation developed into a humanitarian crisis. In response, Türkiye, as a neighbor of Syria, implemented an open-door policy towards Syrian migrants; and as of 2023, the number of Syrians under temporary protection in Türkiye reached approximately 3.5 million. This number is not only the highest number of Syrians, but also is incomparably higher than the number of Syrians in other countries. However, the migration flow towards Türkiye facilitated an influx of migrants to the borders of the European Union (EU). As a result of this influx, the EU needed to join hands with Türkiye. This research analyses EU-Türkiye relations as regards migrating Syrians. In brief, the two actors signed the Readmission Agreement and the 18 March Memorandum of Understanding to prevent the flow of Syrians to the EU. In the actuality created by these texts, the process observed is considered to have yielded a result in favour of the EU. In other words, the flow of migration to the EU through Türkiye has been largely prevented. However, from the Turkish perspective, Türkiye has had to bear the huge expense of hosting approximately 3.5 million Syrians but by and large has not received the expected support from the EU.

Keywords: European Union, Türkiye, Readmission Agreement, 18 March Agreement, Migration

Giriş

Türkiye-AB ilişkileri (AB'nin öncülü örgütler dâhil) uzun bir geçmişin yanı sıra ekonomik, askeri ve toplumsal pek çok konuyu ihtiva etmektedir. 2011 yılında Suriye İç Savaşının patlak vermesinin ardından göçmen meselesi, iki aktör arasındaki ilişkilerde belirgin bir gündem haline gelmiştir. Zira savaşın ardından milyonlarca Suriyeli ülkesini terk etmiş ve Türkiye'nin yaklaşık 3,5 milyon Suriyeliye ev sahipliği yapması, AB sınırlarını da göçmen akını ile karşı karşıya bırakmıştır. Nitekim göçmenlerin ulaşmak istedikleri nihai hedef olarak AB ülkeleri

görülmektedir. Bu bağlamda AB'nin kontrol edemediği bir göç akını AB tarafında ontolojik güvenlik kaygılarını ortaya çıkarmış ve AB özelinde göçün güvenlikleştirilmesi süreci başlamıştır. Başka bir ifadeyle göç ve göçmenler tehdit olarak etiketlenmiştir. Bunun en açık göstergesi AB'de göçmen karşıtlığı üzerinden aşırı sağ partilerin yükselişi olmuştur.

Bu güvenlik algılaması çerçevesinde AB ve üyesi devletler, sınırlarını göçmenlerden korumak adına tek taraflı tedbirler almıştır. Ancak zaman içerisinde göçmenlerin AB sınırlarını aşmalarını önlemek adına Türkiye ile iş birliği geliştirmenin zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Zira Türkiye'nin Suriyeli göçmenlere yönelik açık kapı politikası uygulaması ve Türkiye'deki Suriyelilerin sayısının yaklaşık 3,5 milyona ulaşması, AB sınırlarına olan göçmen akını tehlikesini yoğun ve sürekli hale getirmiştir. Bu kapsamda AB'ye göçmen akını önlemek adına AB-Türkiye arasında Geri Kabul Anlaşması (16 Aralık 2013) ve 18 Mart Mutabakatı (2016) imzalanmıştır. Geri Kabul Anlaşmasına dair süreç 2003 yılında başlamış ve Türkiye'nin çekinceleriyle süreç uzamıştır. Ancak Türkiye'deki Suriyelilerin sayısının 2012 ve 2013 yıllarındaki dramatik artışı ve 2012 yılında AB'ye Suriyeliler (ve diğer milletler) tarafından ilk kez sığınmacı statüsü için yapılan başvuruların sayısındaki ciddi artış sonucunda, 16 Aralık 2013 tarihinde AB-Türkiye arasında Geri Kabul Anlaşması imzalanmıştır. Söz konusu artışlarla anlaşmanın imzalandığı tarih arasında böyle bir paralellik bulunmaktadır. Ancak anlaşmaya göre Türkiye'de geçici koruma statüsündeki Suriyelilerin Türkiye'ye iade edilmesi ise 1 Ekim 2017 tarihinden itibaren mümkün olacaktı.

AB açısından yasadışı göçle mücadelede dört yıllık bir gecikme anlamına gelen bu hüküm, 2015'ten itibaren süren görüşmelerin ardından ulaşılan 18 Mart 2016 tarihli mutabakat ile aşılmaya çalışılmıştır. Başka bir ifadeyle Türkiye'den AB'ye geçmeye çalışan Suriyelilerin Türkiye'ye iadesi için yeni bir çözüm üretilmiştir. İki aktör arasında bu şekilde tesis edilen iş birliği neticesinde AB sınırlarına Türkiye üzerinden gerçekleşen düzensiz göç sayısında kayda değer düşüş yaşanırken, Türkiye 6 milyar avroluk yardım almıştır. Ancak Türkiye'nin Türk vatandaşlarına vize serbestisi sağlanması şartı ise yerine getirilmemiştir.

Tüm bunlar ışığında düzensiz göçten etkilenen iki aktörün ilişkilerinde düzensiz göçün/göçmenlerin nasıl etkili olduğu sorusundan hareket edilmektedir. Bu bağlamda çalışmada Suriye'den kaynaklı düzensiz göçün artışının AB ve Türkiye topraklarına yayılmasının etkisiyle

aktörlerin ortak politikalar üreteceği öngörülmektedir. Bu amaçla araştırma giriş ve sonuç bölümleri dışında üç başlık altında kurgulanmıştır. Birinci başlık altında göçün aktörleri olarak sığınmacı, göçmen ve mülteci kavramlarına dair bir açıklama getirilmiştir. Ardından ikinci başlık altında AB ve Türkiye topraklarında artan Suriyeli göçmen sayısı ve aktörlerin ortak politikalarına giden süreçte, Suriyeli göçmenlerin Türkiye'deki artışı ve AB sınırındaki göçmen baskısı aktarılmıştır. Üçüncü başlık altında ise aktörlerin algıladığı göçmen baskısının bir uzantısı olarak Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı bağlamında AB-Türkiye ilişkilerinin analizi yapılarak tarafların ortak göç politikaları incelenmiştir. Bu amaçla çalışmada Türkiye ve AB resmi raporlar ve nicel verilerin yanı sıra akademik yayınlardan da faydalanılmıştır. Bu sayede Türkiye açısından ve Türkiye-AB ilişkilerinde kayda değer bir yere sahip olan Suriye kaynaklı düzensiz göç meselesinin güncel bir değerlendirmesinin yapılarak literatüre katkı sunulması hedeflenmektedir. Elde edilen bulgular ışığında iki sonuca ulaşılmıştır. İlk olarak Suriye'den kaynaklı düzensiz göçe karşı AB ve Türkiye arasında ortak politikaların yürütüldüğü tespit edilmiştir. İkinci olarak ise ortak politikaların getirilerinin daha çok AB lehine sonuç verdiği ve Türkiye'nin beklediği sonuçları tam olarak alamadığı görülmüştür.

1. Göçün Aktörleri Olarak Sığınmacı, Göçmen ve Mülteci Kavramlarına Dair Açıklama

Sosyal bilimlerde kullanılan kavramlarda genel geçer kabul görmüş yeknesak tanımlar bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle birçok farklı görüşe göre farklı tanımlamalar yapılagelmiştir. Bunların hepsi kabul edilmekle beraber başka bir zaviyeden bakıldığında ise esasen sosyal bilimlere zengin bir literatür de sunmaktadır. Bu kavramsal tanımlama zenginliğini sığınmacı, göçmen ve mülteci kavramlarında da görmek mümkündür. Bu çerçevede araştırmanın daha sağlıklı bir şekilde idrakini sağlamak adına sığınmacı, göçmen ve mülteci kavramlarına dair bazı tanımları aktarmak yararlı olacaktır.

Göçün insanlık tarihi ile başladığı bilinmektedir. Sınırların net bir şekilde çizildiği, vatandaşlığın ve ülkeselliğin ana belirleyiciler olduğu modern ulus devletlerin ortaya çıkmasından evvel de birey veya toplulukların göçü söz konusu olmuştur. Göçler savaş, kıtlık, kuraklık veya bir yurt bulma vb. saiklerle meydana gelmiştir. Örneğin 4.-9. yüzyıllar arasında cereyan ettiği ifade edilen Kavimler Göçü, tarihte çokça vurgulanan bir hadise olarak görülmektedir. Başka bir misal ise

Yunanların M.Ö. 750’de başlayan göç hareketleriyle insanların Karadeniz’den Fransa’ya kadar dağılması hadisesidir. Bu göçün nedenleri arasında nüfus artışı ve yeni fethedilen toprakların iskân edilmesi sayılabilir (Sina, 2017: 17). Bunların dışında Keltlerin Avrupa’ya, Samilerin Mezopotamya’ya, Moğolların Suriye ve Mısır’a göçleri de tarihteki önemli göçlere örnek olarak gösterilebilir (Köse, 2017). Genel anlamda 1648 Vestfalya Barış Antlaşması ile temelleri atılan ve 1789 Fransız İhtilali ile belli bir kemiyete ulaşan modern ulus devletlerle (Balcı, 2018: 61-71) birlikte göç olgusu farklı bir boyut kazanmıştır denilebilir. Nitekim modern devletler egemen oldukları sınırlar içerisinde bir “ulus” inşa etmeyi amaçlamış ve bunun dışında kalanları yabancı olarak kesin bir şekilde tanımlamıştır. Bu bakış açısı nedeniyle bir ülkeye yabancıların toplu göçü, bu ulusun ontolojisini bozabilirdi. Bu bağlamda “kontrol edilemeyen göç” ulus devlet açısından bir güvenlik sorunu olarak algılanmaktadır. Modern devletin Avrupa’da ortaya çıkması nedeniyle Avrupalı ulus devletlerin böyle reaksiyonlar vermesini beklemek zor değildir. Bu kapsamda göçün ve göçmenin de ne olduğu Avrupalılar açısından tanımlanmasına dikkat edilen hususlar olmuştur. Bir konu, güvenlik sorunu olarak görüldüğünde aktörlerin güvenlik algılamalarında “coğrafi yakınlık” oldukça önemli hale gelmektedir (Balcı, 2023: 72). Özellikle bu konu göç olduğunda aktörlerin tehdit algılamalarında coğrafi yakınlık daha belirgin bir değişken haline gelmektedir. Bununla bağlantılı olarak 2011 yılında patlak veren Suriye İç Savaşının ardından başlayan düzensiz göç hareketleri, AB’nin göçmenler özelindeki endişelerini artırmıştır. Süreç içerisinde AB’nin (AB’ye coğrafi yakınlığının etkisiyle) Türkiye’ye atfettiği stratejik algılamada düzensiz göçmenler kayda değer bir parametre haline gelmiştir. Öyle ki Türkiye bu çerçevede coğrafi yerleşkesi, komşu ülkelere nazaran daha gelişmiş olması ve hedef ülkeler nezdinde bir transit ülke konumunda olması hasebiyle uluslararası göç konusunda eşsiz bir destinasyon olma durumundadır. Bu bağlamda uluslararası bir sorun ya da olgu olarak düzensiz göç ve benzer kavramlara dair bir açıklama getirmek önem arz etmektedir.

Uluslararası göç örgütü göç kavramını, bir ulusun sınırını geçmek ya da bir ulus içerisinde yer değiştirmek şeklinde tanımlamıştır (Çiçekli, 2009: 22). Esas itibarıyla Güvenç’in ifadesiyle “mekânsal değişikliğe karşılık gelen göç” (Güvenç, 1996: 21), kişi ile birlikte toplumları da etkileyen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Ekici & Tuncel, 2015: 11). Göçü tetikleyen bir takım sebepler vardır ve bunlar toplumsal ve siyasi sebepler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik nedenlerin de göç hususunda mutlak surette rol oynadığını ifade etmek gerekir.

Nitekim bir “*gitme işi, taşınma, hicret, muhaceret*” (Türk Dil Kurumu, 2024) şeklinde de ifade edilen göç eyleminin karara bağlanması, ekonomik gerekçeler barındırmaktadır. Göç, ayrıca güvensizlik algısıyla da karar bağlanır. Öyle ki bu algı en üst düzeyde bir faktör olarak değerlendirilebilir. Sirkeci ve Cohen (2015: 10), göçün tek bir olaydan kaynaklanmadığını aksine bir karar süreci olduğunu ve bu sürecin de bir takım çatışma ve imkânlar tarafından biçimlendirildiğini ifade etmiştir.

Göçmen kavramı ise kişisel bir rahatlık veya bir tercih meselesi olarak anlaşılmaktadır. Bu kavram zorlama içermez ve bireyin hür iradesiyle göç etmeye karar verdiği durumları kapsamaktadır (Çiçekli, 2009: 22). Burada da ekonomik nedenler olabilmekle beraber bir istek ve arzu durumu söz konusudur. Diğer taraftan bir başka ülkeye geçiş söz konusu olduğundan ilgili ülkelerin yasal otoritelerinin iznine tabi olma durumu da mevcuttur. Buradan hareketle göç edilen ülkede yaşayan kişiye göçmen (migrant) denir. Deniz’e göre göçmen, bulunduğu bir ülkeye yasadışı bir yolla girmişse ya da yasal yollardan girip kendisine verilen bir süre diliminde bulunduğu ülkeyi terk etmeyip orada kalmaya devam ediyorsa bu durum yasa dışı göç (illegal immigration) olarak ifade edilmektedir (Deniz, 2014: 177).

Mülteci kavramı ise bir zulme uğrama korkusu ya da ölüm korkusuyla ilintilidir. Dolayısıyla bu korkular nedeniyle kişinin vatandaşı olduğu ülke dışında olması ve ülkesine dönmek istemeyen kişi mülteci (refugee) olarak tanımlanır. Nitekim Birleşmiş Milletler (BM) 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesinde de mülteci “*ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen şahıs*” olarak tanımlanmıştır (Barkın, 2014: 334).

Avrupa Komisyonu sığınma ve sığınmacı (asylum seeker) konusunu bir uluslararası koruma şeklinde tanımlamıştır. Bu çerçevede sığınma kavramı için “*özellikle ırkı, dini, tabiiyeti, belirli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi görüşleri nedeniyle zulme uğrama korkusu nedeniyle vatandaşı olduğu ve/veya ikamet ettiği ülkede koruma talep edemeyen kişilere verilir*” şeklinde tanımlama yapılmıştır (Eurostat, 2023). Yani sığınmacı kendi devleti dışında zulme uğrama

korkusu ile başka bir devletten koruma talep eden kişi ya da kişilerdir. Başka bir ifadeyle “mülteci olduğu iddiasıyla bir başka ülkeye sığınan fakat henüz mülteci olup olmadığı hakkında yetkili merciler tarafından karar verilmemiş kimseler ise sığınmacı (asylum seeker, defector)” olarak tanımlanmaktadır (Deniz, 2014: 178).

2. AB ve Türkiye Topraklarında Artan Suriyeli Göçmen Sayısı ve Aktörlerin Ortak Politikalarına Giden Süreç

AB’nin öncülü olan örgütlerle birlikte düşünüldüğünde Türkiye-AB ilişkilerinin görece uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Bu ilişkide ekonomiden insan haklarına oldukça geniş meselelerden oluşan bir yelpaze bulunmaktadır. 2011 yılında Suriye İç Savaşının ardından yerinden edilen Suriyeliler, bu iki aktör arasında yeni ve zorlayıcı bir konu olarak yerini almıştır. Zira Türkiye’nin en uzun sınırını paylaştığı Suriye’de insanların savaştan etkilenmesi sonucu ortaya çıkan insani kriz, en çok Türkiye’yi etkilemiştir. Savaştan kaçan insanlar, Türkiye sınırına akın etmiş ve Türkiye, Suriyeli göçmenlerin en çok akın ettiği ülke olmuştur. Konunun AB ile ilişkisi tam da bu noktada başlamaktadır. Mültecilerin göç rotasındaki hedef ülkelerin çoğunlukla AB üyesi ülkeler olması, bu göç ve mülteci krizinin bir güvenlik tehdidi olarak algılanmasına neden olmuştur. AB, 2014 sonrası Navfor-Med Operation Sophia gibi operasyonlar ile göç ve mülteci sorununu önlemeye çalışmıştır. Bu Navfor-Med Operation Sophia, AB’nin göç konusundaki geniş kapsamlı mücadelesinin bir parçasıdır. Öyle ki bu misyon çerçevesinde göçün yalnızca fiziki veçhesi değil aynı zamanda çatışma, yoksulluk, zulüm ve iklim değişikliği gibi temel nedenleri de ele alınmaktadır. Elbette ki misyonun temel amacı yasadışı göç çerçevesinde insan kaçakçılığı faaliyetlerini engellemektir. Bu doğrultuda böylesi faaliyetleri yaptığından şüphelenilen gemilere operasyonlar düzenlenmektedir (Eunavfor Med, 2024). Bu noktada jeopolitik bağlamda Türkiye’nin önemi artmıştır (Karakuş, 2021: 571-572). AB bölgesine hem kara hem de deniz sınırı olan Türkiye üzerinden Türkiye’de bulunan Suriyelilerin AB ülkelerine geçmeye çalışmaları, AB için göçün güvenlikleştirilmesi sürecini başlatmıştır. Suriyeli göçmenler, Türkiye ve AB üçgenindeki gelişmeler, son yılların en kayda değer gündemlerinden birisi haline gelmiştir. Göçü bir güvenlik sorunu olarak gören AB için Türkiye’nin jeostratejik konumu gör ardı edilemez bir gerçeklik haline gelmiştir (A.g.e.).

Burada özellikle Suriyelilerin Türkiye'deki ve AB bölgesindeki hareketlilikleri arasındaki bağıntı ve bu bağıntının getirmiş olduğu ortak politikalara yer vermek anlamlı olacaktır. Göçmenler meselesi AB'nin yabancı olduğu bir konu değildir. Örneğin AB üyesi devletlerdeki göçmen işçiler, Türk kamuoyu tarafından yakından bilinen bir konudur. AB ülkeleri İkinci Dünya Savaşı sonrasında ihtiyaç duyulan iş gücünü karşılamak adına Türkiye dâhil bazı AB dışındaki ülkelere işçi alımı yapmıştır ve bu insanlar kuşaklardır AB ülkelerinde yaşamaktadır. AB ülkeleri bu işçiler gibi ülkelere gelen yabancıların entegrasyon sürecine oldukça önem vermiş ve buna dair politikaları sistemli bir şekilde uygulamışlardır. Elbette bu politikaların uygulanabilmesi için kontrol edilebilirlik oldukça önem arz etmektedir. Başka bir ifadeyle devlet kontrolü olmadan bir göçmen akınına mahal vermemek en önemli noktadır denilebilir. Bu bağlamda AB'nin ve üye devletlerin göçe yaklaşımı, kendi ihtiyaçları doğrultusunda göçün gerçekleşmesi ve entegrasyon sürecindeki kontrolü kaybetmeyecek ölçüde insanın kabul edilmesi şeklinde yürütülmüştür.

2011'den sonra Suriyelilerin göç hareketlerinin artması ve bu insanların AB sınırındaki Türkiye'ye yığılması, AB'nin ve AB üyesi devletlerin kontrollü göç anlayışına aykırı olarak görülmüş ve bir göçmen akınından endişe edilmiştir. Nitekim AB'ye yapılan sığınma başvurularında 2008-2012 yılları arasında görece az ama giderek artan bir eğilim söz konusudur. Örneğin AB'ye ilk kez sığınma başvurusunda bulunanların (first-time asylum applicants) sayısı 2008'de 121,600, 2009'da 164,935, 2010'da 184,915, 2011'de 237,335'tir. Suriye İç Savaşının 2011'de patlak vermesinin ardından 2012 yılından itibaren benzer başvurularda kayda değer artış yaşanmış ve 2015 yılında en yüksek seviye görülmüştür. Sayılarla göstermek gerekirse 2012'de 250,400, 2013'te 338,190, 2014'te 530,560, 2015'te 1.216.860, 2016'da 1.166.815, 2017'de 620,265, 2018'de 564,115, 2019'da 631,285, 2020'de 417,070, 2021'de 537,355 ve 2022'de 881,220 kişi AB'ye ilk kez sığınma başvurusunda bulunmuştur. 2022'de ilk kez sığınmacı statüsü için yapılan başvurularda 217,735 (%24,7) başvuruyla Almanya ilk sırada yer alırken onu 137,510 (%15,6) ile Fransa, 116,135 (%13,2) ile İspanya ve 106,380 (%12,1) ile Avusturya takip etmiştir. Aynı yılda en düşük başvurular ise 45 başvuruyla Macaristan'a, 500 başvuruyla Slovakya'ya ve 545 başvuruyla Letonya'ya yapılmıştır. 2022 yılında her bir AB ülkesine yapılan başvurular artış göstermiştir. Toplamda 2022 yılında AB ülkelerine ilk kez sığınmacı statüsü için yapılan başvuruların sayısı 881,220'ye ulaşmıştır. AB ülkelerine sığınmacı başvurularında artan

bu eğilimde Suriyelilerin yerine bakacak olursak 2013-2022 yılları arasında AB ülkelerine en çok sığınmacı talebinde bulunanlar Suriyeliler olmuştur. 2021 yılında AB'ye ilk kez sığınmacı statüsü için başvuran Suriyeli sayısı 98,900 iken bu sayı 2022'de 131,970'e yükselmiştir (Eurostat, 2023). Yukarıda ifade edilen veriler ışığında 2011'den sonra AB göçmen baskısını giderek artan şekilde hissetmeye başlamıştır. Suriye İç Savaşı ile paralellik arz eden bu süreçte, Türkiye ve AB arasında göçmenlere yönelik çalışmaların 2014 yılında ağırlık kazanması bu göç baskısının tabii sonucu olmuştur.

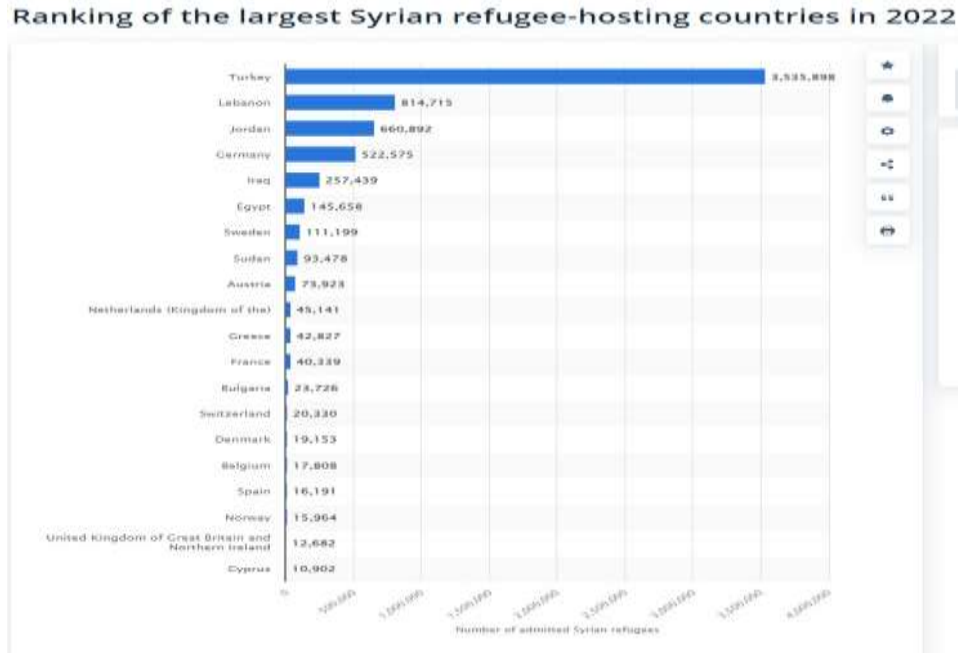
Suriyeli göçmenler konusuna Türkiye açısından bakıldığında, Türkiye yaklaşık 3,5 milyon Suriyeliye ev sahipliği yapmaktadır (Statista, 2023; T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2023; Mülteciler Derneği, 2023). Mart 2011 yılında patlak veren Suriye İç Savaşının yol açtığı ve 2012 sonrası artış gösteren insan hakları ihlallerinin ardından Türkiye, Suriye vatandaşlarına yönelik açık kapı politikası izlemiş ve bu insanlara geçici koruma sağlamıştır. 16 Eylül 2020 yılı itibariyle 10 ilde 26 geçici barınma merkezi oluşturulmuş ve buralara 26,971 Suriyeli yerleştirilmiştir. Suriyelilerin ülkelerini terk etmelerinin sebebi olan savaş şartlarında herhangi bir iyileşme olmaması ve giderek artan göçmen sayısı nedeniyle Suriyelilerin Türkiye içerisinde hayatlarını sürdürmeleri desteklenmiştir. Suriyelilerin Türkiye'deki sosyal yaşama uyumu (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2024) ve getirdiği mali yük, en önemli gündem maddelerinden olmuştur. Türkiye hükümeti Suriyelilere sağlıktan eğitime ve meslek edindirmeye kadar geniş bir yelpazede destek olmaktadır (A.g.e.).

Türkiye'de Suriyelilerin varlığının 2012 ve 2013 arasında ilk radikal artış yaptığı görülmektedir. Ancak 2013'ten sonra çok daha dramatik şekilde Suriyeli göçmen sayısının Türkiye'de artmış olduğu gözlemlenmektedir. Tablo 1'deki verilerle ifade etmek gerekirse Türkiye'deki geçici koruma altındaki Suriyelilerin sayısının 2012'de 14,237, 2013 yılında 224,655, 2014'te dramatik bir yükselişle 1.519.286, 2015'te 2.503.549, 2016'da 2.834.441, 2017'de 3.426.786, 2018'de 3.623.192, 2019'da 3.576.370, 2020'de 3.641.370, 2021'de 3.737.369, 2022'de 3.535.898 ve 26 Ekim 2023 itibariyle 3.259.853 olduğu kaydedilmiştir.

Tablo 1: Yıllara Göre Türkiye’de Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyelilerin Sayısı (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2023)

AB’nin Suriye İç Savaşından sonra göç baskısını yakından hissetmesi ve Türkiye’de pek çok ülkenin nüfusundan daha fazla olan Suriyelinin bulunduğu bu şekilde ifade edildikten sonra son olarak dünya üzerinde Suriyelilerin dağılımını gösteren verilere bakmak yerinde olacaktır. Zira AB ve Türkiye özelinde ifade edilenler daha netlik kazanmış olacaktır.

Tablo 2: Suriyeli Mültecilere Ev Sahipli Yapan Ülkeler ve Mültecilerin Sayısı (Statista, 2023)

Tablo 2’deki veriler ışığında yaklaşık 3,5 milyon ile en çok Suriyeli mülteciye ev sahipliği yapan ülke Türkiye’dir. Türkiye’den sonra ikinci sırada yer yalan Lübnan’ın yaklaşık 810 bin ve üçüncü

sırada yer alan Ürdün'ün yaklaşık 660 bin Suriyeliye ev sahipliği yaptığı dikkate alındığında, Türkiye'nin Suriyeli mülteciler krizinde en ciddi yükü taşıdığı görülmektedir. Öyle ki tablodaki diğer ülkelerdeki Suriyeli mülteci sayılarına bakıldığında Türkiye ile kıyaslanamayacak kadar az oldukları görülmektedir. Özellikle AB üyesi devletlere bakıldığında en yüksek sayıda Suriyeli mülteciye sahip olan Almanya'da yaklaşık 522 bin kişi bulunmaktadır. Ardından İsveç, Avusturya, Hollanda, Yunanistan, Fransa, Bulgaristan, Danimarka, Belçika, İspanya, Kıbrıs² şeklinde dramatik şekilde mülteci sayısı düşmektedir.

Tüm bunlar ışığında ortaya çıkan sonuçta, kontrolsüz göç endişesi yaşayan ve bunu engellemeye çalışan bir AB ve dünya üzerinde en çok mülteciye/sığınmacıya ev sahipliği yapan Türkiye bulunmaktadır. Düzensiz göçmenlerin Türkiye'ye akın etmesinin ve bu insanların AB bölgesine geçmesinin engellemesinin yanı sıra, Türkiye'nin bir transit ülke haline gelmesi de Türkiye için olduğu kadar AB için de bir sorun teşkil etmiştir. İki aktörün egemen alanlarındaki Suriyeli göçmen baskısı zamansal olarak paralellik arz etmiştir. Açık ara en çok Suriyeliye ev sahipliği yapan Türkiye'nin Avrupa sınırında bulunması şüphesiz bu sonucu doğurmuştur. Ayrıca AB devletlerine ilk kez sığınmacı statüsü için başvuruların sayısının 2012 sonrasında ciddi sıçrama göstermesi ve Türkiye'deki Suriyelilerin sayısının da 2012 ve 2013 yıllarından sonra dramatik artış göstermesi bir diğer paralelliktir. Ayrıca 2015 yılında AB bölgesine yasadışı şekilde geçme girişimlerinde Türkiye'nin transit olarak kullanılması ile ciddi insan kayıplarının yaşanmasına tanıklık edilmiştir (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2024). FRONTEX kayıtlarına göre 2015 yılında AB bölgesine 1.822.177 düzensiz göçmen geçişi ve 2014 yılında Yunan adalarına 282 bin göçmen akını olmuştur. AB bölgesine geçmeye çalışan ve Türkiye'de yakalanan göçmenlerin büyük çoğunluğunu Suriyeliler oluşturmuştur. Türkiye'de yakalanan Suriyeli düzensiz göçmen sayısı 2015'te 73.422, 2016'da 69,755, 2017'de 50,217 şeklindedir (Çelik & Şemşit, 2020: 70-71). Bunun en çarpıcı örneği olarak 2 Eylül 2015'te AB'ye yasadışı yollarla geçmeye çalışan 14 kişiyi taşıyan teknenin batması olmuştur. Bu olayın uluslararası kamuoyunda oldukça yankı bulan tarafı ise teknedekilerden biri olan üç yaşındaki Suriyeli Aylan'ın cesedinin Muğla'nın Bodrum ilçesinde sahile vurması olmuştur (Ballı, 2019). Bu bağlamda Türkiye'nin kolay bir transit alanı olarak görülmesinin ve daha fazla göçmen akışının engellenmesi ve AB'nin de göçmen

² Buradaki Kıbrıs, Kıbrıs Adasındaki Güney Kıbrıs Rum Yönetimini ifade etmektedir. AB Kıbrıs'ı bir bütün olarak AB üyesi olarak kabul etmektedir.

baskısından kurtulmak istemesi, Türkiye ve AB'yi ortak politikalar üzerine çalışmaya zorlamıştır. Başka bir ifadeyle AB-Türkiye perspektifinden görülen Suriyeli göçmen baskısı, aktörleri ortak politikalar üretmeye sevk etmiştir. Bu hedefle AB ve Türkiye arasında düzensiz göçle ilgili iki mekanizmadan bahsedilebilir: Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart (2016) Mutabakatı.

3. Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı Bağlamında AB-Türkiye İlişkilerinin Analizi

AB'nin göçmenlere ilişkin mevzuatında en önemli çerçevenin 1954 tarihli Cenevre Sözleşmesi olduğundan sözleşmede mülteci tanımı, kapsamı ve şartları belirlenmiştir. Ardından bu yöndeki diğer önemli gelişmeler 1997 Dublin Yönetmeliği, 1999 Avrupa Ortak Sığınma Sistemi ve 2014 Geçici Koruma Yönetmeliği gibi hukuki metinler olmuştur. Hukuki süreçlerin yanı sıra AB'nin sığınmacılarla ilgili uygulamalarını koordine edip düzenlemesinde etkin olan iki kuruluşu, 19 Mayıs 2010 tarihinde kurulan Avrupa İltica Destek Ofisi (EASO) ve 3 Ekim 2005 tarihinde hizmete giren Frontex'tir. Ayrıca yukarıda da ifade edildiği üzere Suriyeli (ve diğer düzensiz) göçmenlerin AB bölgesine ulaşmasını önlemek adına Navfor-Med Operation Sophia gibi operasyonlar düzenlenmiştir. AB'nin bu tek yönlü tedbirlerine rağmen Türkiye'deki Suriyelilerin sayısının 2012 ve 2013 yıllarındaki dramatik artışı ve 2012 yılında AB'ye Suriyeliler (ve diğer milletler) tarafından ilk kez sığınmacı statüsü için yapılan başvuruların sayısındaki ciddi artış nedeniyle AB sınırlarındaki düzensiz göç baskısı artmıştır. Ayrıca 2013-2022 yılları arasında AB'ye ilk kez sığınmacı statüsü için en çok başvuru yapanlar Suriyeliler olmuştur. Bununla beraber 2015 yılında AB bölgesine yasadışı şekilde geçme girişimlerinde Türkiye'nin transit olarak kullanılmasıyla ciddi insan kayıplarının yaşanmasına tanıklık edilmiştir. 2015 ve sonrasında Türkiye'den AB bölgesine geçmeye çalışan ve yakalanan göçmenlerin büyük çoğunluğunu Suriyeliler oluşturmuştur. Yaşanan düzensiz göç girişimlerinde göçmenlerin ölümü ise uluslararası kamuoyunun gündemine yerleşmiştir. Bu anlamda AB sınırlarındaki göçmen baskısının artışı ve Türkiye'nin kolay bir transit alan olarak görülmesinin ve daha fazla göçmen akışının engellenmesi bakımlarından AB-Türkiye arasında iş birliği gündeme gelmiştir.

Aktörler arasındaki söz konusu iş birliğinin ilk adımı Geri Kabul Anlaşması olmuştur. AB-Türkiye arasındaki Geri Kabul Anlaşmasının süreci 2003 yılına kadar gitmektedir. Türkiye'nin çekinceleri ile süreç uzamış ve taraflar arasında söz konusu metin, 2005 yılında paraf edilmiştir

ve 16 Aralık 2013'te imzalanmıştır (Karaca, 2020: 159; Çelik & Şemşit, 2020: 71). 16 Aralık 2013 tarihinde imzalanan Geri Kabul Anlaşmasının Türk vatandaşları için yürürlüğe girmesi, 1 Ekim 2014 iken Türkiye'de geçici koruma statüsündeki Suriyelilerin Türkiye'ye iade edilmesi ise 2017 yılında mümkün olacaktı. Başka bir ifadeyle üçüncü ülke vatandaşlarının ve vatansızların Türkiye'ye iadesi, 1 Ekim 2017'de yürürlüğe girecekti. 18 Mart 2016 tarihli mutabakat ile AB açısından gecikme olarak görülen bu tarih, geriye çekilmiştir (Çelik & Şemşit, 2020: 73; Kaya, 2022: 7; Karaca, 2020: 159-160). Yani bu mutabakatla AB'ye giriş yapmaya çalışan düzensiz göçmen olarak Suriyelilerin Türkiye'ye iadesi için yeni bir formül bulunmuştur.

AB ülkelerinde aşırı sağın yükselişe geçmesi ve AB sınırlarını zorlayan düzensiz göçmenler nedeniyle Almanya liderliğinde ve diğer üye devletlerin istekleri doğrultusunda Türkiye üzerinden düzensiz göçün engellenmesi için daha ileri adımlar atılmak istenmiştir. Nitekim dönemin Almanya Başbakanı Angela Merkel, 2015 sonları ve 2016 yılında Türkiye'yi sıklıkla ziyaret etmiştir (Kaya, 2022: 6). Bu minvalde Türkiye-AB arasında 18 Mart Mutabakatı (2016) oluşturulmuştur. Mutabakatın temel amacı Türkiye üzerinden Yunan adalarına geçilmesinin engellenmesidir (Çelik & Şemşit, 2020: 75; Kaya, 2022: 7). Taraflar arasındaki *(Kasım 2015'ten itibaren devam eden görüşmelerin üçüncüsü)* 3. Zirvenin ortak bildirisi olan 18 Mart Mutabakatının maddeleri şu şekildedir:

- 20 Mart 2016 tarihinden itibaren Türkiye'den Yunan adalarına geçen tüm yeni düzensiz göçmenler Türkiye'ye iade edilecektir. Yunan adalarına gelen göçmenlerin iltica başvuruları, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) ile iş birliği içinde iltica prosedürleri direktifi uyarınca Yunan makamları tarafından bireysel olarak işleme alınacaktır. İltica başvurusunda bulunmayan veya söz konusu direktif uyarınca başvurusu asılsız veya kabul edilemez bulunan göçmenler, Türkiye'ye iade edilecektir. Geri dönüş masrafları ise AB tarafından karşılanacaktır.
- Yunan adalarından Türkiye'ye geri gönderilen her Suriyeliye karşılık, Birleşmiş Milletler Kırılganlık Kriterleri (UN Vulnerability Criteria) dikkate alınarak bir Suriyeli de Türkiye'den AB'ye yerleştirilecektir. Bu çerçevede daha önce AB'ye düzensiz yollarla girmemiş veya girmeye çalışmamış göçmenlere öncelik verilecektir.

- Türkiye, Türkiye’den AB’ye yasa dışı göç için yeni deniz veya kara yollarının açılmasını önlemek amacıyla gerekli tedbirleri alacak ve bu konuda AB’nin yanı sıra komşu ülkelerle de iş birliği yapacaktır.
- Türkiye ile AB arasındaki düzensiz geçişler sona erdiğinde veya en azından önemli ölçüde ve sürdürülebilir bir şekilde azaltıldığında, Gönüllü İnsani Kabul Programı (Voluntary Humanitarian Admission Scheme) devreye girecektir. AB’ye üye devletler bu programa gönüllü olarak katkıda bulunacaklardır.
- Tüm kriterlerin karşılanması koşuluyla, Türk vatandaşlarına yönelik vize zorunluluğunun en geç Haziran 2016 sonuna kadar kaldırılması amacıyla, vize serbestleştirme yol haritasının tüm katılımcı Üye Devletler nezdinde yerine getirilmesi hızlandırılacaktır.
- AB, Türkiye ile yakın iş birliği içinde, Türkiye’deki Mülteciler İçin Mali Yardım Programı kapsamında başlangıçta tahsis edilen 3 milyar avronun ödemesini daha da hızlandıracak ve bu yıl bitmeden Türkiye’ye hızlı girdi sağlanmasıyla belirlenen geçici koruma altındaki kişilere yönelik başka projelerin finansmanını sağlayacaktır. Mültecilere yönelik, başta sağlık, eğitim, altyapı, gıda ve diğer yaşam masrafları olmak üzere, yardım programından hızla finanse edilebilecek somut projelerin ilk listesi bir hafta içinde ortaklaşa belirlenecektir. Bu kaynaklar tamamen kullanılmaya başlandığında ve yukarıdaki taahhütlerin yerine getirilmesi koşuluyla AB, tesis için 2018 yılı sonuna kadar 3 milyar avroluk ilave finansmanı harekete geçirecektir.
- AB ve Türkiye, 29 Kasım 2015 tarihli ortak bildiride belirtildiği üzere katılım sürecine yeniden enerji verilmesi yönündeki kararlılıklarını bir kez daha teyit ettiler. 17. faslın 14 Aralık 2015 tarihinde açılmasını memnuniyetle karşıladılar ve bir sonraki adım olarak 33. faslın 2015 yılında açılmasına karar verdiler. Diğer fasılların açılmasına yönelik hazırlık çalışmaları, Üye Devletlerin mevcut kurallara uygun olarak tutumlarına halel getirmeksizin, hızlandırılmış bir şekilde devam edecektir.
- AB ve Üye Devletler, Suriye’deki insani koşulların, özellikle de Türkiye sınırına yakın belirli bölgelerde, yerel halkın ve mültecilerin daha güvenli bölgelerde yaşamasına olanak sağlayacak şekilde iyileştirilmesine yönelik her türlü ortak çabada Türkiye ile birlikte çalışacaktır.
- Tüm bu unsurlar paralel olarak ileriye götürülecek ve aylık olarak ortaklaşa izlenecektir. AB ve Türkiye, 29 Kasım 2015 tarihli ortak bildiri uyarınca gerektiğinde tekrar görüşme kararı almıştır (European Council, 2016).

18 Mart Mutabakatı ile düzensiz göçmen olarak AB bölgesine girmeye çalışan Suriyelilerin Türkiye'ye iadesi taraflarca kabul edilmiştir. Bunun için Türkiye sınır bölgelerinde geçişlerin önlenmesi adına tedbirlerini artırırken Türkiye'nin AB'li muhataplarıyla koordineli çalışması kararlaştırılmıştır. Bunun karşılığında AB, Suriyelilerin geçişinin önlenmesi, iade süreci ve Suriyelilerin çeşitli sektörlerdeki masrafları için Türkiye'ye mali yardım yapmayı kabul etmiştir. Ayrıca Türk vatandaşları için vize muafiyetinin sağlanması ve katılım sürecine dair yeni fasılların açılması planlanmıştır. 18 Mart Mutabakatının teknik anlamdaki en önemli adımı, *birebir formülü* olarak görülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği üzere (4 Nisan 2016 itibarıyla) Yunan adalarından Türkiye'ye iade edilen her bir Suriyeli düzensiz göçmen karşılığında Türkiye'de geçici koruma altındaki bir Suriyelinin de Türkiye'den AB'ye yerleştirileceği ifade edilmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2024). Bu hususa dair daha önce AB'ye düzensiz yollarla girmemiş veya girmeye çalışmamış göçmenlere öncelik verileceğine dair ifade, AB'ye yönelik düzensiz göçün motivasyonlarını ortadan kaldırmak için belirtilmiştir denilebilir. Birebir formülü hala devam etmektedir ve bu kapsamda 26 Ekim 2023 itibarıyla 39,414 Suriyeli Türkiye'den AB'ye gönderilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü üzere formül çerçevesinde Suriyeliler çoğunlukla Almanya, Fransa, Hollanda, İsveç ve Finlandiya'ya yerleştirilmiştir. Mutabakata dair bir diğer önemli husus ise Türkiye sınırına yakın Suriye topraklarında insanların güvenli alanlarda yaşamasına ilişkin çabalarda Türkiye ile birlikte çalışılacağına ifade edilmesidir. Bu, Türkiye'nin uzun zamandır Suriye'nin kuzeyinde oluşturmak istediği güvenli bölgeyi çağrıştırmaktadır.

Sıra No	Ülke Adı	Suriyeli Sayısı
1	Almanya	16.833
2	Avusturya	213
3	Belçika	1.795
4	Bulgaristan	85
5	Danimarka	31
6	Estonya	59
7	Finlandiya	2.844
8	Fransa	5.993
9	Hırvatistan	250
10	Hollanda	5.520
11	İspanya	1.213
12	İsveç	3.152

13	İtalya	399
14	Letonya	46
15	Litvanya	102
16	Lüksemburg	206
17	Malta	17
18	Portekiz	463
19	Romanya	159
20	Slovenya	34
Genel Toplam		39.414

Tablo 3: Birebir Formülü Kapsamında Türkiye’den Çıkış Yapan Suriyelilere İlişkin İstatistiki Bilgiler-26 Ekim 2023 itibarıyla (T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2023)

Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı ile AB tarafının isteklerine büyük ölçüde kavuştuğu görülmektedir. Örneğin 2016 yılının ilk üç ayında Türkiye üzerinden AB’ye (Yunan adalarına) gerçekleşen düzensiz göç 151,452 iken diğer dokuz ayda oldukça ciddi bir düşüşle 21,995 ile sınırlı kalmıştır (Kaya, 2022: 7-8). 2023’ün ilk sekiz ayında Yunan adalarına yaklaşık 18 bin yasadışı göçmen ulaşmıştır (Daily Sabah, 2023). Türkiye açısından bakıldığında ise Türkiye, Suriyelilerin ihtiyaçları için kullanılmak üzere AB’den toplamda 6 milyar avroluk yardım almıştır. Ancak Türk vatandaşları için vize serbestisi mümkün olmamıştır. Ayrıca Türkiye sınırında Suriyelilerin yaşayabileceği güvenli bölgenin oluşturulmasında AB tarafından Türkiye’ye verilmesi vadedilen destek verilmemiştir. Bunda, Türkiye’de vuku bulan 15 Temmuz 2016 tarihli darbe girişiminin ardından Türkiye-AB ilişkilerinin gerilmesi etkili olmuştur (Kaya, 2022: 7).

Sonuç

2010 yılında başlayan Arap Baharı, uluslararası politika bakımından çarpıcı sonuçlar doğurmuştur. Örneğin Mısır ve Libya ülkelerinde yönetim değişikliği yaşanırken Suriye’de iç savaş hâlâ devam etmektedir. Suriye İç Savaşının uluslararası politika bakımından en önemli sonuçlarından birisi, Suriyeli göçmenler olmuştur. Başka bir ifadeyle milyonlarca Suriyelinin ülkelerini terk ederek ikinci ülkelere sığınması, sığınılan ülkelerin devlet politikalarını etkilemiştir. Bu açıdan AB ve Türkiye, politikaları kayda değer ölçüde etkilenen aktörler olmuştur. Nitekim Türkiye, en fazla Suriyeliye ev sahipliği yapması ve AB ise bu insanların ulaşmak istedikleri hedef olması bakımlarından etkilenmişlerdir.

AB, göçü kontrol edilmesi gereken bir güvenlik sorunu olarak ele alırken Suriye İç Savaşının insani krizlere yol açması nedeniyle Türkiye ise, Suriyelilere karşı açık kapı politikası uygulamıştır. Türkiye’de geçici koruma statüsündeki Suriyelilerin sayısının her geçen gün artarak yaklaşık 3,5 milyona ulaşması ve bu insanların kayda değer kısmının AB bölgesine geçmek istemesi, düzensiz göçü güvenlikleştiren AB içinde acil ve etkili tedbirlerin alınması yönünde bir algı doğmuştur. Bu kapsamda düzensiz göç akınını önlemek amacıyla iki yönlü politika izlemiştir. İlk olarak AB’nin kendi çabalarıyla göçle mücadele ettiği, ikinci olarak ise Türkiye ile iş birliği yaptığı görülmüştür.

AB’nin düzensiz göçmen akışını önlemek adına uyguladığı politika ve eylemlerin yeterli olmadığı düşünülmüştür. Nitekim bu tek yönlü tedbirlere rağmen 2012 yılından itibaren AB sınırlarındaki Suriyeli göçmen baskısının arttığı tespit edilmiştir. Daha vahimi, özellikle 2015 yılında AB bölgesine yasadışı şekilde geçme girişimlerinde ciddi insan kayıplarının yaşanmasına tanıklık edilmiştir. Bu noktada aynı tarih aralıklarında Türkiye’deki Suriyelilerin sayısının dramatik şekilde arttığı ve AB’ye yasadışı göç için Türkiye’nin transit ülke olarak kullanıldığı anlaşılmıştır. Bu kapsamda AB ve Türkiye arasında düzensiz göçün önlenmesi çerçevesinde Geri Kabul Anlaşması ve 18 Mart Mutabakatı imzalanmıştır.

Taraflar arası iş birliği neticesinde AB’nin büyük oranda isteklerine ulaştığı söylenebilir. Öyle ki Ocak-Mart 2016 arasında Türkiye üzerinden AB’ye (Yunan adalarına) gerçekleşen düzensiz göç 151,452 iken 18 Mart Mutabakatının ardından alınan tedbirlerin etkisiyle diğer dokuz ayda oldukça ciddi bir düşüşle 21,995 ile sınırlı kalmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye, kendisine vadedilen üç maddenin yalnızca birisini elde edebilmiştir. Türkiye AB’den geçici koruma statüsündeki Suriyeliler için kullanılmak adına 6 milyar avro almıştır. Ancak Türk vatandaşlarına vize serbestisi sağlanmadığı gibi, 15 Temmuz 2016 tarihli darbe girişiminin ardından gerilen ilişkilerin de etkisiyle Türkiye’nin Suriye’deki güvenli bölge çabaları veya terör örgütlerine karşı mücadelesinde AB’nin vadettiği iş birliğini sunmadığı görülmüştür.

Bu bulgular ışığında düzensiz göçün/göçmenlerin AB ve Türkiye’yi ortak bir politika uygulamaya ittiği sonucuna ulaşılabilir. Öte yandan kazanımlar itibariyle AB’nin bu iş birliğinden daha kârlı çıktığı ve Türkiye’nin ise beklentilerini büyük oranda alamadığı açıktır.

Zira Türkiye ile yapılan iş birliği sayesinde sınırlarındaki düzensiz göç baskısının azaldığı AB, Türkiye'nin de bu baskıdan kurtulması için Türkiye'ye gereken desteği vermemiştir. Başka bir ifadeyle Suriye'de güvenli bir bölgenin oluşturulmasında gereken destek Türkiye'ye sunulmamıştır. Bu nedenle yapılan anlaşmalar ve uygulamalar aktörler arasında karşılıklı kazanç temelinde bir iş birliğini değil, AB'nin Türkiye'yi bir tampon ülke pozisyonuna soktuğu bir tabloyu yansıtmaktadır. Bu şartlar altında Türkiye'nin bir durum değerlendirmesi yapması gerekmektedir. Bu kapsamda Türkiye, iki aktör arasındaki söz konusu anlaşmalarla tesis edilen ve AB lehine çalışan durumu sorgulamaya açmalıdır. Dahası anlaşmalardan çekilmek başta olmak üzere, Türkiye'nin düzensiz göçmenlerin hareketlerine engel olmamayı da gündemine alması gerekebilir.

Kaynakça

- Balcı, O. (2018). Modern Devlet Algısı ve Kutadgu Bilig'in Devlet Anlayışının Bir Kıyaslaması. Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.
- Balcı, O. (2023). "Tehdit Dengesi Teorisi Perspektifinden Yunanistan'ın Türkiye'ye Yönelik Tehdit Algısı: 2018-2020 Döneminde Doğu Akdeniz'de Türk-Yunan Rekabeti", *Uluslararası İlişkiler ve Politika Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, ss. 68-83.
- Ballı, A. (2019). Dünyayı Sarsan Aylan Bebeğin Ölümünün Dördüncü Yılı. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/dunyayi-sarsan-aylan-bebegin-olumunun-dorduncu-yili/1570828#>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- Barkın, E. (2014). "1951 Tarihli Mülteciliğin Önlenmesi Sözleşmesi," *Ankara Barosu Dergisi*.
- Bayraklı, E., & Keskin, K. (2015, November). Türkiye, Almanya ve AB üçgeninde mülteci krizi. SETA.
- Çelik, D. Ş. & Şemşit, S. (2020). Türkiye-Avrupa Birliği Geri Kabul Anlaşmasının Uygulanmasında Suriyelilerin Etkisi ve Rolü. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(Özel Sayı), 66-84.
- Çiçekli, B. (2009). *Uluslararası Göç Hukuku Göç Terimleri Sözlüğü*, No: 18, Cenevre: IOM Uluslararası Göç Örgütü
- Daily Sabah (2023). Greece to try to extend Türkiye-EU migrant deal: Minister, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/greece-to-try-to-extend-turkiye-eu-migrant-deal-minister>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- Deniz, T. (2014). Uluslararası göç sorunu perspektifinde Türkiye. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 181(181), 175-204.
- Ekici, S., & Tuncel, G. (2015). Göç ve insan. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 9-22.

- Eunavfor Med, (2024). About Us. <https://www.operationsophia.eu/about-us/>, [Erişim Tarihi: 28.01.2024].
- European Council (2016). EU-Turkey statement, 18 March 2016. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2016/03/18/eu-turkey-statement/>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- Eurostat (2023). Annual asylum statistics. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Asylum_statistics&oldid=558844#Main_countries_of_destinati on .E2.80.93 Germany.2C France.2C Spain and Austria, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- Güvenç, B. (1996), “Göç Olgusu ve Türk Toplumu”, II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç, Mersin: Sosyoloji Derneği Yayınları
- Karaca, H. A. (2020). Türkiye-Avrupa Birliği Geri Kabul Antlaşması Ve 18 Mart 2016 Tarihli Türkiye-Avrupa Birliği Zirve Bildirisi Uyarınca Düzensiz Göçle Mücadele Ve Bazı Sorunlu Alanlar. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24(4), 155-194.
- Karakuş, A. (2021). OGSP’nin Gelişim Süreci: Bir Güvenlik Aktörü Olarak AB. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*, (5), 557-582.
- Kaya, A. (2022). AB-Türkiye mülteci mutabakatı: Tampon ülke. *TÜSİAD Küresel Siyaset Forumu Makale Dizisi No-2*.
- Köse, O. (2017). Geçmişten Günümüze GÖÇ I. Canik Belediyesi Kültür Yayınları. Samsun.
- Mülteciler Derneği (2023). Türkiye’deki Suriyeli Sayısı Aralık 2023. <https://mülteciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/#:~:text=T%C3%BCrkiye%20de%20kay%C4%B1t%20alt%C4%B1na%20al%C4%B1nm%C4%B1%C5%9F,y%C4%B1%C4%B1n%20en%20d%C3%BC%C5%9F%C3%BCk%20seviyesine%20geriledi>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- Sirkeci, İ., & Cohen, J. H. (2015). Hareketlilik, göç, güvensizlik. *İdealKent*, 6(15), 8-21.
- Sina, A. (2017). Antikçağ’da Bir Göç Modeli: Klerukhia. İçinde (ed.) Köse, O. Geçmişten Günümüze GÖÇ I. Canik Belediyesi Kültür Yayınları. Samsun. 17-29.
- Statista (2023). Ranking of the largest Syrian refugee-hosting countries in 2022. <https://www.statista.com/statistics/740233/major-syrian-refugee-hosting-countries-worldwide/>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- T.C. Dış İşleri Bakanlığı (2024). Türkiye-AB Arasında 18 Mart’ta Varılan Mutabakata İlişkin Soru-Cevaplar. <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ab-arasinda-18-mart-ta-varilan-mutabakata-iliskin-soru-cevaplar.tr.mfa#:~:text=18%20Mart%20mutabakat%C4%B1n%C4%B1n%20en%20%C3%B6nemli,e%201%E2%80%9D%20form%C3%BCI%C3%BC%20te%C5%9Fkil%20etmektedir>.
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı (2023). Geçici Koruma. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].
- T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı (2024). Geçici Korumamız Altındaki Suriyeliler. <https://www.goc.gov.tr/gecici-korumamiz-altindaki-suriyeliler>, [Erişim Tarihi: 20.01.2024].

Türk Dil Kurumu (2024), “Göç Tanımı”,
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5af9e723cf0ad3.26133540 [Erişim Tarihi: 19.01.2024].

Research Article

International Journal of Kurdish Studies
10 (1), pp. 118-143
<http://www.ijoks.com>

Variation in Countability Properties and Noun Classes

Kurt ERBACH¹ Delan KHEDER²

Received: Nov 22, 2023

Reviewed: Dec 17, 2023

Accepted: Jan 24, 2024

Abstract

This paper establishes that Sorani Kurdish has a mass/count distinction that can be distinguished by looking at, which nouns occur with plural morphology (-an), optional classifiers (e.g. dane, CLinainmate), unit denominators (yek, 'one'), fuzzy denominators (nsikay panja 'about fifty'), and other denominators (herdû 'both'). Moreover, properties of countability in Sorani Kurdish can be used to distinguish six classes of nouns that differ with respect to their acceptability with the aforementioned properties, examples of nouns in each class being setyare ('car'), polîs ('police'), miqes ('scissors'), manga ('cattle'), çiyakanî Himalaya ('Himalayas'), and xîn ('blood'). This data was gathered by comparing Sorani Kurdish near equivalents to English countability properties found in previous studies, and asking five speakers of Sorani Kurdish for their judgments, following semantic fieldwork methodology. This research expands what is found about countability in Sorani Kurdish grammar books. This paper shows that Sorani Kurdish has both a rich classifier system and mass/count distinction, a combination that has not yet been documented. Knowing these characteristics of Sorani Kurdish helps to create a clearer picture of the linguistic variation regarding countability and suggests a relationship between the number of countability properties and countability classes in a given language.

Keywords: Sorani Kurdish, countability, mass nouns, Kurdish Grammar

Recommended citation:

Erbach, K. & Kheder, D. (2024). Variation in Countability Properties and Noun Classes. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 118-143, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1356084>

¹ Corresponding Author, Ph.D., Goethe University Frankfurt, Germany; e-mail: erbach@hhu.de,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1656-0593>

² Researcher, e-mail: delankh4@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7293-2952>

1.Introduction

Sorani Kurdish is estimated to be spoken by more than nine million people across Iran and Iraq, and is in the Western Iranian group of languages in the Indo-Iranian branch of Indo-European (Thackston 2006). Characteristic of Sorani Kurdish grammar have been codified in grammar books like Kim (2010) and Thackston (2006), though these texts have only basic properties of countability like the fact that there are optional classifiers, as discussed further below.

Countability has to do with how nouns are counted and how groups of nouns that differ in how they are counted and used across morphosyntactic environments related to countability in a given language. For example, in English, the nouns *books* and *dirt* are counted in different ways: *books* is combined directly with a number word (1a), but *dirt* is generally combined with a number word if some sort of measuring unit is used in between, as exemplified in (1b).

- (1). a. four books b. four pieces of dirt

The nouns *books* and *dirt* also differ in how they are used in morphosyntactic environments related to countability, such as quantifier phrases. For example, *books* is used with the quantifier *many*, but *dirt* is not, while *dirt* is used with the quantifier *much*, while *books* is not.

- (2) a. many books b. much dirt

Because *books* is combined directly with number words, it is categorized as a ‘count noun’, while *dirt* is categorized as a ‘mass noun’ (sometimes called ‘non-count noun’), because it is not directly combined with a number word.

Countability is an often discussed topic in several areas of linguistic research including formal semantics, syntax, language acquisition, and second language acquisition (see, e.g. Kiss et al., 2021; Moltmann 2021), though countability is not often addressed in grammars of languages other than English; compare Quirk et al.’s (1985) grammar of English and grammars of Kurdish such as Kim (2010) and Thackston (2006). Despite the fact that numeral systems, numeral classifiers, and plural marking are attended to by typologists (see, e.g. Dryer & Haspelmath,

2013), it has been shown that there are several ways that countability can be manifest across languages (see, e.g. Chierchia, 1998; Grimm 2012; Krifka, 1995) though these studies look at very small numbers of languages. Researching countability in Sorani Kurdish therefore provides the opportunity to better understand differences in countability across languages. Though Doetjes (2012) and Lima and Rothstein (2020) constitute significant steps towards making countability a linguistic category considered by typologists, a great deal more information about countability in the world's languages is needed for a broader perspective of how countability can be encoded.

This paper fills in this gap in empirical research by providing a detailed description of countability in Sorani Kurdish. The investigation shows that, in addition to having optional classifiers, Sorani Kurdish has a mass/count distinction and at least five countability classes—i.e. five classes of nouns that vary in respect to which countability properties they demonstrate. The fact that Sorani Kurdish has both of these counting constructions available makes this sort of system less rare than previously known, given this system is only discussed with respect to its occurrence in Hungarian (see, e.g. Schvarcz & Rothstein 2017). This research on Sorani Kurdish provides further evidence of the diversity that exists across languages in the way that countability is manifested.

2. Literature review

This section sets the stage for investigating the typological characteristics of countability in Sorani Kurdish by first giving an overview of countability and then an overview of what is known about countability in Sorani Kurdish.

2.1. Literature on countability

While countability is neither often discussed by typologists nor discussed in much if any detail in the grammar books of languages other than English, countability has been long discussed with respect to its manifestation in English (e.g. McCawley, 1975; Quine, 1960), though Rothstein (2010) provides one of the most straightforward and detailed descriptions of countability in English. Rothstein (2010) lists the properties of countability in (3) and explains that not all of

these properties have to exist in a language in which count nouns and mass nouns can be distinguished; she gives Turkish as one example because plural morphology is not used in counting constructions.

- (3) a. Count nouns are directly combined with number words; mass nouns are not.
- b. Count nouns are marked with plural morphology, mass nouns are not.
- c. Count nouns are not normally used in the singular with classifiers; mass nouns are.
- d. Some determiners are only used with count nouns.
- e. Some determiners are only used with mass nouns.
- f. Some determiners are used with both mass nouns and plural count nouns.
- g. Some determiners are used with mass, nouns and all count nouns.

(Rothstein, 2010, p. 346-347)

Note that it has been shown that countability in English is much more complex than a simple division between count nouns and mass nouns, for example Allan (1980) shows that it is possible to distinguish at least eight categories of countability between fully count and fully non-count (mass) with respect to a certain set of combinatorial properties in English. Some of these combinatorial properties are subsets of those listed by others as simply determiners that are only used with count nouns. For example, one of the properties Allan (1980) uses to distinguish eight countability categories in English is whether nouns are used with determiners like *each*, a second property is the whether nouns are used with what Allan (1980) calls “fuzzy denumerators”, which include *several* and *about fifty*, and a third property is whether nouns are used with the indefinite article *a(n)*. Each of these properties are put in a single group by other linguists as properties of count nouns, thereby leading to the more coarse analyses of countability categories by those like Rothstein (2010). Another property that Allan (1980) uses to distinguish countability categories is whether *all* is used with a noun in its singular form, which yields a mass reading and therefore might be likened to (4e). Allan’s (1980) final property is whether the noun is used with external plural reference with a pronoun like *them*. With the 10 properties distinguished by both Rothstein (2010) and Allen (1980), it should be possible to identify, not only if Sorani Kurdish has a mass/count distinction, but also how many countability categories exist within this distinction.

Another possibility is that we see little or no evidence of a mass/count distinction in Sorani Kurdish. Rothstein (2010) shows, following Chierchia (1998) and Krifka (1995) that, in some languages, all nouns behave like mass nouns in counting constructions, meaning that all counting constructions require a classifier. An example of such a language is Mandarin in which all things, for example bears, require a classifier when counted, whether in terms of groups, individuals, or species. In example (5), the classifier *qún* ('herd') is used for counting groups of bears, *zhí* is used for counting individual bears, and *zhǒng* is used for counting species of bears.

a. <i>sān qún xióng</i>	b. <i>sān zhí xióng</i>	c. <i>sān zhǒng xióng</i>
three herds bear	three CL bear	three CL bear
'three herds of bears'	'three bears' (objects)	'three bears' (species)
- (4) Mandarin (Krifka 1995, pp. 398-399)

Because all nouns are counted with classifiers in Mandarin, it and other languages in which this is the case are sometimes referred to as 'classifier languages' (e.g. Rothstein, 2010). While a class of count nouns and a class of mass nouns can be distinguished in English with the set of properties listed in (3), it is often assumed that all nouns behave like mass nouns in classifier languages because of data like (4) (e.g. Chierchia, 1998; Rothstein, 2010), though there is also some research suggesting that classifier languages might in fact have mass nouns and count nouns (e.g. Doetjes, 2012; Sudo, 2015). In either case, without the present investigation to show that Sorani Kurdish has some properties capable of distinguishing mass nouns and count nouns, looking at grammars of Sorani Kurdish might lead someone to believe that all nouns behave only like mass nouns.

2.2. Countability in Grammars of Sorani Kurdish

Aside from descriptions of the use of classifiers, countability is not directly addressed in grammars of Sorani Kurdish in the grammar books reviewed in this research (i.e. Kim, 2010; Thackston, 2006). While Sorani Kurdish is known to have a great deal of variety with as many as 10 subdialects (Eberhard et al., 2021), grammar books treat it fairly uniformly.

Thackston (2006) and Kim (2010) provide some description of counting in Sorani Kurdish. According to Thackston (2006), counting in Sorani Kurdish occurs with classifiers like *dane* (CL_{inanimate}), which is the classifier for inanimate things, and according to Kim (2010), using *dane* (CL_{inanimate}) is optional, that is to say that the classifier does not need to be used.

- (5) a. *çwâr dane ktaw* b. *çwâr ktaw*
 four CL_{inanimate} book four book
 ‘four books’ ‘four books’

In addition to *dane* (CL_{inanimate}) being described as the classifier for inanimate things, *safor* (CL_{animate}) is described as the classifier for animate beings other than people, and *nafar* (CL_{human}) is the classifier for people. Note that the data in this section comes from Thackston (2006), though the spelling has been modified to conform with the Hawar alphabet, and the glosses are the contribution of the authors of the present paper.

- (6) a. *de ser meř* b. *penc nefer*
 ten CL_{animate} sheep five CL_{human}
 ‘ten sheep’ ‘five people’

While it is reported that *dane* (CL_{inanimate}) is optional, Kim (2010) reports that *safor* (CL_{animate}) and *nafar* (CL_{human}) are used in most cases, suggesting that these classifiers are optional to some degree as well. What is unclear is if the optionality of classifiers applies to nouns that refer to substances like dirt and oil, which would be surprising given this is only reported to happen in one language, Yudja (Lima 2010).

In addition to counting constructions that use classifiers, Thackston (2006) describes certain nouns that can occur in counting constructions without classifiers. Nouns that pertain to “time and instance” occur directly with number words, as in (7).

- (7) a. *dû roj* b. *shash mâng* c. *sad sât*
 two day six month one.hundred year
 ‘two days’ ‘six months’ ‘one hundred years’

Beyond counting constructions, Thackson (2006) also reviews several of the key grammatical properties of a language that can distinguish count nouns and mass nouns, including determiners and plural morphology. Nouns like *derga* ('door') can be marked indefinite with the affix *-(y)ek*, and the indefinite plural is marked with *-ân* (or *-yân* if the stem ends with *a*).

(8) a. <i>derga</i>	b. <i>derga-yek</i>	c. <i>derga-yan</i>
door	door-INDF	door-INDF.PL
'door'	'a door'	'(some) doors'

Definite singular is marked with *-(a)ke* and definite plural is marked with *-(a)kan*.

(9) a. <i>derga-ke</i>	b. <i>derga-k-an</i>
door-DEF	door-DEF-PL
'the door'	'the doors'

Quantities of things can be discussed with modifiers like *çend* ('few'), *hemû* ('every'), *her* ('each'), and *zor* ('a lot of'), each of which require the noun to be marked indefinite.

(10) a. <i>çend pyaw-êk</i>	b. <i>hamû roj-êk</i>	few men-INDF	every day-INDF
'a few men'	'every day'		
c. <i>har le-yek</i>	d. <i>kurd-êk-i.zor</i>	each direction-INDF	Kurd-INDF-very
'each direction'	'a lot of Kurds'		

Each of these modifiers constituted a point at which the mass/count distinction might be identifiable in Sorani Kurdish, if countability is indeed encoded in nouns in this language.

The descriptions of the nominal system in Sorani Kurdish in Kim (2010) and Thackston (2006) do not directly address countability, but a picture emerges that suggests it is entirely possible that Sorani Kurdish has a mass/count distinction. While the Kim (2010) and Thackston (2006) discuss counting, indefinite morphology, plural morphology, and demonstrative pronouns, the grammars do not discuss if there is a class of mass nouns, or several categories of nouns, that are not used with these grammatical features. In other words, grammars of Sorani Kurdish do not discuss whether or not the language has a mass/count distinction or several categories of nouns with different levels of countability. The translations of the modifiers as a few, every, each, and many/a lot of suggest that it might be the case that there is a mass/count distinction since each of them, except a lot of, are only used with count nouns in English. The translations should not be taken for granted as indicators of countability, because differences in translation are easy to find. Kim (2010), for example translates *hemû* as both ‘every’ and ‘all’, suggesting that it might not be only used with count nouns after all since *all* is used with both count and mass nouns in English. It is therefore the case that finding out whether Sorani Kurdish has both count nouns, mass nouns, and or several categories in between requires further investigation into which nouns these modifiers are used with. This investigation, together with seeing which nouns can occur directly next to number words in counting constructions, would show whether or not Sorani Kurdish has both classifiers and a mass/count distinction. If there is a mass/count distinction, this investigation can also show how many categories of countability there might be in Sorani Kurdish. Furthermore, by investigating the extent to which each of these phenomena occur, we get a clearer picture of the types of countability systems that exist across languages.

3. Method

The data in the following section was gathered in consultation with five native speakers of the Hewleri subdialect Sorani Kurdish. Using the methodology for semantic fieldwork (Matthewson, 2004), consultants were presented with sentences and asked for a judgment about whether or not each sentence made sense and sounded like it was a well formed sentence. The sentences were constructed following the methodology in Allan (1980), where sentences were constructed using particular nouns with particular countability properties. The nouns used for the present study were the closest equivalents possible in Sorani Kurdish to those described in Allan (1980). The

fieldwork took place in Sornai Kurdish and the native-speaking co-author took notes about consultant judgments. Each consultant participated in two sets of elicitations. The first set of elicitations tested whether or not Sorani Kurdish has a mass/count distinction. The results of this set of elicitations, detailed below, show that Sorani Kurdish has a mass/count distinction. The second set of elicitations tested whether or not Sorani Kurdish has more than two countability categories—i.e. whether there are only mass nouns and count nouns or there are several categories of countability, like those in English (Allan, 1980).

4. Data

In the first set of elicitations, a selection of nouns that refer to discrete objects—e.g. *qondre* ('shoe')—and nouns that refer to non-solid substances—e.g. *aw* ('water')—were used in sentences with each of the aforementioned morphosyntactic features that have the potential to indicate whether a noun is count or mass. This is assumed to show whether or not Sornai Kurdish has a binary mass/count distinction, because nouns that refer to discrete objects are generally count noun in languages with a mass/count distinction, and nouns that refer to non-solid substances are generally mass noun. The data below show a clear distinction between count nouns—e.g. *qondre* ('shoe')—and mass nouns—e.g. *aw* ('water').

As Kim (2010) and Thackston (2006) state, classifiers do not always need to be used. One test for countability in Sorani Kurdish, therefore, may be whether or not classifiers are optional with all nouns, in which case there would be no distinction between count and mass, or whether only some nouns can be counted without a classifier being present. What was found in consultation with native speakers is that nouns that refer to discrete objects can be counted without a classifier, as shown in (11).

- (11) *Sê qondre-y de-bîn-im le.sar ardî.* three shoe-OBL IPFV-see.PRS-1SG:A on floor
'I see three shoes on the floor.'

Nouns that refer to non-solid substances are not counted without a classifier, as shown in (12) where *gom* ('puddle') is used as a classifier. Consultants reported that the same sentence without the classifier is not something that a speaker of Sorani Kurdish would be likely to say in this situation.

- (12) Sê gom-aw-ê la.ser ardî de-bîn-im
 three puddle-water-OBL on floor IPFV-see.PRS-1SG:A
 ‘I see three puddles of water on the floor.’

By looking at counting constructions that do not require classifiers, it is possible to distinguish between count nouns, in this case qondre (‘shoe’), and mass nouns, in this case aw (‘water’).

From grammars of Sorani Kurdish like Thackston (2006), it is known that nouns that refer to discrete objects, like derga (‘door’), can be used with the indefinite and definite morphology, but what is not known is if this suffix is used on nouns that refer to substances like befr (‘snow’) and hummus (‘hummus’). In our investigation we found that consultants would not use these sorts of nouns with plural suffixes, even in situations where a large amount of the substance was somehow on the floor of their home, for example someone wears snowy clothes into the house and snow falls all over the floor, or someone spills a large bowl of hummus all over the kitchen floor.

- (13) Befr-î de-bîn-im le ardi! snow IPFV-see.PRS-1SG:A on floor.OBL ‘I see snow on the floor!’

- (14) Hummus-î de-bîn-im le ardi! hummus-OBL IPFV-see.PRS-1SG:A on floor ‘I see hummus on the floor!’

These sorts of examples are relevant because in languages like Greek, speakers often use plural morphology on mass nouns when a substance has been spilled or tracked in on the floor. Such an example is shown in (15), where nera (‘waters’) is the plural form of nero (‘water’).

- (15) Greek (Tsoulas 2008, p. 133) To patoma itan gemato nera. the floor was full
 waters ‘The floor was full of water.’

- (16) Greek (Tsoulas 2008, p. 133)

Me tosa nera ke xomata pos na mi gemisi to spiti laspes? with so-many-PL water-PL
and earth-PL how SM not fill-3 the house mud-PL

‘With so much water and earth how do you expect not to fill the house with mud?’

Because speakers of Sorani Kurdish use plural morphology on nouns referring to discrete objects, like *dargâ* (‘door’) but not with nouns that refer to substances, like *bafr* (‘snow’) and *hummus* (‘hummus’), it seems like whether or not a noun can be used with plural morphology is a good test for the mass/count distinction: count nouns are those that are used with plural morphology, and mass nouns are those that are not used with plural morphology.

In addition to plural morphology, Kim (2010) and Thackston (2006) mention several modifiers that are used to discuss quantities of things and these too must be checked to determine whether or not they are used only with count nouns, only with mass nouns, or with both count nouns and mass nouns. *Çend* (‘few’), can be used with nouns that refer to discrete objects, like *derga* (‘door’), and nouns that refer to substances, like *bafr* (‘snow’). This shows that *çend* cannot be used to distinguish between count nouns and mass nouns the way *few* can in English, and since this is the case, it might be better to gloss *çend* (‘few’/‘little’).

(17) Le çend derga-yak-m da heta ewê rast-eke-m dît-ewe.

on few door-IDNF-1SG:A give.PST until that correct-DEF-1SG found.PST-PV ‘I knocked on a few doors before I found the right one’

(18) Çend befr barî ew şhew(-w). little snow rain.PST.3SG this night(-DEM) ‘Little snow fell over night.’

The modifier *hemû* (‘every’) can be used with both nouns that refer to discrete objects like *çaqo* (‘knife’) and nouns that refer to substances like *hengwîn* (‘honey’), so it does not distinguish between count nouns and mass nouns and might be best translated as ‘all’ rather than ‘every’. However, it is crucial to note that, in (19) *hamu* (‘all’) is not used with *zaku* (‘knife’) in a singular form, rather the definite plural suffix *kan* (DEF.PL) is used on the noun, so it might be the case that *hemû* (‘all’) can be used to distinguish between further categories of countability in the second set of elicitation.

(19) Şef-eke hemû çaqo-ak-an-î tiş kird. chef-DEF all knife-DEF-PL-1SG:A sharp make
 ‘The chef sharpened all the knives.’

(20) Hemû hengwîn-eke-t sirî-we le.sar mêz-î? all honey-DEF-2SG:A wipe.off.PST-PRF from.on table-OBL ‘Did you wipe all the honey off the table?’

Zor (‘a lot of’) can be used with nouns that refer to discrete objects, like mleke (‘spoon’), and it can be used with nouns that refer to substances, like shîr (‘milk’). This data suggests that zor (‘a lot of’), like the corresponding English phrase, does not distinguish between count nouns (mleke ‘spoon’) and mass nouns (shîr ‘milk’), rather it is used acceptably with all nouns.

(21) Zor mleke-k-an beser bûn le metbex-eke-y. a.lot.of spoon-DEF-PL disappear LV.PST-3PL from kitchen-DEF-OBL ‘Somehow, many spoons have disappeared from the kitchen.’

(22) Zor shîr-î le.naw qawe-ke-y kird. a.lot.of milk-3SG in coffee-DEF-3SG:GEN make.PST She poured a lot of milk in her coffee.

While her is translated as ‘each’ by Thackston (2006), the data we gathered from our consultants suggests it might be better translated as ‘all of the’ on account of the fact that it can be acceptably used with nouns that refer to discrete objects, like minal (‘child’), as well as nouns that refer to substances like pîsatî (‘dirt’). In other words, her (‘all’) does not distinguish between count nouns and mass nouns.

(23) Qebûl-im kird her minal-êk leger lefêbe-y geme-y bi-ka.
 allow-1SG LV.PST all child-INDF with toy-OBL play-OBL SUBJ-do.PRS.3SG
 ‘I allowed all of the children to play with the toy.’

(24) Her pîsatî-yek-im le.ser qondre-m xawên kird. all dirt-INDF.1SG:A on shoe
 clean LV.PST ‘I cleaned all of the dirt off of my shoes.’

Because both *her* ('all') and *hemû* ('all') both occur with both count nouns and mass nouns, future research is needed to determine the difference in use of these two modifiers.

In addition to the modifiers mentioned by grammar books, there are several other noun modifiers used to discuss quantities that also might distinguish between count nouns and mass nouns. These quantifiers include *Herdû* ('both'), *kemeyek* ('a small amount of'), and *yek yek* ('one-by-one'). *Herdû* ('both') is used with nouns that refer to discrete objects, like *seyyare* ('car') but it is not used with nouns that refer to substances, like *areq* ('sweat'), which shows that it is a morphosyntactic property that occurs with count nouns (*seyyare* 'car') but not mass nouns (*areq* 'sweat').

(25) *Herdû seyyare-k-an feynen si'fer (e).*

both car-DEF-PL same price COP.PRS.3SG

'Both cars cost the same amount.'

(26) # *Herdû areq-ek-an ket-n e.naw çaw-m.*

both sweat-DEF-PL fall.PST-3PL into eye-1SG:GEN # 'Both sweats stung my eyes.'

Kemeyek ('a small amount of') can be used with nouns that refer to discrete objects, like *name* ('letter'), and with nouns that refer to substances, like *gur* ('mud'), so it does not appear to distinguish between count nouns and mass nouns.

(27) *Ewro keme-yek name-m lo hat.*

today small.amount-INDF letters-1SG:R BEN:APPL come.PST.3SG 'I got a small amount of letters today.'

(28) *Ewro keme-yek gur ket e.sar qondra nwê-ka-m. today small.amount-INDF mud*
fall on shoes.EZ new-DEF-1SG:GEN 'I got a small amount of mud on my new shoes today'

Yek yek ('one-by-one'), the reduplicated number word *yek* ('one'), is used with nouns that refer to discrete objects, like *defr* ('pot') but it is not used with nouns that refer to substances like *xîn*

(‘blood’), suggesting that it is a property that occurs with count nouns (defr ‘pot’) but not mass nouns (xîn ‘blood’).

(29) Pêş hafle-ke-y şîw-im lê-na û yek yek defr-ek-an-m bekar hêna. before party-DEF-OBL food-1SG PV-cook and one one pot-DEF-PL-1SG:A PV use.PST ‘I cooked all day before the party, and I used the pots I own one-by-one.’

(30) # Yek yek xîn-ek-an ka de-baxshreta xastaxana-y, one one blood-DEF-PL that IPFV-donate.PAS.PRS.3SG hospital-OBL

de-twandre lo mawe-y 10 sal la frîzer-ek-an hel-bi-jîrê.

IPFV-can.PAS.PRS.3SG for remain-EZ 10 year in freezer-DEF-PL PV-SBJ-choose.PAS.PRS.3SG

#‘One-by-one, the blood donated to the hospital can be stored for 10 years in freezers.’

By looking at which nouns are used in counting constructions without classifiers, with plural morphology, and with certain modifiers that discuss quantity, it is possible to identify count nouns in Sorani Kurdish. Nouns that do not occur with these properties are mass nouns. The Findings are summarized in Table 1, where the checkmark ✓ indicates a particular modifier is used with a particular kind of noun, and # indicates that a particular modifier is not straightforwardly used with a particular kind of noun.

	discrete object nouns	non-solid substance nouns
numbers without classifier	✓	#
plural suffixes	✓	#
çend (‘few’/‘litte’)	✓	✓
hemû (‘all’)	✓	✓
zor (‘a lot of’)	✓	✓
her (‘all’)	✓	✓
herdû (‘both’)	✓	#

kemeyek ('a small amount of')	✓	✓
yek yek ('one-by-one')	✓	#

Table 1: Summary of modifier use with two noun categories

Briefly, four of the nine modifiers we tested with nouns that refer to discrete objects and nouns that refer to non-solid substances were found to be acceptable only with the nouns that refer to discrete objects. This shows not only that Sorani Kurdish has the grammatical reflexes of a lexical mass/count distinction, but that it has far less morphosyntax sensitive to countability than a language like English.

The second set of elicitations sought to determine whether or not there are more than two countability categories in Sorani Kurdish. Because of the grammatical differences between Sorani Kurdish and English discussed below, it is not possible to straightforwardly use the properties that Allan (1980) used to test countability in English to also test countability categories in Sorani Kurdish. For example, while Allan's (1980) example of the "Other Denominator" category was *each*, the equivalents in Sorani Kurdish are either acceptable with both count nouns and mass nouns—e.g. *hamu* ('all') and *her* ('all')—or they might be semantically too similar to the number *yek* ('one')—e.g. *yek yek*, ('one-by-one') is the reduplicated number one. Because no equivalent to *each* is documented in Sorani Kurdish, we use *herdû* ('both') instead as in (31). For "Fuzzy Denominators", we used approximate number constructions like *nsikay panja* ('about fifty'), as in (32), since the use of *chand* ('a few'/'little') does not seem to distinguish between count nouns and mass nouns. Because Sorani Kurdish does not have an indefinite article, rather it has singular and plural indefinite suffixes, we were restricted to using *yek* ('one') for the unit denominator, as in (33). For external plural registration, we used *ewan* ('they') as our plural pronoun, as in (34).

(31) *mindal-eke herdû berd-î da mamosta-yeke-y.* student-DEF both stone-3SG:A
give.PST teacher-DEF-OBL 'The student gave the teacher both stones.'

(32) cûtyar-eke nizîkey penca manga-y dît-ewe le daristan-eke-y. farmer-DEF about fifty cattle-3SG:A give.PST-PV in forest-DEF-OBL ‘The farmer found about fifty cattle in the forest.’

(32)

(33) تنها yek çiya-k-an-î Himalayan he-ye — jêyakede wakî wî nî-ya.
only one mountains Himalayas exist-3SG place like it.OBL COP.PRS.NEG-3SG
‘There is only one Himalayasno where else is like it.’ (33)

(34) berewber-eke miqes-î dawa kird û ewan hendêk-yan sor bû-n.
manager-DEF scissors-3SG:A order LV.PST and they some-3PL:GEN red COP.PST-3PL
‘The manager ordered scissors and some of them were red.’

A crucial difference between Sorani Kurdish and English that prevents this investigation into countability classes from being identical to that in Allan (1980) is the fact that countable nouns are not marked with plural morphology when they are used with modifiers like *hemû* (‘all’). This difference means that it is not possible to use *hemû* (‘all’) or any of the other modifiers mentioned above in the same way that *all* is used with singular English nouns in Allan (1980), and used to distinguish between countability classes including fully countable nouns like *car* as opposed to nouns, like *stone*, that are fully countable and are also used in the singular with *all*. Because *hemû* (‘all’) occurs with both countable nouns without plural morphology and non-countable nouns, it cannot be used to show whether or not *seyyare* (‘car’) and *berd* (‘stone’) belong to different countability classes, as their English counterparts do.

Despite the typological differences that prevent each type of test for countability classes in Allan (1980) being used in Sorani Kurdish, there are a number of countability classes that can be distinguished with respect to whether or not nouns are acceptable across a range of countability contexts. Nouns like *seyyare* (‘car’), *mindal* (‘student’), *berd* (‘stone’), and *waraqay* (‘paper’) are all acceptably used with external plural pronouns as in (35), the unit denominator *yek* (‘one’) as in (36), the fuzzy denominator *nizîkey penca* (‘about fifty’) as in (37), and the other denominator *herdû* (‘both’), as in (31).

(35) mindal-eke penca berd-î dît-ewe le baxçe-ke-y, û ewan child-DEF fifty
stones-3SG:A found.PST-PV in garden-OBL and them

hendêk-yan granît bû-n.

some-3PL:GEN granite COP.PST-3PL

‘The child found fifty stones in the garden, and some of them were granite.’

(36) mindal-eke yek sonde-y dît-ewe le kantor-î.

child-DEF one rope-3SG:A found.PST-PV in closet-OBL ‘The child found one rope in the closet.’

(37) mindal-eke nizîkey penca waraqa-y dît-ewe le kantor-î. child-DEF about fifty papers-
3SG:A found.PST-PV in closet-OBL ‘The child found about fifty papers in the closet.’

Nouns like *polîs* (‘police’) and *mrovayhty* (‘mankind’) have two countability properties, namely external plural registration (38) and countability with fuzzy enumerators (39). The other countability properties, occurring with the unit denominator *yek* (‘one’) and other denominator *herdû* (‘both’), are not considered acceptable as shown in (39) and (41).

(38) *Polîs debî xo-yan bi-gorê-n çûnke ewan hendêk-yan azeati mirovî*

police must self-3PL:GEN SBJ-change.PRS-3PL:A because they some-3PL:GEN hurt people

‘The police need to change because some of them hurt people.’

(39) # *bawir de-ke-m ke yek mrovayhty bash e.*

believe IPFV-LV.PRS-1SG:A that one mankind good COP.PRS.3SG

‘I believe in one mankind that is good.’

(40) *nizîkey penca polîs aga-yan le xalk-î bû.*

about fifty police protect-3PL:A in people-OBL LV.PST.3SG ‘About fifty police protected the people.’

- (41) # herdû mrovayhty xetaber bû-n le.bo germ.bûn-î gardûnî. both mankind
 fault.bearer COP.PST-3PL for warming-EZ global
 # ‘Both mankind are responsible for global warming.’

Nouns like *miqes* (‘scissors’) and *aynaki* (‘sunglasses’) have all of the countability properties except being counted with fuzzy denominators like *nsikay panja* (‘about fifty’), as shown in (34) and (42) through (44).

- (42) Mamosta-yeke yek aynaki kri. teacher-DEF one sunglasses
 ‘The teacher bought one pair of sunglasses’

- (43) # Berewber-eke nizîkey penca pantori dawa kird. manager-DEF about fifty pants
 order LV.PST
 # ‘The manager ordered about fifty pants.’

- (44) Mindal-eke herdû durbini da mamosta-yeke-y. student-DEF both binoculars give.PST
 teacher-DEF-OBL ‘The child gave the teacher both pairs of binoculars.’

Nouns like *manga* (‘cattle’) and *samani azhali* (‘livestock’) are used with fuzzy denominators like *nsikay panja* (‘about fifty’) as shown in (32) and other denominators like *herdû* (‘both’), but they are not used with external plural pronouns or the unit denominator *yek* (‘one’) as shown in (45) through (47).

- (45) cûtyar-eke hendêk manga-y dît-ewe le daristan-eke-y, bes تنها ewan farmer-DEF some
 cattle-3SG:A found.PST-PV in forest-DEF-OBL but only them
 hendêk-yan î wî bû-n.
 some.3PL:GEN belong.to him COP.PST-3PL
 ‘The farmer found some cattle in the forest, but only some of them were his.’

(46) # cûtyar-eke yek saman-î azhal-î le daristan-eke-y dît-ewe. farmer-DEF one property-EZ animal-3SG:A in forest-DEF-OBL found.PST-PV

‘The farmer found one livestock in the forest.’

(47) cûtyar-eke herdû saman-î ajel-ek-an-î da dixtor-eke-y. farmer-DEF both property-EZ animal-DEF-PL-3SG:A give.PST doctor-DEF-OBL ‘The farmer gave the veterinarian both livestock.’

Nouns like çiyakanî Himalayayan (‘Himalayas’) and nîmçedûrgey Galapagosyan (‘Galapagos Islands’) are only acceptably used with yek (‘one’), as in (34) above, but they do not display any of the other properties of countability as shown in (48) through (50).

(48) # xêzan-eke nîmçedûrge-y Galapagos-yan dît-îye, تنها ewan hendêk-yan. family-DEF island-EZ Galapagos-PL. see.PST-PFV.3SG only them some-3PL:GEN

‘The family visited the Galapagos Islands, but only some of them.’

(49) # xêzan-eke teqrîban penc nîmçedûrge-y Canary dît-îye.

family-DEF about five islands-EZ Canary see.PST-PFV.3SG # ‘The family visited about five Canary Islands.’

(50) # xêzan-eke herdû çiya-k-an-î Himalaya-yan dît-îye.

family-DEF both mountain-DEF-PL-EZ Himalayas-PL see.PST-PFV.3SG # ‘The family visited both Himalayas.’

As discussed in the previous subsection, nouns like xîn (‘blood’) and gur (‘mud’) do not display any of the countability properties and therefore might be considered fully uncountable nouns.

These results of our elicitation testing to see how acceptable nouns from each class are in these different syntactic environments are summarized below in Table 2, which shows that there are six distinct classes of nouns established by these countability properties.

seyzare miqes polîs manga çiyakanî xîn

	(‘car’)	(‘scissors’)	(‘police’)	(‘cattle’)	Himalayaya
(‘Himalayas’)	(‘blood’)				
External Plural		+	+	+	
yek (‘one’)	+	+		+	
nsikay panja					
(‘about fifty’)	+		+	+	
herdû (‘both’)	+	+		+	

Table 2: Summary of Countability classes in the style of Allan (1980)

As in English, it is not expected that the other countability properties—classifiers only occur with certain nouns, some determiners occur with mass nouns and plural count nouns, plural morphology only occurs on certain nouns—would change the results, though further research might show otherwise.

One countability class not discussed in Allan (1980) is the class of “naturally atomic mass nouns”, which have been shown to occur with certain adjectives that mass nouns like xina (‘blood’) do not occur with (Rothstein 2010). For example Rothstein (2010) discusses how, in English, furniture can be described as big as in (51), showing that it refers to “individual units”.

(51) (Rothstein 2010, p. 360)

The furniture in our house is big.

The implication is that mass nouns like mud are not described as big because they do not refer to individual units. It can therefore be assumed that, similar to the way modifiers like many and much show whether a noun is countable or not, adjectives like big, small, round, etc. show whether or not a noun refers to individual units. Furthermore, this means that uncountable nouns are of at least two types, naturally atomic and not naturally atomic.

To test whether any of the fully uncountable nouns in Sorani Kurdish might be considered “naturally atomic mass nouns” we tested to see whether or not consultants found sentences with certain mass nouns being described with adjectives like big, to be acceptable. Bawîl (‘luggage’) for example, intuitively refers to discrete objects, and it is also a mass noun because it not

acceptable when combined directly with numbers or with the modifier *herdû* ('both'), which has been shown to only be acceptable with count nouns, (52).

- (52) # *her pîsatî-yek-im le.ser herdû bawîl-î-m xawên kird. all dirt-INDF-1SG:A on both luggage-OBL1SG:GEN cleanLV.PST*
 # 'I cleaned all of the dirt off of both luggage.'

Furthermore, it is acceptable to describe *bawîl* ('luggage') with adjectives like *gewre* ('large'/'big'), as shown in (53).

- (53) *Dashte bawîl-î gewre-y ha-ya. Dashte luggage-EZ large3SG:GEN exist-3SG*
 'Dashte has large luggage.'

The acceptability of being described with adjectives like *gawara* ('large'/'big') but not with modifiers like *herdû* ('both') shows that *bawîl* ('luggage') refers to individual units and is also a mass noun. Together, these two properties show that *bawîl* ('luggage') meets the criteria to be

considered a "naturally atomic mass noun." Further research is needed to see how many mass nouns other than *bawîl* ('luggage') might be classified as naturally atomic.

In having naturally atomic mass nouns on top of a variety of countability classes as tested in the style of Allan (1980), as well as several modifiers that distinguish countable nouns from non countable nouns the nominal system in Sorani Kurdish is quite complex with respect to which nouns are used with which modifiers. It has been shown that plural morphology, direct counting, *herdû* ('both') and *yek yek* ('one-by-one') are not used with all nouns, especially those that refer to non-solid substances. At the same time, it has been shown that referring anaphorically to nouns with a plural pronoun, enumerating a single unit with *yek* ('one'), using the fuzzy denominator *nsikay panja* ('about fifty'), and the other denominator *herdû* ('both'), are each acceptable or not in different combinations with different classes of nouns; example nouns from these respective classes being *setyare* ('car'), *polîs* ('police'), *miqes* ('scissors'), *manga* ('cattle'), *çiyakanî Himalaya* ('Himalayas'), and *xîn* ('blood'). Lastly, within the class of uncountable nouns, it seems that there are "naturally atomic mass nouns" like *bawîl* ('luggage'), which refers to

individual units but is nevertheless not directly countable. In summary, this data section has shown that Sorani Kurdish has at least four properties of countability that distinguish nouns that are fully countable or not, or somewhere in between.

4. Discussion

The data plainly shows that Sorani Kurdish has a mass/count distinction with several countability classes and at least one subclass, naturally atomic mass nouns, within the class of fully uncountable nouns. The nouns that are counted without a classifier, that occur with plural morphology, and that occur with the modifiers *herdû* ('both') and *yek yek* ('each') are count nouns, and the nouns that do not have any of these morphosyntactic properties are mass nouns. Compared to the number of morphosyntactic properties that might distinguish between count nouns and mass nouns, only a relatively small number of these properties are those that are only used with count nouns but not mass nouns, and none of these properties are only used with mass nouns but not count nouns, like much in English.

The data also supports the idea from Allan (1980) that countability is far from a simple, bi-partite notion despite often being discussed as such (see, e.g. Chierchia, 2010; Link, 1983; Krifka, 1995; Rothstein, 2010), rather countability is quite complex and involves multiple countability classes (see also Grimm 2012), whether the language has a large number of properties that distinguish countability like English or the language has a smaller number of properties that distinguish countability like Sorani Kurdish. At the same time, however, it seems that there may be some relationship between the number of properties that distinguish countability, and the number of countability classes. English countability properties include direct counting, plural morphology, several determiners used only with count nouns, and a few determiners used only with mass nouns, and Allan (1980) showed that English has at least eight countability classes. Sorani Kurdish countability properties include direct counting, plural morphology, and two determiners used only with count nouns, and we have shown that Sorani Kurdish has at least six countability classes.

Following Matthewson (2022) in which complexity is discussed in terms of semantic domains being divided up in more or fewer ways, it might be said that the English count/mass distinction is more complex than that in Sorani Kurdish, because English has more ways of dividing up this

semantic domain with more grammatical reflexes and more classes of nouns. At the same time, Sorani Kurdish has the added complexity of having an optional classifier system, and given the conditions under which speakers choose to use classifiers are unknown, more research is required to understand the full complexity of the Sorani Kurdish countability system.

Comparing Sorani Kurdish to other languages in which countability has been investigated clarifies the picture of how countability can be manifest across languages. On one hand, the nominal system of English has many morphosyntactic properties that reveal the countability of a noun, as described in the background section above: there are many modifiers that are used only with count nouns, and small number that are only used with mass nouns (Chierchia, 1998). On the other hand, the nominal systems of languages like Mandarin have very few, if any, properties that distinguish between mass nouns and count nouns (Cheng & Sybesma, 1998). Sorani Kurdish is much closer to Mandarin in this respect in having a very small number of morphosyntactic properties that have to do with the countability of nouns. Unlike Mandarin, classifiers are optional in Sorani Kurdish counting constructions and there is plural morphology that is obligatory in certain contexts. Furthermore, the data shows that there are modifiers that are only used with count nouns.

The properties found here in Sorani Kurdish are very similar to those seen in Hungarian. Schvarcz and Rothstein (2017) show that Hungarian also has optional classifiers, plural morphology, and modifiers that only occur with count nouns. Sorani Kurdish might be labeled a ‘mixed’ language, as Schvarcz and Rothstein (2017) label Hungarian, since it has properties like plural morphology and nouns that are used directly with numbers, which also occur in English, and it also has properties like a classifier system for counting all nouns and very few countability properties in general, which is also the case in Mandarin. One might also consider that there could be a sort of continuum between languages like English and languages like Mandarin, with decreasing numbers of countability properties, and that Sorani Kurdish and Hungarian both exist between these two extreme ends of the continuum. Whichever way the nominal system in Sorani Kurdish is classified relative to those in these other languages, what has been shown here is that the properties seen in Sorani Kurdish and Hungarian may not be particularly rare or unusual as they can be found in languages from other families, Sorani Kurdish being Indo-European and Hungarian being Uralic. Questions that follow from this line of research include the following: Is the use of classifiers straightforwardly optional or are there certain conditions in which classifiers

are more frequently used than others? For example, is the use of classifiers required in some social contexts, such as more formal language use, but not used in casual language use? Or, is the optionality a matter of whether or not the speaker feels it is necessary to specify one counting unit or another?

5. Conclusion

This paper has taken a closer look at countability in Sorani Kurdish and its place within the typology of countability systems. Chierchia (1998), Rothstein (201) and many others have shown English to have many countability properties and Chinese to have relatively few, while Doetjes (2012) and Lima and Rothstein (2020) have shown countability properties in several other languages. Sorani Kurdish has been shown to have a mass/count distinction that can be seen by looking at the types of nouns that can be counted without classifiers—e.g. *qondre* ('shoe')—and those that cannot—e.g. *aw* ('water'), the types of nouns that can be used with plural morphology—e.g. *dargâ* ('door')—and those that cannot—*bafr* ('snow'), and the types of nouns that can be used with quantity modifiers *yek yek* ('one-by-one') and *herdû* ('both'). Moreover, the properties of Sorani Kurdish countability are similar to those in Hungarian (cf. Schvarcz & Rothstein, 2017), who categorize Hungarian as 'mixed' on account of the fact that it has mixture of properties from languages like Mandarin (cf. Cheng & Sybesma 1998), in which classifiers are used for counting all nouns, and language like English (cf. Chierchia 1998), in which classifiers are only obligatory for counting mass nouns, and there are a number of properties that reveal the mass/count distinction. Furthermore, following Lima and Rothstein (2020), it has been shown that countability properties are highly language specific in that the same properties that Allan (1980) used to uncover eight countability classes in English cannot be used in Sorani Kurdish. Rather, alternative properties were established to uncover six countability classes in Sorani Kurdish; these classes are respectively exemplified with the nouns *setyare* ('car'), *polîs* ('police'), *mîqes* ('scissors'), *manga* ('cattle'), *çiyakanî Himalaya* ('Himalayas'), and *xîn* ('blood'). The correlation between the number of countability properties and countability classes—ten properties and eight classes in English, compared to seven properties and six classes in Sorani Kurdish—suggests that there may be a correspondence between the number of countability

properties in a language and the number of countability classes in a language though a great deal more work on countability across languages is needed to test this hypothesis.

Abbreviations

1 = first person, 2 = second person, 3 = third person, A = agent, APPL = applicative, BEN = benefactive, CL = classifier, COP = copula, DEF = definite, DEM = demonstrative, EZ = ezafe (construct state), GEN = genitive, INDF = indefinite, IPFV = imperfective, LV = light-verb stem, OBL = oblique, PAS = passive, PFV = perfective, PL = plural, PRF = perfect, PRS = present, PST = past, PV = preverb, R = oblique indexing the applied object, SG = singular, SM = subjunctive

Acknowledgements

We would like to thank the consultants who worked with us for their time and effort with the data collection for this project. We also thank Shuan O. Karim for his helpful comments and review of this paper.

References

- Allan, K. (1980). Nouns and countability. *Language* 56, 541–567. DOI: <https://doi.org/10.2307/414449>.
- Barner, D. & Snedeker, J. (2005). Quantity judgments and individuation: Evidence that mass nouns count. *Cognition* 97, 41–66. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2004.06.009>.
- Borer, H. (2005). Structuring sense: Volume 1: In name only (Vol. 1). Oxford University Press.
- Cheng, L. L. S., & Sybesma, R. (1998). Yi-wan tang, yi-ge tang: Classifiers and massifiers. *Tsing Hua journal of Chinese studies*, 28(3), 385-412.
- Chierchia, Gennaro. 1998. Plurality of mass nouns and the notion of ‘semantic parameter’. In S. Rothstein (ed.), *Events and grammar* (pp. 55-103). Kluwer.
- Dryer, M. S. & Haspelmath, M. (Eds.) (2013). *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Accessed on 2021-03-09. <http://wals.info>

- Doetjes, J. (2012). Count/mass distinctions across languages. In C. Maienborn, K. von Stechow, & P. Portner (Eds.), *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*, Vol. 3, 2559-2580. de Gruyter.
- Eberhard, D. M., Simons, G. F., & Fennig, C. D. (Eds.). (2021). *Ethnologue: Languages of the World*. Twenty-fourth edition. Dallas, Texas: SIL International. Online version: <http://www.ethnologue.com>
- Grimm, S. (2012). *Number and individuation* (Doctoral dissertation, Stanford University).
- Krifka, M. (1995). Common nouns: A contrastive analysis of English and Chinese. In G. Carlson & F. J. Pelletier (Eds.), *The Generic Book* (pp. 398–411). Chicago University Press.
- Kim, D. H. (2010). *A Basic Guide to Kurdish Grammar*. The Ministry of Culture of KRG.
- Kiss, T., Pelletier, F. J., & Husic, H. (2021). *Things and Stuff: The Semantics of the Count-Mass Distinction*, 377. Cambridge University Press.
- Lima, S. (2010). About the mass-count distinction in Yudja: A description. In B. Rogers & A. Szakay (Eds.), *Proceedings of WSCLA 15*, 157-176. University of British Columbia.
- Lima, S. & Rothstein, S. (Eds.). (2020). Special Issue: A typology of the mass/count distinction in Brazil and its relevance for mass/count theories. *Linguistic Variation* 20:2. John Benjamins. DOI: <https://doi.org/10.1075/lv.20.2>.
- Link, G. (1983). The logical analysis of plurals and mass terms: A lattice-theoretical approach. *Formal semantics: The essential readings* (pp. 127-147).
- Matthewson, L. (2004). On the methodology of semantic fieldwork. *International journal of American linguistics* 70, 369-415. DOI: <https://doi.org/10.1086/429207>
- McCawley, J. D. (1975). Lexicography and the count-mass distinction. In *Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 1, pp. 314–321.
- Moltmann, F. (Ed.). (2020). *Mass and Count in Linguistics, Philosophy, and Cognitive Science*. John Benjamins. doi.org/10.1075/lfab.16.
- Quine, W. (1960). *Word and object: An inquiry into the linguistic mechanisms of objective reference*. John Wiley.
- Rothstein, S. (2010). Counting and the mass/count distinction. *Journal of Semantics* 27(3), 343–397. DOI: <https://doi.org/10.1093/jos/ffq007>.
- Schvarcz, B. & Rothstein, S. (2017). Hungarian classifier constructions, plurality and the mass–count distinction. In H. van der Hulst and A. Lipták (Eds.), *Approaches to Hungarian: Papers from the 2017 Leiden Conference* (pp. 183-208). John Benjamins. DOI: <https://doi.org/10.1075/atoh.15.07sch>
- Sudo, Y. (2015). Countable nouns in Japanese. *Proceedings of WAFL* 11, 1–11. Available at www.ucl.ac.uk/~ucjtudo/pdf/wafl11.pdf.
- Thackston, W. M. (2006). Sorani Kurdish: A reference grammar with selected readings. *Lecture Notes, Iranian Studies*, Harvard University. Retrieved from <http://bit.ly/2aQxBs6>.
- Tsoulas, G. (2008). On the grammar of number and mass terms in Greek. In C. Halpert, J. Hartman, & D. Hill (Eds.), *MIT Working Papers in Linguistics* 57, 131–46.

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 144-171

<http://www.ijoks.com>

Çermik Yurtluk ve Ocaklık Sancağı: Çermik Hanedanı ve Tanzimat Sonrasındaki Durumu¹

Davut ÖZ²

Received: Jan 21, 2024

Reviewed: Feb 7, 2024

Accepted: Feb 16, 2024

Öz

Osmanlı Devleti'nden önce Kürdistan bölgesi kentleri Kürd aşiret ve hanedanları tarafından yönetilmekteydi. Osmanlılar tarafından Diyarbakır ve çevresi Safeviler'in elinden alınınca bu bölge yeni bir idari yapılanmaya kavuştu. Bu idari yapılanmada Çermik sancağı yurtluk ve ocaklık olarak fetihle yararlılık gösteren bir Kürd hanedana verilmiş ve kısmen serbestiyet içerisinde yönetilmiştir. Bu çalışmada ilk olarak Çermik hanedanının kökenleri, arşiv kayıtlarında bulunan hanedan üyelerinin isimleri ve görev süreleri, Çermik beylerinin Osmanlı Devleti ve halk ile ilişkileri incelenmiştir. Daha sonra Tanzimat ile Osmanlı Devleti'nin geçirdiği değişimlerin Çermik'e yansımaları sonucunda yurtluk ve ocaklık yönetiminin son bulması incelenmiştir. Son kısımda ise hanedan üyelerine daha önce ellerinde bulunan topraklara karşılık olarak maaş bağlanması, bu maaşların Türkiye Cumhuriyeti zamanında bazı kanunlarla düzenlenmesi ve nihayetinde sona erdirilmesi konusu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürd tarihi, Çermik, yurtluk ve ocaklık, Ekrad sancağı

Recommended citation:

Öz, D. (2024). Çermik Yurtluk ve Ocaklık Sancağı: Çermik Hanedanı ve Tanzimat Sonrasındaki Durumu. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 144-171, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1423399>

¹ Bu araştırma makalesi yazarın 2023 yılında, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Çermik Kazası (Siyasi, İdari, Sosyal ve İktisadi Hayat)" adıyla Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak takdim edilmiş çalışmanın Çermik Beyleri başlıklı konusunun ilave başlık, belge ve kaynaklarla yeniden ele alınarak türetilmiş halidir.

² Corresponding Author, Ph.D., Kayapınar District National Education Branch Director, Diyarbakır, Türkiye. E-mail: zdavut@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9354-0836>

Çermik Yurtluk and Ocaklık Sanjak: Çermik Dynasty and Its Situation After Tanzimat**Abstract**

Before the Ottoman Empire, the cities of the Kurdistan Region were ruled by Kurdish tribes and dynasties. When Diyarbakır and its surroundings were taken from the Safavids by the Ottomans, this region gained a new administrative structure. In this administrative structure, the sanjak of Çermik was given to a Kurdish dynasty that was useful in the conquest as yurtluk and ocaklık and was administered with partial freedom. This study, firstly examines, the origins of the Çermik dynasty, the names and terms of office of the dynasty members in the archive records, and the relations of the Çermik lords with the Ottoman State and the people. Then, it examines the end of the yurtluk and ocaklık administration as a result of the reflections on Çermik of the changes that the Ottoman Empire went through with the Tanzimat. The last part is a discussion on the issue of paying salaries to the members of the dynasty in return for the lands they previously held, regulating these salaries with some laws during the Republic of Turkey and eventually ending them.

Keywords: Kurdish history, Çermik, yurtluk and ocaklık, sanjak of Ekrad

Giriş

Kürdistan bölgesi İran ve Osmanlı toprakları arasında bir serhat bölgesi durumundaydı. Osmanlı Devleti çoğu zaman İran Safevi Devleti ile çatışma halinde idi. Bu iki devletin sınır anlaşmazlıkları ve bölgeyi ele geçirme çabalarında Kürdlerin vereceği desteğin son derece kritik sonuçları olmaktaydı. Bu amaçla gerek Osmanlılar gerekse Safeviler yerel Kürd hanedan ve aşiretlerini kendi saflarına çekme gayreti içerisindeydi. Bu durumdan yararlanan Kürd hanedan ve aşiretleri de bölgedeki nüfuzlarını arttırma çabasında idiler. Osmanlı Safevi güç mücadelesinde bölgenin ileri gelenlerinden biri olan İdris-i Bitlisî sayesinde Kürd beylerinin büyük bir çoğunluğu Osmanlı tarafında yer almış ve bölgenin Osmanlı topraklarına katılmasında yararlılık göstermişlerdir. Bu nedenle Yavuz Sultan Selim Han bölgenin sadece fiziki yapısını değil, aynı zamanda sosyal ve siyasi durumunu da gözetererek yeni bir idari yapılanma meydana getirmiştir (Toraman, 2021: 39).

Osmanlı Devleti, Diyarbekir ve civarını 4 Kasım 1515 tarihinde ele geçirdikten sonra yeni bir idari taksimat yaparak Diyarbekir Beylerbeyliği'ni oluşturmuştur. Yapılan bu idari taksimat ile Diyarbekir Beylerbeyliği, idari bakımdan Van, Erzurum, Sivas, Rakka ve Musul eyaletlerinin

arasında geniş bir eyalet halinde teşekkül ettirilmiştir. Bu yeni yapılanmada Diyarbekir eyaletinin Paşa Sancağı olan şehir merkezi ise Amid olmuştur³ (Kılıç, 1997: 62).

İdari yapılanmada yer alan sancaklar, genel olarak bölgenin aşiret ve güç dengesi ile demografik yapısı göz önüne alınarak düzenlenmiştir. Bunlardan biri olan yurtluk ve ocaklık sancakları yerel Kürd beylerinin öteden beri ellerinde olan yerlerdir. Fetihte gösterdikleri yararlılıklardan dolayı bu yerler bir emirname ile tekrar kendi uhdelere verilmiştir. Bu yerlerde tahrir yapılmış⁴ ve merkezden kadı atanmıştır. Sefer zamanında orduya asker verme gibi yükümlülükleri de olan bu sancaklar; Tercil, Sağman, Kulp, Mihrani, Atak, Pertek ve Çemişgezek, Mazgird, Çapakçur ve Çermik'tir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, 2001: 23).

Diğer bir sancak türü ise hükümet sancaklarıdır. Bu tür sancaklarda tahrir yapılmamıştır. Padişah beratı ile bir aileye verilen, topraklarında tahrir yapılmayan, kendi iç yönetiminde serbest hareket eden (Taş, 2004: 456-457), yarı bağımsız diyebileceğimiz hükümet sancakları; Hazzo, Cizre, Eğil, Palu ve Genç'tir (Yılmazçelik, 1995: 125). Bunların dışında kalan sancaklar ise klasik Osmanlı sancakları gibidir. Bunlar da Ergani, Siverek, Harput, Arapgir, Ruha, Kiğı, Hısnıkeyfa gibi sancaklardır (Yılmazçelik: 123-124). Bazı kaynaklarda Kanuni Sultan Süleyman devrinin sonuna kadar Kürd beylerinin idaresi altındaki yurtluk ve ocaklık yerlerine *eyalet* denilmiş, daha sonra bu yerlere *Ekrad sancakları* adı verilmiştir (Gümüş, 2021: 9).

Ocaklık statüsü özellikle Diyarbekir, Van ve Çıldır eyaletlerinde görülmekte ise de sadece buralara özgü bir yönetim tarzı değildir. Çıldır eyaletinde Pertegerek, Livâne, Şavşad, nısf-ı Livân; Trabzon eyaletinde Batum (Toraman, 2010: 56-57), Adana ve Bolu eyaletlerinin birçok sancağı ile Bosna'da Zaçesne sancağı, Gürcistan'daki meliklikler ocaklık statüsünde olan yerlerdendi (Kaya, 2016: 17-18).

Osmanlı Devleti'nin yurtluk ve ocaklık ile hükümet sancakları uygulamalarını tarih araştırmacıları farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Bazı araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin yurtluk ve ocaklık ile hükümet tarzı sancaklara tevessül etmesinin sebebinin Kürdlerin

³ Diyarbakır'ın eski adı Amida'dır. İslami dönemde hem şehir hem de sancak merkezi olarak Âmid adı kullanılmıştır. Osmanlı döneminde şehir merkezine bazen Kara Amid de denilmiştir. Bk. Nejat Göyünç, "Diyarbakır", TDV İslam Ansiklopedisi, 9. Cilt, İstanbul, 1994, s. 464.

⁴ Diyarbekir'in ilk tahriri 1518 yılında yapılmıştır. Amid, Mardin, Sincar, Beriyyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapgir, Kiğı ve Çemişgezek tahrir yapılan livalardır (Göyünç, 1991: 30-35).

yaşadıkları bölgelerdeki ulaşılması güç olan yerlerin yönetim açısından serbest bırakılması olduğunu ileri sürmektedirler (Kaya, 2016: 17-18). Diğer bazı araştırmacılar ise yurtluk ve ocaklık yönetim tarzının Osmanlı devletinin bir zaafı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir kısım araştırmacılar ise bu yönetimlerin günümüzdeki özerk yönetimlere benzediğini iddia etmektedirler. (Yurtluk ve ocaklık statüsünün Osmanlı'daki yeri ve tartışmalar hakkında daha fazla bilgi için bk. Kılıç, 2001: 17-18).⁵

Her şeyden önce Osmanlıların fetih anlayışı ile yönetilen bir devlet olduğunu gözden kaçırmamalıyız. Yine Osmanlı hanedanlığı birçok din, mezhep ve ırktan meydana gelen geniş topraklarını yönetirken hiçbir şekilde komplekse düşmeden ve önyargı sahibi olmadan en iyi yönetim tarzını uygulama gayretinde olmuşlardır. Bu nedenle kendine özgü şartları her bir bölge için ayrı ayrı değerlendirmiş ve bir insicam içerisinde devletin yönetilmesi için çaba harcamışlardır.

Bu çalışma, Genel Osmanlı tarihi içerisinde üç asır kadar uygulanmış olan yurtluk ve ocaklık statüsünün yerel Kürd beylerinin bir dönem güç kazanmalarına nasıl bir katkısının olduğu ve Osmanlı yönetim tarzı içerisinde nasıl uygulandığı, geçirmiş olduğu evreler ve sona erdirilirken karşılaşılan güçlüklerin daha detaylı bir yaklaşım ile ortaya konulması amacıyla yapılmıştır. Yurtluk-ocaklık statüsünün Çermik kazası özelinde yukarıda bahsedilen çerçeveye nasıl yerleştiğinin daha iyi anlaşılabilmesi yerel tarih açısından önemli gördüğümüz bir husustur.

Osmanlı Devleti'nin yurtluk ve ocaklık ile hükümet sancakları hakkında kaynakçamızda da yer aldığı üzere önemli çalışmalar yapmış olan tarihçilerimiz bulunmaktadır. Trabzon, Bayezid, Palu, Eğil, Cizre, Muş, Bitlis ve Mihrani gibi sancaklar ile ilgili çalışmalar da vardır.⁶ Ancak bu konudaki yerel tarih çalışmaları henüz yeterli bir seviyeye ulaşmamıştır. Bu çalışmalara bir katkı sağlamak amacıyla yapmış olduğumuz araştırma ile Çermik sancağının Kürd beyleri eliyle yönetildiği dönem ele alınarak Tanzimat'ın getirmiş olduğu merkezileşme sonucu yurtluk ve

⁵ Ne yazık ki bu makalenin ilgili sayısı Dergipark arşivinde bulunamamaktadır. Bk. <https://dergipark.org.tr/en/pub/firsbed/archive>. 12.01.2023.

⁶ Erdal Çiftçi, Veyssel Gürhan ve Rezan Ekinci tarafından hazırlanan ve Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından 2022 yılında yayınlanan "Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancakları" adlı derleme çalışma da kayda değer bir eserdir.

ocaklık yönetim tarzının sona erdirilmesi ve Çermik hanedan üyelerine maaş bağlanması mücadelesi, hanedanlığın iktisadi ve siyasi olarak geçirdiği dönüşüm incelenmiştir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti döneminde uygulanmasına son verilen bazı kanunlar vesilesiyle yurtluk ve ocaklık maaşları meselesinin tamamen sonlandırılması konusuna da değinilmiştir.

Çermik Beylerinin Kökenleri

Şeref Han tarafından 1597 senesinde kaleme alınan “Şerefname” adlı eserde Çermik Beylerinin silsilesi hakkında bilgi verilmektedir. Şeref Han’a göre; Palu, Çermik, Eğil ve civarının yerelde yönetimi XI. yüzyılda Pir Bedir b. Pir Musa’dan beri Mirdasi beylerinde olmuştur. Selçuklular tarafından Eğil Kalesi ele geçirilince Pir Bedir Meyafarıkın’e kaçmış ve bir süre burada gizlenmiştir. Selçuklu Sultanı Alparslan’ın Emir Artuk’u Meyafarıkın Kalesini zapt etmekle görevlendirmesi üzerine Emir Artuk burayı muhasara altına almış, meydana gelen çatışmalarda Meyafarıkın hükümdarı Emir Hüsameddin’in öldürülmesi üzerine kale savunması düşmüştür. Kaleye giren savaşçılar çok sayıda kişinin yanında Pir Bedir’i de öldürmüşlerdir (Şeref Han, 2009: 139-140).

Emir Artuk zamanında Hasankeyf Emiri Hüsameddin’e sığınan Pir Bedir ve oğullarının katledilmesinden sadece gebe olan karısı kurtulmuştur. Bu kadının bir erkek çocuk doğurması üzerine Pir Bedir’in müritlerinin sevinç içerisinde “*Bulduk*” demişlerdir. Bu erkek çocuk büyüdüğünde babasının yerini almıştır. Palu, Çermik, Eğil beyleri Emir Bulduk’un soyundandır. Atalarından Pir Mansur b. Seyyid Hüseyin A’rac aslen Mirdasilerden olup zamanında Hakkari’den Eğil’e bağlı olan Piran’a⁷ gelmiş ve burada vefat etmiştir. Kabri bugün dahi ziyaret edilmektedir (Bulduk, 2004: 41).

Emir Bulduk vefat edince yerine büyük oğlu İbrahim geçmiştir. Emir İbrahim, zamanında hükmedilen yerlerin genişliğinden dolayı oğlu Muhammed’i Eğil’e, Emir Hüseyin’i (diğer oğlu veya yeğeni) Çermik ve Berdeniç Kalesi’ne hükmetmek üzere göndermiş, Emir Muhammed de kendi zamanında Bağın Kalesi’ni oğlu Timurtaş’a vermiştir (Şeref Han, 2009: 143).

Emir Hüseyin’den sonra yerine oğlu Emir Seyfeddin geçmiştir. İyi bir idare yürüttükten sonra vefat edince yerine geçen oğlu Şah Yusuf, büyük bir yetenek ve liyakat ile yönetim görevini yürütmüş, o da vefat edince yerine oğlu Welat Bey geçmiştir. O da iyi bir yönetim sergiledikten

⁷ Günümüzde Diyarbakır’ın Dicle ilçesidir.

sonra vefat edince aşiret ve kabilelerin başına oğlu Şah Ali Bey geçmiştir. Ondan sonra sırasıyla İsfendiyar Bey, Bayındır Bey ve ardından Muhammed Bey yönetimi ele almışlardır. Şeref Han'a göre Muhammed Bey zamanında Kızılbaşlar bölgeden çıkarılmıştır. Sultan Selim Han, Çermik'in tekrar bu ailenin elinde kalması ve yurtluk-ocaklık olarak idare edilmesi için bir emirname vermiştir. Kanuni Sultan Süleyman Han zamanında da bu emirname yenilenmiştir. O zamandan beri Çermik bu ailenin yönetim ve idaresinde bulunmaktadır. Fakat Hristiyanların haracı Diyarbakir'deki mal divanına aittir ve her yıl Amid hazinesine teslim edilmektedir (Şeref Han, 2009: 147-148).

Osmanlı İdaresi Altında Çermik Sancak Beyleri

1518 tarihli 64 numaralı tapu tahrir defterine göre Çermik sancakbeyi Şah Ali Bey'dir (Göyünç, 2011: 32). İdris-i Bitlisî Safevi komutanı Karahan'ın öldürüldüğü muharebede Bıyıklı Mehmed Paşa'nın yanında sol cenahta Kürd emirlerinin kendisiyle birlikte saf tuttuğunu ve sağ tarafında Şah Ali Bey'in yer aldığını kaydetmiştir. (Beysanoğlu, 1990: 503). Çermik'in Osmanlı idaresinden önceki dönemleri hakkında en iyi bilgi kaynağımız Şerefname olmakla birlikte bu kaynakta tespit edebildiğimiz kadarıyla bazı hatalar mevcuttur. Bu kaynakta Yavuz Sultan Selim zamanındaki Çermik beyinin Muhammed Bey olduğundan bahsedilmekte ve yazarın yaşadığı 1597 senesinde halen burayı yönettiği ifade edilmektedir. Muhtemelen müellif burada kişileri tarihi yerlerine tam olarak yerleştirememiştir. Çünkü Muhammed Bey'in hâlâ yönetimde olması zaman açısından mümkün değildir. Çünkü 1516 yılı ile 1597 yılı arasında seksen bir yıllık bir zaman dilimi vardır. Ayrıca 2 Temmuz 1579 tarihli mühimme defteri kaydına göre Çermik Beyi Mehmed Bey'dir (BOA, A.DVNSMHH.d, 37/3263). Bu bilgi Şerefname'deki "Yönetim ve hükümet hâlâ Muhammed Bey'in elindedir" (BOA, A.DVNSMHH.d, 37/3263) ifadesiyle örtüşmektedir. Şeref Han'ın ilk Çermik beyi olarak Muhammed Bey'i ifade etmiş olması doğru değildir. Ancak onun zamanındaki Çermik beyinin Muhammed Bey olduğu bilgisi ise doğrudur.

Çermik hâkimi olarak 31 Mart 1582 tarihinde tayin edilen Mustafa Bey kısa bir süre beylik yapmıştır (Şeref Han, 2009: 148). Mustafa Bey'den sonra 22 Eylül 1585 tarihinde Çermik Beyi olarak Mehmed Bey tekrar atanmıştır (BOA, A.DVNSMHH.d, 47/227). Çermik Sancakbeyliği 21 Ağustos 1686'da Hasan Bey'e (BOA, A.DVNSMHH.d, 56/194), 17 Eylül 1702 tarihinde

Abdulgani Bey'e (BOA, AE.SMMD.IV, 97/11411), 21 Nisan 1719 tarihinde de Mehmed Bey'e tevcih edilmiştir (Kılıç, 1997: 162). Ocaklık olarak Çermik Sancağı'na mutasarrıf olan el-Hac Mustafa Bey'in eskiden olduğu gibi en büyük evlat olarak livaya tekrar mutasarrıf olmasının uygun bulunduğu 14 Ağustos 1720 tarihli bir belgede yer almaktadır (BOA, AE.SMMD.IV, 97/11411). Bu bilgiye göre 1720 senesi ve sonrasında el-Hac Mustafa Bey sancakbeyi olmuştur (BOA, C.DH. 214/10672).

Çermik sancağının yönetimi her zaman vefat eden beyin oğluna verilmemiştir. Çermik hâkimi iken vefat eden Osman Bey'in yerine emirliğin amcazadesi Mehmed Bey'e tevcih edilmesi 26 Ocak 1736 tarihinde Dersaadet'e arz edilmiştir (BOA, C.DH. 249/12407).⁸ Bu atama Osman Bey'in erkek evladının olmaması veya var ise küçük yaşta olmasından kaynaklanmış olabilir.

Diyarbakır valisi Vezir Muhammed Paşa'nın arzıyla 9 Mayıs 1737 tarihinde Çermik Sancağı Mahmud Bey'e tevcih edilmiştir. Ocak beyzadelerinden olan Mahmud Bey'in görev süresi 26 Ekim 1737 tarihi itibarıyla uzatılmıştır (Kılıç, 1997: 163).

22 Mart 1738 tarihinde Diyarbakır valisi Vezir Ali Paşa'nın arzıyla Muhammed Bey tekrar Çermik'in yönetimine getirilmiştir. Diyarbakır valisi Mehmed Paşa'nın arzıyla 17 Mart 1739 tarihinde Mahmud Bey ikinci kez Çermik Sancağı yönetimine getirilmiştir. Vezir Ali Paşa'nın arzıyla 12 Temmuz 1739 tarihinde Muhammed Bey üçüncü kez yönetime geçmiştir. 6 Eylül 1739 tarihinde Muhammed Bey'in görevinin yine uzatıldığını görüyoruz (Kılıç: 163).

Çermik Sancakbeyliği 1744-1749 tarihlerinde Mahmud Bey'dedir (Diyarbakır Ahkam Defterleri, 2016, Cilt 1: 316 ve 403). 9 Temmuz 1751 ile 17 Eylül 1751 tarihleri arasında Ömer Bey, bu tarihten sonra da Abidin Bey yönetiminde söz sahibi olmuştur. Abidin Bey'in 1753 yılı ocak ayına kadar da yönetiminde olduğu bir belgeden anlaşılmaktadır (Diyarbakır Ahkam Defterleri: 618). 28 Aralık 1752 tarihli bir buyruldu ise; Ergani Maden emini Mustafa Ağa'nın istidası üzerine madenin hizmetinde bulunan Çermik Sancağı'nın halen mutasarrıfı olan Mahmud Bey'in işini yapan istikamet sahibi ve halkını seven, aynı zamanda madenci ve çalışanların da hakkını muhafaza eden bir kişi olduğundan görevinin devam etmesi kabul edilmiştir (BOA, AE.SOSM.III, 15/969). Mahmud Bey'in yerine 24 Eylül 1756 senesinde Mehmed Bey

⁸ Mehmed Bey'in sancak yönetimine geçiş tarihinin 5 Şubat 1736 olduğu hakkında bk. Orhan Kılıç, Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı, s. 162.

geçirilmiştir (BOA, AE.SOSM.III, 15/969). Mehmed Bey, beyliğin yönetimini 3 yıl sonra yeniden Mahmud Bey'e devretmek zorunda kalmıştır (BOA, AE.SMST.III, 155/12247). Çermik Sancağı, 1758 tarihinde bu kez Abdullah Bey'e ocaklık yönüyle tevcih edilmiştir (BOA, ŞD. 245/32). Görüldüğü kadarıyla Çermik yönetiminde sık sık değişiklikler olmaktadır. Nitekim Abdullah Bey'in sancakbeyliği uzun sürmemiş, Mahmud Bey tekrar Çermik sancakbeyliğini elde etmiştir.

4 Ocak 1800 tarihinde Seyfullah Bey'in yönetimi elinde tuttuğu görülmektedir (BOA, TS.MA.e. 499/16). Seyfullah Bey, sadakati ve güçlü yönetimi nedeniyle birkaç yıl Ergani Madeni Vekilliği görevini de başarı ile yürütmüştür (Tızlak, 1997: 84). 26 Ocak 1836 senesinde vefat eden Hacı Ali Bey de Çermik yönetimini elinde bulundurmıştır (BOA, Hat. 641/31523D).

Çermik beylerinin çoğunun hüküm sürelerinin kısa olduğu görülmektedir. Şah Ali Bey, Hasan Bey, El-Hac Mustafa Bey, Seyfullah Bey ve Hacı Ali Bey'in görev süreleri nispeten uzun görünüyorsa da elimizdeki belgelerden bu süreler arasında başka beylerin görev yapıp yapmadığını tespit edememekteyiz. Hacı Ali Bey'in erkek kardeşi ve oğlu olmadığından Çermik Beyliği'nin onunla sonlandığını söyleyebiliriz. Yukarıda bahsi geçtiği üzere elimizdeki arşiv kayıtlarından tespit edebildiğimiz kadarıyla Çermik Sancakbeylerini aşağıya bir tablo halinde alıyoruz:

Tablo 1: Çermik Sancakbeyleri

Sancakbeyinin Adı	Görevlendirme Tarihi veya Görev Yılları
Şah Ali Bey	1518 sonrası
Bayındır Bey (Saito, 2018: 91)	1553-1568
Mehmed Bey (Saito: 91)	1569-1579
Mustafa Bey	31 Mart 1582
Mehmed Bey	22 Eylül 1585
Osman Bey (Saito: 91)	1636-1643
Zülfikar Bey (Saito: 91)	1661
Hasan Bey	21 Ağustos 1686
Abdulgani Bey	17 Eylül 1702
Mehmed Bey	21 Nisan 1719

El-Hac Mustafa Bey	14 Ağustos 1720
Osman Bey	5 Şubat 1736 öncesi
Mehmed Bey	5 Şubat 1736
Mahmud Bey	9 Mayıs 1737
Muhammed Bey	22 Mart 1738
Mahmud Bey	17 Mart 1739
Muhammed Bey	12 Temmuz 1739
Mahmud Bey	1744-1749
Ömer Bey	9 Temmuz 1751
Abidin Bey	17 Eylül 1751
Mahmud Bey	28 Aralık 1752-24 Eylül 1756
Mehmed Bey	24 Eylül 1756
Abdullah Bey	1758-1759
Mahmud Bey	1759-1761
Seyfullah Bey	4 Ocak 1800
Hacı Ali Bey	26 Ocak 1836 tarihinden önce

Hacı Ali Bey vefatından hemen önce Ergani Madeni vekilliği görevinde de bulunmuştur. Çermik hâkimi olan Hacı Ali Bey'e Ergani Madeni vekili olması dolayısıyla Maden işlerinde kullanılmak üzere yüz küsur bin kuruş verilmiş ve borcunu ödeyemeden vefat etmiştir. Terekesinde bir akçe bile nakdi çıkmadığından kendisinin asli mülkü olan emlak ve arazisinin 80.000 kuruşa kadar iltizamına talipli çıkmış ancak bu yerlerin hasılatının anlaşılması ve sonra verilecek İrade-i Seniye'ye göre gereği yapılmak üzere iltizama verilmemiştir. Bu nedenle emlak ve arazilerine o sene güvenilir birinin tayin edilerek emaneten idaresine karar verilmiştir. Müteveffanın kendi emlak ve arazisi satışa çıkarılır ise 200-300 kese akçe kadar tutacağı anlaşılmıştır. Ancak bu mülklerin şimdilik satılmayıp gereken masrafları verilerek emaneten idare ettirilmesi uygun görülmüştür. Anılan emlak biraz masrafa muhtaç ise de hasılatı anlaşıldıktan sonra mîrî arazi kapsamında bu emlak ve arazilerin de Mansure Hazinesi tarafından el konularak idare edilmesi veya çıkacak taliplilerine satılması ihtimalinden hangisinin uygun olacağına daha sonra karar verileceği bildirilmiştir. (BOA, YB. 04. 6/19). Yeniçeri Ordusu kaldırılarak yerine Asakir-i

Mansure ordusunun kurulduğu ve bu ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere Mansure Hazinesi'nin 1829'dan sonra ihdas edildiği bilinmektedir. Yukarıdaki belgenin tarihi 20 Rebiülevvel 1151/8 Temmuz 1738 olarak kayıtlıdır. Muhtemelen arşiv belgesindeki bu tarih sehven yazılmıştır (Ağar, 2007: 377).

Çermik Beylerinin Devlet ve Halk ile Olan Münasebetleri

Çermik de diğer yurtluk-ocaklık sancakları gibi ihtiyaç zamanında orduya asker göndermekle yükümlüydü. 18 Şubat 1545 tarihli sefer hazırlık emrinde İran ile yapılacak bir savaşa hazırlıklı olmak için Çermik'ten de asker talep edilmiştir. 1695 yılında Avusturya üzerine gönderilecek ordu için Çermik, Eğil, Tercil, Mihrani gibi yerlerden 1000 asker tedarik etmeleri emredilmiştir. Yine 1790 yılında bu kez Rus ve Avusturya seferleri için eyalet dahilindeki sancaklardan asker talep edilmiştir. Çermik sancakbeyinin göndermesi gereken asker sayısı ise 1000 olarak tespit edilmiştir (Gümüş: 2021:15-17).

Çermik sancak beyliğinin idari statüsü yurtluk-ocaklık usulü üzere olmakla birlikte beylerin atanma ve azledilmeleri belli kaidelere bağlanmış durumdaydı. Çermik beyleri her ne kadar topraklarında tasarruf etmede yetkili idilerse de bu yetki Osmanlı yönetimi tarafından halkın hoşnutluğu ve rızasına bağlanmış durumdaydı. Görevleri esnasında halka zulmetmemeleri ve iyi bir idare sergilemeleri şarttı. Hakkında ahali tarafından bildirilen hoşnutsuzluk, iktidarsızlık, zulüm ve eziyet gibi nedenlerden dolayı sancak beyinin alınması halk tarafından da talep edildiğinde bu talepler devletin merkezi tarafından dikkate alınırdı. Nitekim Ergani Madeni Emni tahririyle 11 Ağustos 1753 tarihinde padişahlığa hitaben yazılan yazıya göre; Çermik sancağını uhdesinde bulunduran Mahmud Bey'in reaya fukarasına eziyet ettiği ve perişan olmasına sebep olduğu, maden işlerini çekip çeviremediği ve bu nedenle geri kalmasına sebebiyet verdiği açıkça bilindiğinden, yine Çermik beyzadelerinden Abdullah Bey'in çalışkan biri olarak maden işlerini görmeye kadir olduğu, ahali ile güzel bir muameleye sahip olduğu, bu nedenlerle sancağın Mahmud Bey'den alınarak Abdullah Bey'e tevcih edilmesi talep edilmiştir. Ayrıca bu durumun Çermik ahali tarafından da istendiği bildirilerek gerekli atamanın uygun bulunması halinde ferman verilmesi arz edilmiştir (BOA, C.DRB. 24/1198). Abdullah Bey'e 1758 yılında sancak tevcihi yapılmış ancak bu görevi çok uzun sürmemiştir (BOA, ŞD. 245/32). Kısa bir süre sonra Mahmud Bey tekrar sancakbeyi olmuştur. Mahmud Bey'in merkez

ile ilişkileri ve yerelde güçlü olması nedeniyle halk nezdinde kabul görmeyen davranışlarına rağmen sık sık göreve geri geldiğini görüyoruz.

Bazı cinayet olaylarında birbiriyle husumet sahibi olan kimselerden birinin nüfuz sahibi kimseleri arkasına alarak onlardan destek gördüğü de olmaktaydı. Bu destek sayesinde husumet sahibi kişi düşmanını bertaraf ederken nüfuz sahibi kişi ise etkinliğini daha da arttırma fırsatı buluyordu. Çermik beyi Mahmud Bey'in halk arasında ayırım yaptığı ve husumetli olduğu kişilere karşı kazada süregelen nüfuz mücadelelerinde tarafgir olduğunu görüyoruz. 1760 senesi Ağustos ayı başlarında Ergani kazasına bağlı olan İlyan tarafındaki köylerden olan Gavan köyü sakinlerinden Kara Halil adıyla meşhur olan Osman adlı kişi birtakım eşkıyayı yanına alarak aynı köyden Hamo adlı köylünün hanesini basıp mal ve eşyalarını gasp etmiş, oğulları Süleyman ve Yusuf'u da bağlayarak zorla alıkoymuştur. Bu arada Çermik Beyi olan Mahmud Bey'in de bir takım hesap ve menfaatlerden dolayı daha önce Hamo'ya bir düşmanlığı vardır. Bu nedenle Osman'ın Hamo'yu katletmesinde Mahmud Bey'in teşvik edici olduğu düşünülmektedir. Maktulün varisleri, Osman'ın Hamo'yu şer'i bir gerekçe olmadan katlettiği iddiasıyla yüzleştirilmiş ve bahsedilen olayın aynen gerçekleşmiş olduğu Osman tarafından ikrar edilmiştir. Vilayet ahali tarafından Osman'ın ve diğer eşkıyaların katil ve insafsız zalimler olduğu iddia edilmiştir. Bunun üzerine Osman, bulunduğu mahalde yakalanarak Maden'e sevk edilmiş ve hasımlarıyla muhakeme olunduktan sonra hakkında sabit olan kul haklarının tahsil edilmesi ve sahiplerine iade edilmesi için gerekenlerin yapılması emredilmiştir. 1761 Aralık ayının sonunda Ergani Madeni Emni Ömer Besim'e hitaben yazılan bir hükme göre kötü idaresi ve bazı köylere saldırı ve zararlarından dolayı Mahmud Bey'in görevinden azledildiği ve Diyarbakır'da ikamete mecbur edildiği görülmektedir. (Diyarbakır Ahkam Defterleri, 2016, Cilt 2: 442, 571).

Bir sancakbeyinin idaresinin halkın hoşnutluğuna bağlanması zaman zaman suistimal edilebilmiştir. Örneğin, 4 Ocak 1800 tarihinde Çermik sancakbeyi olan Seyfullah Bey sadakati ve otoritesi nedeniyle birkaç yıl Ergani Madeni Vekilliği görevini de başarı ile yürütmüştür. Onun başarılı yönetimi halk tarafından da memnuniyetle karşılanmış ancak sağladığı güven ortamı civardaki eşkıya taifesinin hesabına gelmemiştir. Bunun için bu eşkıya taifesi kendisinden kurtulup nüfuz edebilecekleri başka bir hanedan üyesinin atanması için çaba sarfetmişlerdir. Devlet nezdinde de görünüşte halk adına olan bazı girişimlerde bulunarak Seyfullah Bey hakkında yalan ve yanlış bilgiler ortaya atmışlar ve kendisini karalamaya çalışmışlardır. Bu

kesimin devlet nezdindeki çabaları sonuç vermiş ve Seyfullah Bey'in azledilmesini sağlamışlardır (Tızlak, 1997: 84).

Diyarbakır valilerinin Çermik beylerine sık sık müdahale etme çabasında olduğunu görmekteyiz. Statüsü itibarıyla belli bir serbestiyet içerisinde olan Çermik'in zaten cizye vergileri Diyarbakır mal divanına aktarılmaktaydı. Bunun dışında imdad-ı seferiye ve imdad-ı hazeriye gibi vergilerin de miktarı belli idi. Ancak valilerin idareleri altında olan yerlerden bunların dışında da çeşitli adlar altında vergi alma eğilimleri her zaman olmuştur. Bu nedenle zaman zaman sancak beyleri ile valiler arasında birtakım sorunlar baş göstermiş, sancakbeyleri de bu durumu merkeze bildirmişlerdir. Merkezden gelen emirler her zaman valilerin aleyhine olmuş ve yaptıkları müdahalelere son vermeleri emredilmiştir. Özellikle Ergani bakır madeninin işletilmesi nedeniyle Çermik ve Eğil beylerine madencileri koruma görevi ile madene odun sağlama işleri gibi vazifeler verilmiş, bu işleri yapmaları şartıyla da orduya asker gönderme zorunlulukları kaldırılmıştır. Bu yeni duruma alışamayan valiler yine kazaya müdahale etme girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu durum devlet merkezi tarafından haber alınınca Diyarbakır valisinin müdahalelerine son vermesi emredilmiştir (BOA, C.DRB. 35/1725).

Çermik'te yönetimde söz sahibi olmak isteyen diğer beyzadelerin yönetime müdahale etme girişimleri devleti bir dönem meşgul etmiştir. Bu nedenle çözüm olarak kanunen yönetimde bulunmayan hanedandan diğer kimseler Diyarbakır'da ikamete mecbur edilmişlerdir. 11 Ocak 1762 tarihinde Diyarbakır valisine ve Ergani Madeni eminine verilen bir hükümde; beyzadelerin Çermik'te bulunmalarının birçok mahzurlarının olacağı, bu nedenle sancak beyinin Çermik'te, beyzadelerin ise Diyarbakır'da ikametlerinin mecburi olduğu, sancak bunlardan birine tevcih edilmedikçe Çermik kasabasına girişlerine izin verilmemesinin bir kural olduğu bildirilmiştir. Ancak bir müddetten beri bazı beyzadelerin buraya gelip başlarına bazı adamları toplayarak ve hem yönetime hem de halka müdahalede bulundukları, maden işlerinde çalışan ahaliden bazılarının bu nedenle başka yerlere gittikleri ve kendilerinden şikâyetçi oldukları, bu nedenle madenin işlerini yerine getirmede zorluklar olduğu yönünde şikâyetler üzerine halkın emniyet ve asayişinin sağlanması için bu gibi durumların engellenmesi ve bu beyzadelerin tekrar Diyarbakır'da ikamet etmek üzere gönderilmesi emredilmiştir (Diyarbakır Ahkam Defterleri, 2016, Cilt 2: 559).

Yurtluk-Ocaklık Statüsüne Tanzimat ile Son Verilmesi

Osmanlı Devleti'nin bünyesine katarak yurtluk-ocaklık veya hükümet sancakları olarak yönetimini yerel Kürd beylerine bıraktığı sancaklar Tanzimat'ın ilanına değin birtakım değişikliklerle birlikte bölgede hâlâ yürürlükte bulunmaktaydı. Bu sancakların sayısının zamanla bir miktar azaldığı bilinmektedir (Toraman, 2009: 89-92).⁹ Ancak yeni bir idari yapılanmaya giden devletin merkezi yapıyı güçlendirme çabaları kapsamında bünyesinde bulunan ve belli bir serbestiyet içerisinde hareket eden bu yapıların artık fiilen tasfiye edilmesi için planlı bir çalışma başlatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idari yapılanması 1836 senesinde Sivas Müşirliği'nin kurularak Diyarbakir Eyaleti'nin de bu müşirlik içerisine alınmasıyla değişmiştir. İki yıl sonra 1838 senesinde Diyarbakir ayrı bir müşirlik olarak ihdas edilmiştir. Böylece Diyarbakir Eyaleti valileri artık müşir olarak adlandırılmıştır. 3 Kasım 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla ülke genelinde önemli değişimler yaşanmıştır. Osmanlı idari yapısının 1842'den itibaren eyalet-sancak-kaza şeklinde düzenlenen yeni yönetim biçimi ile eyalet valilerinin yetkileri azaltılmış, sancak yönetiminde kaymakam, kaza yönetiminde ise kaza müdürleri önem kazanmıştır (Yılmazçelik, 1995: 182).

Tanzimatın yeni idari yapısına göre kazalar artık kaza müdürü tarafından yönetilecektir. Bu uygulamalar Çermik'te de hayata geçirilmiştir. Çermik beylerinin önce müdür olarak atanmaları kabul görmüş¹⁰ ancak Hacı Ali Bey'in iyi bir yönetim sergilemesinin ardından geride erkek kardeşi ve oğlu olmadan vefat etmesiyle beylerin müdür olarak görevlendirilmeleri faslı da sona ermiştir. Çermik kazasına atanan yeni müdürler ile hanedan ailesinin geride kalanları arasında da kısa zamanda nüfuz çatışmaları ortaya çıkmıştır. Bu çatışmaların en sarsıcı olanı kaza müdürü Mehmed Ejder hadisesidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hacı Ali Bey'den sonra kaza müdürlüğüne getirilen Mehmed Ejder yeni düzenin kendisine verdiği yetkilerden de güç alarak Çermik'te etkili olmaya başlamıştı. İktidarın el değiştirmesinden rahatsızlık duyan hanedan üyeleri hoşnutsuzluklarını her zeminde dile getirmiş ancak Mehmed Ejder'in etrafına kümelenen

⁹ Yazar burada 1821 yılına ait bir karşılaştırma vererek bazı kaynaklardaki yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklarını ele almıştır. XVI-XVIII. yüzyıllarda Diyarbakir eyaletinin idari taksimatı içerisinde yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları için ayrıca bk. İbrahim Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (1790-1840), s. 123-130.

¹⁰ Bu değişim diğer yurtluk-ocaklık kazalarda da uygulamaya konulmuştur. Örneğin Çıldır eyaleti kazaları müdürlerinin çoğunluğunun yurtluk-ocaklık beylerinden meydana geldiği hakkında bk. Ömer Toraman, Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864), s. 58.

yeni bir zümrenin baskıları giderek artmaya başlamıştır. Mehmed Ejder, kardeşinin oğulları Zülfikar, Mahmud ve Derviş Ağa başta olmak üzere etrafına topladığı eşkıya taifesiyle birlikte Hanedan üyelerine yaptıkları tazyikler ileri bir noktaya taşınmıştır. Meydana gelen elim olaylarda kaza müdürü Mehmed Ejder'in kethüdası Mustafa, Osman Şeydo, Zülfikar, Nurlu köyünden Ağa Mehmed, Keydan köyünden Hüseyin, Yeniköylü Numan ve Kuyulu köyünden Ahmed adlı kişiler hanedan üyesi beş kişinin ölümünü birlikte icra etmekten suçlu bulunmuşlardır. Bu olayda kaza müdürü Mehmed Ejder de asıl suçlu bulunduğu idam cezası ile cezalandırılmıştır (BOA, A.MKT.MVL. 8/24).¹¹

Çermik beylerinin hanedan üyelerinden beşinin katledilmesi hanedanın geri kalan üyelerini son derece sarsmış ve bundan sonraki süreçte iyiden iyiye zayıflamalarına sebep olmuştur. Olaylar esnasında sadece beş hanedan üyesinin öldürülmesiyle yetinilmemiştir. Aynı zamanda hanedan üyelerinin evleri basılmış, bütün eşyaları gasp edilmiş, evleri yakılıp yıkılmıştır. Ayrıca geri kalan aile fertlerinin de başka yerlere göç etmeleri için baskı yapılmıştır. Bu felaketten ancak baba dostları ve ahabları vasıtasıyla korunarak sağ kalabilmişlerdir. Çermik hanedan üyeleri uzun bir süre sefalet içerisinde bir hayat sürmek zorunda kalmışlardır. Aradan geçen otuz yıldan fazla bir zaman sonra şartların elverişli olduğunu düşünerek vekilleri olan Hafız İbrahim vasıtasıyla Şura-yı Devlet'e ulaşmaya çalışarak içinde bulundukları durumu beyan etmişlerdir. Buna göre Diyarbekir vilayetinde bulunan Çermik, Berdeniç, Kilan, Bademli, Ekrek, Nişinik, Gözerek, Karamusa, Tülik, Sinag, Giragos vesair kırk adet köy ve mezranın¹⁴⁶ hasılatına nesillerden beri berat ile yurtluk ve ocaklık olarak tasarruf etmekte iken eşkıyalar eliyle katledilerek vefat etmiş olan babaları ile dört amcalarından geriye kalan erkek ve kadınlardan bugün on sekiz kişiyi hayattadır. 1836 tarihinden 1869 tarihine değin adı geçen köylerin gelirlerini elde edememişlerdir. Yapılan başvuruda ayrıca Van, Hakkâri, Erzurum ve Diyarbekir'in çeşitli mahallerindeki yurtluk-ocaklık olan yerlerdeki uygulamanın kendileri için de geçerli olmasını ve hazine tarafından idare edilen topraklardan elde edilen gelirlerden mahrum bırakılmamalarını talep etmişlerdir. Hafız İbrahim, dilekçesinin sonunda daha önce ailenin elinde bulunan ve şu an hazine tarafından idare edilen topraklardan elde edilmiş olan gelirden yararlandırılmamalarından bahisle bu haksızlığın bir vebal ve büyük bir mağduriyete sebep olacağından mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmiştir (BOA, ŞD. 3209/4).

¹¹ Bu hadisenin yerel halk arasında benzer bir versiyonu bulunmaktadır (Kılıç, 2017: 327-328).

Çermik hanedanının haklarını elde etmek için yapmış olduğu mücadeleye denk gelen günlerde *Diyarbakir Resmi Vilayet Gazetesi*'nin 14 Ekim 1869 tarihli nüshasında Tanzimat uygulamalarının bölgede meydana getirdiği yenilikleri savunan bir makale yer almıştır. Gazete, Tanzimat öncesi ve sonrası Diyarbakir'e bağlı yurtluk ve ocaklık ile yönetilen yerlerdeki değişimi geniş bir şekilde ele almıştır. Çermik de yurtluk ve ocaklık ile yönetildiği için gazetedeği görüşler bizim için önemlidir. Bu yazıya göre; Tanzimat-ı Hayriye'ye Diyarbakir ve Mamuretü'l-Aziz sancaklarında 1845 senesinde, civar yerlerde ise 1848 tarihinden itibaren geçildiği, tımar ve malikane usulünden iltizam usulüne geçilmesi sayesinde vilayette öşrüye ve rüsumiye gelirlerinin arttığı, daha önce yurtluk ve ocaklık ile yönetilirken elde edilen gelirlerden ise sadece umera ve rüesanın faydalandığı ifade edilmiştir. Mukataa ve maktu'atların Hazine tarafından zapt edilmesinden sonra ellerindeki gelirleri alınan emir, bey ve tasarruf sahipleri birçok boş araziye ekip biçerek imar etmeleri gerekirken çoğunluğu eski kötü idarelerini devam ettirmek için köy ahalilerine zulmederek idarelerini sürdürmede ısrar etmişlerdir. Halkın şikayetlerinin dava konusu olmaması, eğer mahkemeye intikal eder ise engellenmesi ve haklarında tahkikat yapılmaması için nüfuz ettikleri zorba çevresi tarafından da korunmuşlardır. Es'ad Paşa'nın Kürdistan Valiliği esnasında bu şekilde yapılan zulümlerin birçoğu önlenmiş ve asayiş ve refah için çalışılmıştır. Tanzimatın ilanının ardından yönetimin ıslahı ve medeni gelişmenin gerçekleştirilmesinde kusur gösteren memurlar ve diğer kişilerin cezalandırılacağına dair ferman yayınlamıştır. Aynı zamanda birçok müfettişin genel durumu tahkik için vilayetlere gönderilmesi ve eski meclisin feshedilerek seçim usulüne geçilmesi düzensiz olarak yürütülen birçok işlemin günden güne azalmasını sağlamıştır. Kısım kısım ilan edilen emirnameler ve adil düzenlemeler sayesinde ahali arasında adalet ve saadetin kısa zamanda kendisini göstereceğinden şüphe yoktur. Vilayet ahalisinin geçirmiş olduğu eski zamanlar ile şimdiki zaman karşılaştırılır ise içinde bulunan zamanın ne derecelerde *şayan-ı şükranıyet* yani teşekkür değer ve hakikaten *bir zaman-ı ma'delet-nişan asayiş* yani adalete işaret eden emniyet, güven ve istirahat dönemi olduğu inkâr edilemez. İfade edilenlere bakılırsa eski yönetim tarzının sert bir eleştirisini yapan gazetenin yeni dönemden hem memnun hem de umutlu olduğu anlaşılıyor. Öyle ki yazının sonu şöyle bitmektedir: "*Kendimizi bir asr-ı âlide görmekte bahtiyar biliriz.*" (Diyarbakir Resmi Vilayet Gazetesi, 1869: sayı 11).¹²

¹² Makalenin yazar bilgisi mevcut değildir. Ancak gazetenin yazı işleri müdürü Diyarbakir'in meşhur devlet adamlarından Süleyman Nazif'in babası Said Paşa'dır (Durgun: 2022, s. 13).

Bu köşe yazısında olduğu gibi genel kamuoyunun, Tanzimat'ın getirdiği yenilik ve değişimlerden beklentisinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Yine Tanzimat'ın, halkın birikmiş birçok sorununun yegâne çözümü olduğu noktasında, bir umut taşıdığı görülmektedir. Diğer yandan yurtluk ve ocaklık ile yürütülen yönetimlerde zaman içerisinde meydana gelen yozlaşmaların ve suistimallerin sebep olduğu toplumsal sorunları tespit etmesi adına da bu yazı önemlidir.

Diyarbakir Resmi Vilayet Gazetesi'nin çizmiş olduğu tabloya karşın, Tanzimat'ın getirdiği uygulamalardan dolayı devlet hazinesi tarafından yurtluk ve ocaklık arazilerine el konulması nedeniyle mağdur olan Osman Bey'in torunlarından Zülfikar Bey ile hısım ve akrabaları tarafından Diyarbakir vilayetine de bir başvuru yapılmıştır. Çermik nahiyesindeki dedeleri Osman Bey zamanından beri yurtluk ve ocaklık olan arazilerine karşılık kendilerine yapılacak bir ödeme veya maaş verilmesi hususunda yapılan başvuru üzerine uzun yazışmalar ve zorlu çalışmalar sonucunda bir dosya hazırlanmıştır. Bir yandan Zülfikar Bey diğer yandan Dersaadet'te bulunan Hacı Bekir ve Abdülgani adlı beylerin uzun uğraşları sonucunda ellerinde bulunan H. 1045/M. 1635-1636 tarihli eski berat ile Defter-i Hakani ve diğer defter kayıtları karşılaştırılarak tetkik edilmiş ve maaşa hak kazandıkları sonucuna varılmıştır (Karataş ve Karasu, 2017: 376). İncelenen berata göre Çermik sancağında ve nahiyesinde 234.000 akçe haslar ile Çermik sancağına yurtluk ve ocaklık yoluyla 26 Nisan 1636 tarihinden beri Ömer Bey oğlu Osman Bey'in beratıyla mutasarrıf olduğu ve bahsedilen tarihten beri yurtluk ve ocaklık yoluyla mutasarrıf olduğu bu sancağın beratının yenilenmesi ricasında bulunması üzerine de beratın yenilenerek sancağın Osman Bey'e tekrar verildiği tespit edilmiştir. Sonraki yıllarda amcazadeleri Hacı Ali Bey de 1836 tarihine kadar Çermik'e mutasarrıf olmuştur. Nitekim yapılan incelemelerde anılan tarihte Çermik Hâkimi olan ve anılan köylerin idare işlerini elinde bulunduran Hacı Ali Bey'in vefatı sonrasında topraklarına hazinece el konulup a'şar ve rüsumatı ile nakit değeri hesaplanarak ihale edildiği anlaşılmıştır (BOA, ŞD. 245/32: 3).

Arşiv belgelerinden devlet tarafından yurtluk ve ocaklık arazileri ile gelirlerine nasıl el konulduğunu ve daha sonra nasıl değerlendirildiğini takip edebiliyoruz. Buna göre; Mansure Hazinesi tarafından el konulan arazilerle ilgili iddia sahiplerinin sundukları beratın kaydı bulunamamıştır. Ancak anılan beratta yer alan köylerin adının geçtiği ifadelerin tarafsız olarak incelendiği ve isimleri ile yazılarının uyumlu olduğu, ibarelerde zıtlık bulunmadığı ve beratın ibaresinde de *halel* ve *eksiklik* görülmediğinden anılan beratın şüpheden uzak bulunduğu

belirtilmiştir. Adı geçenlerin iddiaları olan mahallerden bir yük 98.661 akçe yazılı köyler Hasha-i Mirliva-i Çermik; Berdeniç nahiyesinde 35.339 akçe yazılı mahaller de yurtluk dahilinde olup Çermik Hâkimi ve Ergani Madeni Vekili Hacı Ali Bey'in vefatıyla boşalan yurtluk ve ocaklık köyleriyle on altı pare mukataanın hasılatını belirlemek için emaneten idare edildiği, daha sonra mukataaların hasılatı tespit edilerek mezata verildiği anlaşılmıştır. Hacı Ali Bey'in erkek evladı ve kardeşi olmadığından anılan köylerin *nizamı üzere* Mansure Hazinesi tarafından el konulması hususuna ilişkin *irade* buyurulmuştur. Çermik sancağında 234.000 akçe ile kayıtlı Çermik merkezi ve köyleri Mirliva-i Çermik hası olduğu ve masraf hariç 1838 senesi kesin hasılatı olan 100.000 kuruş iltizam bedeliyle anılan seneden itibaren Sivas Eyaleti Müşiri Hafız Paşa'ya ihale edilmiş olduğu tespit edilmiştir. Bu topraklar Tanzimat'tan sonra da kesinleşen ihale ile ve emaneten idare edilmiştir. Hacı Ali Bey'den kalan gelir kaynakları sadece bu topraklar değildir. Ayrıca bağ, pirinç tarlası, Rutan¹³ köyündeki pirinç çeltiği, kasabanın merkezinde bulunan Saray Hamamı ile Karababa Dağı'nın eğimindeki düzlükte üç adet ılıca hamamı da hazineye aktarılan varlıklardandır (BOA, ŞD. 245/32: 12-13).¹⁴

Bahsedilen köylerden 198.000 akçe yazılı olan mahaller mirliva-i has, otuz beş bin küsur akçe yazılı yerler yurtluk dahilinde olarak tevcihatı yapılmıştır. Daha sonra Ergani Madeni'ne kömür nakli ve teslimi şartıyla ve Ergani ve Keban madenleri emininin takririyle ocaklık olarak berat verilmiştir. Hacı Ali Bey, Çermik Hâkimi ve Ergani Madeni vekili olduğu halde vefat etmiş olduğundan has dahilinde olan yerlerin yukarıda ifade edildiği üzere kendisine yaptığı hizmetler dolayısıyla verilmiş olduğu tespit edilmiştir (BOA, ŞD. 245/32: 16).

Sonraki yıllarda Madenlerin işletilmesi ve idaresi Harput ve Maden-i Hümayun kazaları mutasarrıfına bırakılmıştır (Aksın, 1993: 59). Tanzimat zamanında madenlerin işletilmesi ile ilgili yapılan yenilikler sonucunda beylerin burada yapabileceği bir hizmet kalmamıştır. Dolayısıyla hükümetin yaklaşımına göre madenlere yapılacak hizmete karşılık alınan tahsisat

¹³ Günümüzde de Rutan köyü Çermik ilçesine bağlıdır. Köyün Türkçe adı Alabuğday'dır.

¹⁴ İncelediğimiz belgede daha önce Van sancağındaki yurtluk ve ocaklık uygulamasına atıf yapılarak buradaki uygulamalar örnek gösterilmiştir. Buna göre, Tanzimat'tan önce yurtluk ve ocaklık olan yerlerin mirasçısı olmadan hükümete kalmasıyla vefat edenin yakın akrabasına verilmesinin *nizamı gereğinden* olduğu ve Van Sancağı dahilinde Mahmudi kazasına bağlı Zeyre beylerinden Mehmed Said Bey'in yurtluk ve ocaklık cihetiyle tahsis edilen maaşı hakkında yapılan uygulamada olduğu gibi Tanzimat'tan sonra yurtluk ve ocaklık köylerinin Hazine tarafından el konulmasıyla *evlad-ı evlada* kalmak ve nesilleri sekteye uğradığında Hazine'ye devredilmek üzere sahiplerine hasılatı miktarına göre maaş tahsisi eski bir nizam olduğundan burada da benzer bir durum olduğu sonucuna varılmıştır.

Hazine'ye ait olmalıdır. Bu nedenle istekte bulunan kişilerin hakları yalnız otuz beş bin kûsur akçe yazılı yurtluk köylere münhasır olabilir. Böylece mezkûr köylerin 1836 senesi mukataa hasılatı olan 100.000 kuruş iltizam bedelinden bunlara isabet eden 15.000 kuruşun maaşa dönüştürülmesi ve Hacı Ali Bey'in vefat tarihinden itibaren yakın akrabalarının ortaya çıkarılarak yurtluk ve ocaklık maaşları *mahlulatinin taksim-i miras kaidesine göre*¹⁵ kız ve erkek evlatlarına tahsis edilmesi için Şura-yı Devlet kararıyla verilen İrade-i Seniye gereğince sülalesinden bugün mevcut bulunan kadın ve erkek evlatlarına verilmesine karar verilmiştir. Ancak Zülfikar Bey'in vekili Hafız İbrahim Bey tarafından içinde bulundukları durum farklı bir açıdan izah edilmiştir. Buna göre anılan köylerin hasılatı zaten aile arasında taksim olagelmektedir. Şimdi kendilerinin fazlasıyla yoksulluk içerisinde olduklarından bahisle bu gibi maaşların Tanzimat'tan itibaren mahalli mazbataya eklenen silsilenamede Osman Bey sülalesinden olduğu gösterilenlerin soy derecelerine göre hissedar edilmeleri görüşünde bulunduğu ve böyle beyan edildiği, yurtluk ve ocaklık köylerinin çoğunluğunun Tanzimat'tan önce Hazine tarafından idare edildiği halde sonradan sahiplerinin *merahim-i seniye*den hissedar edildikleri hatırlatılmıştır. Zülfikar Bey'in vekili Hafız İbrahim Bey tarafından beyan edilen bu hususlar üzerine böyle bir durumun örneğinin olup olmadığının incelenmesi amacıyla tekrar Nezaret'e yazılmasına karar verilmiştir. Bunun üzerine gelen cevapta Palu beylerinin atalarına *ba mülkname* (temlikname) ihsan buyurulmuş olan Palu kazası köylerinin Tanzimat'tan itibaren el konulmasıyla emirlere maaş tahsisi yapılmış ise de verilecek maaşın yeterli olmayacağı ve anılan köylerin tamamen verilmesinin de mümkün olmayacağı ifade edilmiştir. (BOA, ŞD. 245/32: 21-24).

Ergani Madeni'ne bağlı Çermik sancağı eski şartlara göre kayıtlı olan kömürü her sene madene nakil ve teslim şartıyla ve Ergani ve Keban Madenleri Emîni'nin takririyle ocaklık olarak daha sonra doldurulmak üzere isim yeri açık bir şekilde tevcih edildiği, Hacı Ali Bey de Çermik hakimi ve Ergani madeni vekili olduğu halde vefat ettiği, has dahilinde olan yerlerin kömürkeşlik hizmeti karşılığı olduğu ve bu hizmetin Tanzimat zamanı kaldırıldığı ve ona karşılık olarak tahsis edilen meblağın Hazine'ye ait olacağı, bu konudaki isteklerin kabul edilemeyeceği ifade edilerek Maden hizmetinden kaynaklanan gelirlerin artık ödenmesinin mümkün olmadığı bildirilmiştir. Yalnız otuz beş bin kûsur akçe yazılı yurtluk köylerinde haklarının olabileceği ve iltizam bedeli

¹⁵ Burada hanedan üyelerinin miras kalan mallarına karşılık olarak belirlenen maaşların İslam hukukuna göre miras bölüşümü kurallarına uygun bir şekilde taksim edilmesi kastedilmektedir.

olarak yıllık belirlenen 100.000 kuruştan bunlara isabet eden 15.000 kuruş miktar akçeyi alabilecekleri kararına varılmıştır. Ayrıca bu gibi maaşların Tanzimat'tan beri *nanpare* (geçimlik iş) hükmünü sağlamasından dolayı İrade-i Seniye'ye uygun olarak silsilenamede Osman Bey'in sülalesinden hayatta olanların seviyelerine göre hissedar edilmelerinin uygun görüldüğü bildirilmiştir (BOA, ŞD. 245/32: 28).

Osmanlı Devleti, daha önce yurtluk-ocaklık olarak uhdelelerinde bulunan köylerin hasılatını hanedanın iddia ettiğinin aksine devlet lehine olarak daraltmış, maden işlerinden dolayı kendilerine büyük miktarda bir gelirin ocaklık olarak verildiğini iddia ederek bu büyük gelir kaynağını maaşa dönüştürmekten kurtulmuştur. Böylece hanedanın beklentilerinin büyük bir kısmı boşa çıkmış olmaktadır.

Yapılan tespite göre o gün hayatta bulunan dokuz erkekten Hafız İbrahim, İsmail, Şerif, Ali, A'ma Abdurrahman, Derviş, Numan, Mehmed Halim, Osman Beyler ile on kadar kız evlattan olan Zeynep, Aliye, Ayşe, Emine, Vesile, Tezkire, Fatma, Rahile, Esma ve Adile adlı kadınlar için artık maaş tahsis işlemleri başlayacak ancak bu süreç de kolay olmayacaktır. Nihayet uzun ve uğraştırıcı çabalar sonucunda 28 Nisan 1873 tarihli belgeye göre artık Osman Bey torunlarına maaş tahsisi yapılacaktır (BOA, ŞD. 245/32: 36). Diğer bir belgeye göre hanedan üyelerinin sayısı on sekizdir (BOA, ŞD. 3209/4).

Zülfikar Bey ve yakınlarının yaptığı başvurunun kabul edilmesi üzerine 27 Mayıs 1873 tarihli Maliye Nezareti'ne yazılan bir yazı ile Çermik nahiyesinde Yurtluk ve Ocaklık olarak atadan beri mutasarrıf oldukları köylere Hazine tarafından el konulmasıyla bu köylerin yıllık 15.000 kuruş olan gelirinin yüklü bir miktar olmasından dolayı taksim-i miras kaidesine göre 1871 Martından itibaren aylık maaş halinde Osman Bey sülalesinden hayatta olanlardan silsilename ile gösterilenlere tevzi ve tahsis edilmesi arz edilmiştir (BOA, A.MKT.MHM, 455/41). Buna karşılık olarak Varidat-ı Umumiye Muhasebesi, ödeme işlemlerinin başlatılabilmesi için silsilenamenin Hazineye gönderilmesini istemiştir (BOA, ŞD, 256/27).

Hafız İbrahim Bey, ailesinin maaş hakkını elde etmek için üç sene boyunca İstanbul'da kalmış ve gerek devlet kurumları nezdinde girişimlerde bulunarak gerekse memleketteki akrabaları ile haberleşerek haklarını elde etmek için yoğun çabalar sarf etmiştir. Şura-yı Devlet'e bu hususta yazılan bir belgeye göre, aileye yapılması gereken maaş tahsisinin 1872 senesi martından itibaren olması gerektiği, fakat Hafız İbrahim Bey'in 1869 senesinden beri Dersaadet'te beklemekte

olduğundan bir hayli masraf yapmış olduğu, kendisinin emek ve masrafı karşılığında bahsedilen miktarın işe başlama tarihi olan 1869 senesinden 1871 senesi sonuna kadar üç seneliğinin tespiti ile *atıyye-i seniye kabilinden*¹⁶ olarak 45.000 kuruşun Hazine'den karşılanmasının münasip olduğu ifade edilmiştir (BOA, ŞD, 2863/4).

Çermik beyzadelerinin mağduriyetlerinin giderilmesi ile ilgili kararlar alındıktan sonra bu kez her bir evladın ne miktar maaş alacağı ve miras hukuklarının ne olacağı konusuna sıra gelmiştir. Çermik kazası ümerasından Ömer Beyzade Osman Bey evlatlarından Mehmet Halim ve Osman beyler ile Emine, Rahile, Fatma, Esmâ ve Ayşe hanımlar yurtluk ve ocaklık yönüyle tahsis edilen maaşlarından daha önce tenzil edilen öşür ve humusun iadesini istedikleri dilekçe karşılık bularak gereğinin yapılması için Diyarbekir vilayeti İdare Meclisi'nden bir mazbata gönderilmiştir. Bu mazbataya göre, adı geçenlerin *emlak-i mazbuta* yani zaptedilmiş mülklerine karşılık olarak Ergani Sancağı emvalinden mahsus olan 400 kuruş 20 para maaşlarından 1879 senesi eylülünden itibaren öşrü, 1880 senesi martından itibaren de humusu indirilerek 288 kuruş 20 para kaldığının kayıtlı olduğu anlaşılmıştır. Bu şekildeki *emlak-i mazbuta* karşılık tahsis edilen maaşlardan genel olarak kesilen öşür ve humusun iadesi gereğince maaşlarından düşürülen 112 kuruşun içinde bulunulan senenin sonuna kadar verilecek miktarı tertib-i mahsusuna ilave olunmak ve gelecek sene muvazenesine konulmak üzere zammıyla asıl miktarı olan 400 kuruş 20 paranın ödenmesi hususunda 14 Temmuz 1888 tarihinde Maliye Nezareti'nden Sadaret'e gerekli iznin verilmesi talep edilmiştir (BOA, ŞD, 320/3).

İlerleyen yıllarda beyzade çocuklarına tahsis edilen maaşların tespiti ve ödenmesi daha düzenli bir hale gelmiştir. 2 Ocak 1892 tarihinde Maliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan yazıya göre; Çermik kazası ümerasından Ömer Beyzade Osman Bey'in çocuklarından Aliye Hanım'ın 21 Nisan 1891'de vefat etmesinden dolayı yurtluk ve ocaklık sebebiyle aylık olarak aldığı 44 kuruş maaşının oğlu Ömer Ali'ye tahsisinin uygun görüldüğü bildirilmiştir (BOA, ŞD, 337/23). 20 Mayıs 1893 tarihli Maliye Nazırı imzasıyla yazılan diğer bir belgede; Çermik ümerasından Ömer Beyzade Osman Bey'in kız torunu Şakire Hanım'ın 27 Ocak 1892'de vefat etmesi üzerine aylık 44,5 olan yurtluk ve ocaklık maaşının oğlu Burhan Efendi ile kızı Esmâ Hanım'a tahsis edilerek

¹⁶ Genellikle padişah tarafından nakit olarak verilen bağış, hediye ve ihsan olarak tanımlanır. Bk. Feridun Emecen, "Atıyye-i Seniyye", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul, 1991, s. 64.

bunun 29,5 kuruşunun oğlu Burhan Efendi'ye, 14 kuruş 30 parasının ise kızı Esmâ Hanım'a tahsisinin uygun bulunduğunu bildirilmiştir (BOA, ŞD, 347/74).

Çermik Beyzadeleri geniş topraklarının ve yetkilerinin ellerinden alınmasıyla yerelde güçlerini kaybetmişlerdir. Ancak zaman zaman nüfuzlarını devam ettirme gayreti içinde olmuşlardır. Bu amaçla halk üzerinde çeşitli vesilelerle hakimiyet kurma çabalarına bir süre daha devam etmişlerdir. Güllü köyü adına Muhtar Hasan imzasıyla Ergani'den Sadaret'e çekilen 23 Eylül 1906 tarihli bir telgrafa göre; Çermik ümerasından Osman Bey'in oturduğu Çermik kazasında, yurtluk ocaklık iddiasıyla kazayı ele geçirmek maksadıyla meşru olmayan emirlerine itaat etmeyen mazlumlara zulümleriyle mağdur ettiği, aşiretler arasında fesat çıkararak insanları öldürttüğü, evlerini yıktırdığı ve mallarını yağmalattığı, daima halka nüfuz etme gayreti içinde olduğu şikayetinde bulunulmuştur. Bu telgrafa göre; Osman Bey, meşhur Bosma eşkıyasından Geviş kuşu? Mehmed Şemdin ve yüz elli nefer adamıyla Güllü köyünden iki şahsı katletmiş, birisini esir almış ve dört evi de tahrip ettirmiş, altmış kadar erkek ve kadını da muhasaraya aldırıp hayatlarını tehlikeye atmıştır. Yapılan bu şikâyet üzerine Sadaret tarafından Diyarbakir Valiliği'ne konunun araştırılarak gereğinin yapılması ve yapılanlar hakkında da bilgi verilmesi emredilmiştir. Bunun üzerine bahsedilen olaylar hakkında inceleme yapılması için valilik ile Maden mutasarrıflığı arasında yazışmalar yapılmıştır. Bu yazışmalar neticesinde Osman Bey ile Hıdır Efendi denen kişinin arasında bir çekişme olduğu, halkın da bu çekişmeden zarar gördüğü ifade edilmiştir. Ancak konunun bu şekilde geçirtilmesi karşısında, Muhtar Hasan yine bir telgrafla yapılanların yetersiz olduğunu, Osman Bey'in İlohi köyüne nizamiye süvarisi üzerine müsademe esnasında üç dört kişinin katline sebebiyet verdiğini, bu nedenle tedip için Vali Vekili Ferik Bahri Paşa zamanında merkez vilayete aldırıldığını, ancak bir hafta sonra geri geldiğini ve yine eski derebeyliğini cebren yürütmek gayesinde olduğundan bu sefer de cinayete azmettirme maddesi ile tutuklanarak Maden'e aldırılmış olduğunu ifade etmiştir. Muhtar Hasan'ın telgrafında "...asayiş ve emniyetimiz olmayacak bir halde ve evlad-ı iyalimiz tehlike içinde muzdarip bulunmaktadır. Kazamızda çeşitli suçların müsebbibi olan Osman Bey'in cinayetlerine devam etmesi meşru hükümetimize karşı iyi bağlarımızı ihlal maksadına mebni bulunduğundan, Osman Bey'in Cengizâne hareketlerine son verdirilmesi, mal ve hanemizin muhafazasını ve Osman Bey'in cezalandırılmasını büyük bir mazlumiyetle feryad eyleriz" demesi üzerine, Sadaret'ten Diyarbakir Valiliği'ne gerekenin yapılması emredilmiştir. Bu baskılar üzerine valilik

adım atmak zorunda kalmış ve adı geçen Osman Bey'in adliye sevk edildiğini bildirmiştir (BOA, DH. TMIK. M, 230/77, s.1-5).

1924 yılına gelindiğinde emlak-i mazbuta ve yurtluk-ocaklık karşılığı olarak verilen maaşlar ile ilgili önemli bir değişiklik yapılmıştır. Bu değişiklik ile verilecek maaşlara karşılık olmak üzere nakden ve seyyanen arazi ve mülk verilmesi kararlaştırılmıştır. 13 Nisan 1932 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanan 1943 numaralı kanun ile bu tarihe kadar henüz arazi ve mülk almamış olan hanedan üyelerinin maaşlarının on seneliğine karşılık olarak devlete ait olan veya çeşitli kanunlarla Hazine uhdesine geçen emlaktan Ankara, İstanbul, İzmir, Trabzon, Mersin, Adana ve Samsun şehirlerindeki binalar hariç olmak üzere arazi ve emlak verilmesi kararı alınmıştır. Bu kanuna 1935 yılında eklenen 2808 numaralı kanun ile hâlâ emlak ve arazi almamış olanlar için yeni düzenlemeler yapılmıştır. 8 Kasım 1988 tarih ve 19983 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanan "Uygulama İmkânı Kalmamış Olan Kanunların Yürürlükten Kaldırılması Hakkında Kanun" ile yukarıda bahsetmiş olduğumuz tüm kanunlar ilga edilerek Tanzimat'ın uygulanması ile ortaya çıkan yurtluk ve ocaklık maaşları meselesi sona erdirilmiştir (Karataş ve Karasu, 2017: 378-379).

Çermik'te beylerden günümüze kadar ulaşan bazı tarihi yapılar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri Şah Ali Bey Camii, Beyler Sarayı ve Saray Hamamıdır. 1864-1951 yılları arasında yaşayan ve *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* ile *Diyarbakir'in Acemlerden Fethine Müteakip Gelen Valilerin Tercüme-i Halleri* adlı ünlü eserlerin sahibi olan Abdulgani Fahri Bulduk Çermik beylerinin mensup olduğu Mirdasi (Buldukoğulları) ailesindendir. (Kılıç, 2017: 789)

Sonuç

Çermik Sancakbeyleri, 1518 senesinden 1836 senesine kadar geçen 318 yıl boyunca Çermik'te söz sahibi olmuş Kürd beyleridir. Mirdasi aşireti ile ilişkilendirilen bu Kürd hanedanı, Çermik'in ele geçirilmesinde yararlılık gösterdiği ve Safevilere karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldığı için Yavuz Sultan Selim tarafından verilen emirname ile uhdelerinde olan Çermik'i yurtluk-ocaklık statüsü ile yönetmeyi sürdürmüştür. Bu durum 1762 yılına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Maden Emni arzıyla ve padişah beratıyla görevlendirilmeye başlayan beyler 1836 yılında Hacı Ali Bey'in vefatıyla bir dönemin sonuna gelmişlerdir. Daha sonra Tanzimatın uygulamaları kapsamında meydana gelen yapısal değişiklikler sonucu maden hizmetinden kaynaklanan gelirlerin Hazine'ye aktarılması kararı

verilmiştir. Böylece Çermik beyzadelerine sadece yurtluk ve ocaklık köylerinden elde edilen hasılatların verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun neticesinde Çermik beyzadelerinin gelirlerinde büyük bir azalma olmuş aynı zamanda ellerinde bulunan geniş yetkilerden biri olan maden işleri de uhdelерinden çıkmıştır. Tanzimat reformları ile elde edilmek istenen başlıca gayelerden biri olan merkezi yönetimi güçlendirme çabaları, yerel yönetimde söz sahibi olan Kürd beylerinin zaten iyice zayıflamış olan nüfuzunu daha da azaltmıştır. Tanzimat'ın bölgede uygulanması çalışmalarına tepki ve direnç de doğal olarak en çok yurtluk ve ocaklık ile topraklarını tasarruf eden bu kesim tarafından gelmiştir. Ancak gösterilen direnç zayıf kalmış, nihayetinde Çermik beylerinin topraklarına Hazine tarafından el konularak kendilerine maaş bağlanması uygulamasına geçilmiştir. Bu uygulama ile hanedan üyeleri devletten maaş almaya başlamış ve bu maaş evlatlarına miras olarak da geçmiştir. Yurtluk ocaklık maaşları meselesi Türkiye Cumhuriyeti döneminde de ele alınmış ve nihayetinde bu uygulamaya son verilmiştir.

Kaynakça

Mühimme Defteri (BOA, A.DVNSMHM.d): 37/3263; 47/227; 56/194

Ali Emiri Osman III (BOA, AE.SOSM.III): 15/969

Ali Emiri Mehmed IV (BOA, AE. SMMD.IV): 97/11411

Ali Emiri Mustafa III (BOA, AE.SMST.III): 155/12247

Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî Belgeleri (BOA, A.MKT.MHM): 455/41

Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (BOA, A. MKT. MVL): 8/24

Cevdet Tasnifi Dahiliye Kalemî (BOA, C. DH): 214/10672; 249/12407

Cevdet Tasnifi Darphane Kalemî (BOA, C.DRB): 1/46; 24/1198; 35/1725

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (BOA, DH. TMIK. M): 230/77

Hatt-ı Hümayun Evrakı (BOA, Hat): 641/31523D

İbnülemin Maliye (BOA, İE.ML): 127/12016

Şura-yı Devlet (BOA, ŞD): 245/32; 256/27; 320/3; 337/23; 347/74; 2863/4; 3209/4

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (BOA, TS.MA.e): 499/16

Yabancı Arşiv Bulgaristan (BOA, YB. 04): 6/19

Ağar, S. (2007). “Geçmişten Bugüne Mali İdare”, Türkiye Barolar Birliği Dergisi, Sayı 73.

Aksın, A. (1993). 19. Yüzyılda Harput, Elazığ: Ceren Ofset ve Matbaacılık.

Beysanoğlu, Ş. (1990). Diyarbakır Tarihi, Cilt 2, Ankara: Neyir Matbaası.

Bulduk, A. F. (2004). El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi, Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik (yay. haz.), Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay.

Çiftçi, E., Gürhan, V., Ekinci, R. (2022). Osmanlı Devleti'nde Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakır Ahkam Defterleri (2016). Cilt 1-2, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Diyarbakır Resmi Vilayet Gazetesi, 2 Teşrinievvel 1285/14 Ekim 1869, Sayı 11.

Durgun, C. (2022). Diyarbakır Vilayet Gazetesi'nin (1-15 Sayıları, H. 1286-M. 1869) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Bingöl.

Emecen, F. (1991). “Atıyye-i Seniyye”, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, İstanbul.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi. (2001). 4. Kitap, Topkapı Sarayı Bağdat 305 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Göyünç, N. (1991). XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara: TTK.

Göyünç, N. (2011). “Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdari Taksimatı”, Tarih Dergisi, Cilt 0, Sayı 23.

Gümüş, E. (2021). Mihrani Ekrad Sancağı: Kadim Bir Aşiret Yurtluk Ocaklığı, Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi, Cilt 6, Sayı 1.

Karataş, Y. ve Karasu, D. D. (2017). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Miras Kalan Bir Mesele: Yurtluk- Ocaklık ve Emlak-i Mazbuta Mukabili Maaşların Tasfiyesi, The Journal of Academic Social Science Studies, Sayı 56.

- Kaya, H. (2016). Bayezid Sancağı Örneğinde Osmanlı İdari Yapısında Yurtluk-Ocaklık Sistemi, *Current Research in Social Sciences*, Cilt 2, Sayı 1.
- Kılıç, O. (1997). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Elazığ: Ceren Matbaacılık.
- Kılıç, O. (2001). Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdari Tatbikattaki Yeri, Elazığ: F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 11, Sayı 1.
- Kılıç, Ö. (2017). Uygarlık Tarihinde Çermik, İstanbul: Kent Yayınları.
- Saito, K. (2018). "16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 51.
- Şeref H. (2009). Şerefname. M. Emin Bozarıslan (Türkçeye çeviren), İstanbul: Deng Yay.
- Taş, K. Z. (2004). "Hasan Padişah (Uzun Hasan) Kanunları Üzerine Değerlendirmeler", 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, Diyarbakır Valiliği.
- Tızlak, F. (1997). Osmanlı Döneminde Keban-Ergani Yöresinde Madencilik (1775-1850), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Toraman, Ö. (2010). Trabzon Eyaletinde Yurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864), *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt 8, Sayı 8.
- Toraman, Ö. (2021). Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Yılmazçelik, İ. (1995). XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yılmazçelik, İ. (2019). Diyarbakır Eyaleti'nin Tanzimat'a Dahil Edilmesiyle Şehir ve Eyalet Yönetiminde Ortaya Çıkan Meseleler, *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, Cilt 1, Ankara: ManasYayıncılık.

Şah Ali Bey Camii (Ulucamii'nin doğusuna bitişik bir şekildedir.)

Çermik Saray Hamamı dış görünümü

Çermik Beyler Sarayı dış cephesinden bir görünüm

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 172-201

<http://www.ijoks.com>

Yetenek Yönetiminin Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Etkisi, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Uygulama¹

Miraç ASLANTAŞ²

Received: Jan 10, 2024

Reviewed: Feb 11, 2024

Accepted: Feb 22, 2024

Öz

Entelektüel sermayenin giderek artan önemiyle birlikte, örgüt içindeki insan potansiyelinin etkili ve verimli bir şekilde kullanılması, şirketler için kritik bir rekabet avantajı haline gelmiştir. Son yıllarda iş dünyasında önem kazanan bir uygulama olan yetenek yönetimi, iş örgütlerinde çalışanların becerilerine odaklanan ileri düzey bir insan kaynakları yönetimi pratiğidir. Bu çalışmada, örgüt çalışanlarının en kıymetli unsuru olan yeteneklerin, uygun pozisyonlara yerleştirilmesi, yeteneklerine uygun şekilde istihdam edilmesi, sürekli eğitilmesi, geliştirilmesi ve örgüt içinde kalması amacıyla gerçekleştirilen yetenek yönetimi uygulamaları, bankacılık sektöründe incelenmiştir. Araştırmada, bankalardaki yetenek yönetimi uygulamalarının, çalışanların işten ayrılma niyetlerine olan etkisini ortaya koymak amacıyla belirli hipotezler geliştirilmiştir. Bu hipotezlerin test edilmesi için Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin ve Batman illerinde faaliyet gösteren bankalardaki 421 çalışana anket uygulanmıştır. Elde edilen veriler, SPSS 18.0 analiz programı kullanılarak çeşitli istatistiksel yöntemlerle (frekans dağılımı, ortalama, t-testi, Anova, Korelasyon ve Regresyon) analiz edilmiştir. Tüm analizlerde, istatistiksel anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir. Yapılan analizler sonucunda ortaya çıkan bulgular, yetenek yönetimi ile işten ayrılma niyeti arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda, yetenek yönetimi uygulamalarının işten ayrılma niyetini azalttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yetenek, Yetenek Yönetimi, İşten Ayrılma Niyeti, Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Recommended citation:

Aslantaş, M. (2024). Yetenek Yönetiminin Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Etkisi, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Uygulama. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 172-201,

DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1417711>

¹ Bu araştırma makalesi yazarın 2016 yılında, "Yetenek yönetiminin işe adanma, performans ve işten ayrılma niyetine etkisi: Bankacılık sektörü örneği" adıyla Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı'nda doktora tezi olarak takdim edilmiş çalışmanın Yetenek Yönetiminin Çalışanların İşten Ayrılma Niyetine Etkisi başlıklı konusunun ilave başlık, belge ve kaynaklarla yeniden ele alınarak türetilmiş halidir.

² Corresponding Author, Ph.D., Researcher, Germany. E-mail: miracaslantas@hotmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9675-4989>

Analysis of the Effect of Talent Management on Employees' Intent to Leave, As Carried out in the Southeast Anatolia Region

Abstract

With the increasing importance of intellectual capital, the effective and efficient utilization of human potential within an organization has become a crucial competitive factor. Talent management, an advanced human resources practice that has gained significance in recent years in business organizations, focuses on the skills of employees. In this study, talent management practices aimed at selecting, employing, training, developing, and retaining talented candidates based on their skills in appropriate positions within the organization were examined, specifically in the banking sector. Hypotheses were formulated to investigate the impact of talent management practices in banks on employees' intention to leave. Data necessary for testing the hypotheses were obtained through a survey administered to 421 bank employees in the cities of Gaziantep, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, and Batman. The survey results were analyzed using various statistical methods and testing techniques (frequency distribution, mean, t-test, ANOVA, correlation, and regression) with the SPSS 18.0 analysis program. A statistical significance level of $p < 0.05$ was accepted in all analyses. As a result of the analysis, it was determined that talent management has a negatively significant relationship with the intention to leave. In this context, it has been found that the talent management practises reduce turnover intention.

Keywords: Talent, Talent Management, Intent to Leave, Southeast Anatolia Region

1. Giriş

Günümüz iş dünyasında, rekabetin hemen her sektörde arttığı bir gerçektir. Bu rekabet atmosferinde, işletmelerin en büyük rekabet avantajı insan kaynağıdır. Nitelikli, işine bağlı ve yetenekli çalışanlar, işletmelerin istediği iş gücü profili oluştururken, bu niteliklere sahip çalışanları elde etmek, işletmeler için benzersiz bir avantajın anahtarıdır. Stratejik yönetimde dikkat çeken "temel yetenek" stratejisi, işletmelerin benzersiz niteliklere ve yetkinliklere sahip olması gerektiğini vurgular (Pryor vd. 2007). Bu yetkinliklerin en önemli unsurlarından biri olan yetenekli ve işlerine bağlı çalışanlar, işletmeler için büyük önem taşır.

Yetenek yönetimi kavramı, son yıllarda işletmelerin gündeminde önemli bir yer tutmaktadır. Bu kavram, işletmelerin yetenekli bireyleri işe almayı, eğitmeyi, geliştirmeyi ve elde tutmayı içerir ve stratejik bir insan kaynakları yönetimi yaklaşımını temsil eder. Özellikle, yetenekli çalışanların diğer çalışanlara göre daha seçici oldukları iş ortamı ve şartları konusunda göz önünde bulundurulduğunda, yetenek yönetimi kavramının işletmeler için ne kadar önemli olduğu daha da belirgin hale gelmektedir.

Bu bağlamda, işten ayrılma niyeti kavramı da önem kazanmaktadır. İşten ayrılma niyeti, bir çalışanın işinden ayrılma eğilimini ifade eder ve işletmeler için dikkate alınması gereken bir gösterge olarak karşımıza çıkar. İşgörenlerin işlerinden ayrılmalarının, işletmeler üzerinde

olumsuz etkileri olabilir (Soybalı ve Pelit, 2018). Bununla birlikte, işten ayrılma niyetine sahip olan ancak işten ayrılmayan çalışanlar, işletmeler için daha büyük bir zarar potansiyeline sahip olabilirler. Bu durum, işletmelerin işten ayrılma niyetini anlamaları ve bu niyeti azaltmaya yönelik stratejiler geliştirmeleri gerektiğini göstermektedir.

Aşağıda, yetenek yönetimi ve işten ayrılma niyetiyle ilgili literatür taraması sunulmuştur. Bu çalışma mevcut araştırmaları ve akademik kaynakları içermekte ve konu hakkında derinlemesine bir anlayış sunmayı amaçlamaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve Ve Literatür Taraması

2.1. Yetenek Yönetimi

Günümüz iş dünyasında iş örgütlerinin rekabet şansı çalışanlarının yetenekleri, yetkinlikleri ve değişime uyum sağlama kabiliyetleri ile yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Örgütlerin ana unsurunun örgüt çalışanları olarak görüldüğü bu ortamda nitelikli çalışanın seçilmesi, örgüt amaçları için eğitilmesi ve örgütte tutulması ön plana çıkmaktadır. Örgütler çalışanları için yatırım yaparken bu yatırımın boşa gitmemesi ve karşılığının alınması amacıyla uygun potansiyele ve yeteneğe sahip çalışanları bulmak için çaba göstermektedirler. Örgütler tarafından gösterilen bu çabalar yetenek yönetimi uygulamasının önemini ön plana çıkartmaktadır.

Literatürde yetenekler ile ilgili tanımlar incelendiğinde yetenek kavramının farklı özelliklerine vurgu yapılarak ifade edildiği görülmektedir. Yetenek kavramı Türk Dil Kurumu sözlüğünde (www.tdk.gov.tr);

- 1-Bir kimsenin bir şeyi anlama veya yapabilme niteliği, kabiliyet, istidat,
- 2- Bir duruma uyma konusunda organizmada bulunan ve doğuştan gelen güç, kapasite,
- 3- Kişinin kalıtıma dayanan ve öğrenmesini çerçeveleyen sınır,
- 4- Dışarıdan gelen etkiyi alabilme gücü,

şeklinde ifade edilmektedir.

Yetenek ve kabiliyet kavramları aynı anlama gelmektedir(www.tdk.gov.tr). Yetenek (kabiliyet) kavramının istidat kavramına yakın bir anlamı vardır. Yetenek (kabiliyet), dıştan gelen tesirleri alabilme gücü, kabul edebilirlik anlamını taşır. İstidat ise bireyde potansiyel olarak var olan, gelişmeye müsait beceriler ve özelliklerdir. Yetenek, özel bir alanda olmak üzere bireyle birlikte doğuştan gelen potansiyel olmakla birlikte bu potansiyelin özel bir beceri alanında sistemli olarak geliştirilmiş ve etkinliğinin arttırılmış faaliyeti olarak tanımlanabilir (Gagne, 2013:2). Üstün zekaya sahip bireyler daha büyük yeteneklere sahiptir. Ancak olağanüstü yetenek kavramı üretkenliği ve motivasyonu da içermektedir (Renzulli, 1978). Bu değerlendirmelerle birlikte yetenek, bireylerin doğuştan gelen veya sonradan edinilen potansiyellerinin, öğrenme ve deneyim ile belirli alanlarda üstün performans sergilemesi şeklinde ifade edilebilir.

Yetenek yönetimi kavramı, örgüt tarafından yetenekli kişilerin işe alımı, yerleştirilmesi, geliştirilmesi aşamalarını içeren planlanmış, yapılandırılmış bir yaklaşımı; sürekli yüksek performans gösteren bireylerin istihdam edilmesi isteğini içermektedir(Akar, 2015:25). Jackson ve Schuler yetenek yönetimini; doğru kişinin doğru zamanda doğru işte olmasını sağlamak şeklinde açıklamaktadır(Jackson ve Schuler, 1990:235). Yetenek yönetimini bir süreç olarak ele

alan Çırpan ve Şen'e göre yetenek yönetimi, şirketin karşılaşacağı zorluklarla baş edebilmesi ve stratejilerini hayata geçirerek hedeflerine ulaşabilmesi için ihtiyacı olan yetenekler ile sahip olduğu mevcut yetenekler arasındaki boşluğu sistematik olarak kapatmaya çalışan, merkezinde insan kaynağının yer aldığı bir yönetim sürecidir(Çırpan ve Şen, 2009).

Yetenek yönetiminin ortaya çıkmasında etkili olan bazı faktörler kısaca aşağıda belirtilmiştir.

- Bilgi Teknolojilerindeki gelişmeler ve inovasyon
- Rekabet ve küreselleşmenin getirdiği zorluklar
- Örgütlerde personel güçlendirme anlayışının hakim olması
- Kariyer yönetimi
- Temel yetenek (Core Competence) kavramının ortaya çıkması
- Örgütlerde insan faktörünün artan önemi
- Çoklu Zekâ teorisi
- Meritokrasi anlayışı
- Peter İlkesi etkisi
- Demografik değişkenlerin etkisi

Bu tanımlamalar birlikte değerlendirildiğinde; "yetenek yönetimi, örgütteki ihtiyaç olan kilit pozisyonların ve bunlara ait görevlerin ve etkinliklerin tespit edilmesi, bu pozisyona uygun yeteneğin örgüte çekilmesi, seçimi, işe yerleştirilmesi, oryantasyonu, eğitimi ve geliştirilmesi, motive edilmesi ve örgütte tutulması için gerekli plan ve uygulama çalışmalarının yapıldığı, yetenek anlayışına göre çalışana odaklanan, özelleşmiş bir ileri insan kaynakları uygulamasıdır."şeklinde ifade edilebilir.

Ashton ve Morton'a göre iyi bir yetenek yönetimi stratejik öneme sahiptir(Ashton ve Morton, 2005:28). Yetenek yönetiminin uygulanması için organizasyonların hangi stratejiyi uygulayacakları, yol ve yöntemin önceden belirlenmesi gerekmektedir. Örgütün faaliyet alanı ve ihtiyaçları çerçevesinde yetenek yönetimi uygulaması ile ilgili beklentileri farklılık oluşturmaktadır.

Yetenek yönetimi sürecinde yer alan bir takım uygulamalar bulunmaktadır. Bu uygulamalar(Tabancalı ve Korumaz, 2014);

- Hedef ve stratejilerin belirlenmesi,
- Kilit pozisyonların belirlenmesi,
- Pozisyona uygun gerekliliklerin tanımlanması,
- Yetenek havuzu oluşturulması,
- İşe alma,
- Eğitim ve geliştirme,
- Performans değerlendirme ve

- Elde tutma – bağlılık oluşturma

şeklindeki aşamaları içermektedir.

Örgütlerin çalışanları vasıtasıyla örgütsel amaçlarını gerçekleştirmeleri için çalışanların ihtiyaçlarını karşılaması, çalışanları motive edecek uygulamaların işleme koyması ve örgütsel bağlılığı sağlaması gerekmektedir. Çalışanlarının motivasyonunu ve bağlılığını sağlayamayan örgütlerin başarılı olmaları zordur. Bireylerin birçok ihtiyacı olmakla birlikte, yeteneklerini ortaya koyabilecekleri kişisel olarak başarmaları gerektiğini düşündükleri ve bu konuda çaba gösterdikleri kariyer anlayışının bireysel bir ihtiyaç olduğu görülmektedir. Örgüt içerisinde uygun ve ulaşılabilir kariyer planı yapmak çalışanın örgüte olan bağlılığını arttıracak ve işten ayrılma niyetini azaltacaktır(Bartoo vd. 2023; Taş ve Özmen, 2019).

2.2. İşten Ayrılma Niyeti

Rekabet ortamında bulunan işletmelerin ayakta kalabilmesi için daha fazla çaba göstermesi gerektiği günümüzde yetenekli, belli yetkinliklere sahip ve örgütsel bağlılığı yüksek çalışanlar işletmenin en önemli değerlerinden olduğu ifade edilebilir (Gabčanová, 2011). İşletmelerin bu çalışanları işle alması, oryantasyonu, yeteneklerini geliştirmesi, motive etmesi, kurumsal bağlılık oluşturmaları entelektüel sermayenin önemli bir yanını oluşturmaktadır. Bununla birlikte çalışanların ihtiyaçlarının karşılanması ve bu durumun istikrarlı bir şekilde devamlılık göstermesi gerekmektedir. İşletme tarafından bu denli çaba gösterilen, kendisine yatırım yapılan yetenekli ve nitelikli çalışanın işten ayrılması örgüt için ciddi maddi kayıplara olduğu kadar maddi olmayan kayıplara da sebebiyet verecektir. Bu durumun işletmeler tarafından değerlendirilmesi gerekmektedir.

Örgüt çalışanlarının işten ayrılma niyeti yıllardan beri örgüt yönetimleri için kritik bir konu olmuştur ve günümüzde de örgütler için önemli bir sorun alanı olarak ifade edilmektedir(Rainayee, 2013:48). Örgütler tarafından özellikle kalifiye çalışanların uzun süreli olarak örgütlerinde çalışmaya devam etmeleri istenmektedir. Çünkü örgütte sosyalleşen, örgütsel bağlılık gösteren ve yüksek performans ortaya koyan çalışanların örgütten ayrılmaları çalışan için yapılan yatırımların (işe alma, oryantasyon, eğitim, vb.) örgüt için büyük maliyetlere sebep olabileceği düşünülmektedir (Çelik ve Çıra, 2013:11). Bundan dolayı yüksek personel devri organizasyonlar için önemli bir sorun olarak kabul edilmiştir. Çünkü yeni çalışanların organizasyona maliyetleri yüksektir ve iş kalitesi daha düşüktür (Fakunmoju vd. 2010:313). Örgütün amaç ve hedefleri doğrultusunda yetiştirilmesi büyük emek, sermaye ve zaman gerektiren nitelikli ve yetenekli çalışanların örgütlerinden ayrılmaları önemli birer maliyet unsuru olmaktadır (Üstün ve Doğan, 2014:576).

İşten ayrılma davranışı ile işten ayrılma niyeti farklı kavramlardır. İşten ayrılma, çalışanın işini sonlandırması iken, işten ayrılma niyeti ise çalışanın henüz işini sonlandırmadan önceki sonlandırma düşüncesini belirtmektedir. Literatürde İngilizce ifadesi 'Intent to Leave', 'Turnover Intent' ya da 'Quit Intent' şeklinde kullanılan kavram Türkçede 'işten ayrılma niyeti' olarak geçmektedir. Genel anlamda işten ayrılma niyeti çalışanın hâlihazırda çalıştığı işyerinden ayrılmak için sahip olduğu niyet olarak adlandırılır. Özel olarak ise işten ayrılma niyeti, yakın

gelecekte bir organizasyonu bırakma olasılığına ilişkin bireyin öznel tahmini olarak adlandırılabilir (Cho vd., 2009:374). Kang'a göre işten ayrılma niyeti çalışanın mevcut işini bilinçli olarak yakın bir gelecekte bırakma ihtimali olarak tanımlanır ve işten ayrılma davranışının en önemli belirleyicisi olarak değerlendirilen kavramdır (Kang, vd., 2015). Rainayee'ye göre işten ayrılma niyeti örgüt üyesi tarafından alternatif fırsatlar ile mevcut işi ve çalışma ortamı ile ilgili hissettiği subjektif duygular ve bilişsel niyetidir (Rainayee, 2013:48). Yener'e göre işten ayrılma niyeti, işgörenin bilerek ve istekli bir şekilde işten ayrılmayı istemesidir (Yener, 2014:81). Farklı bir tanımlama olarak işten ayrılma niyeti, çalışanların iş koşullarından tatminsiz olmaları halinde göstermiş oldukları yıkıcı ve aktif bir eylem olarak tanımlanabilmektedir (Onay ve Kılıcı, 2011:365). Bu değerlendirmeler ile birlikte işten ayrılma niyeti; bireyin örgütteki görevini örgütsel ya da örgüt dışı bazı nedenlerle (Aksoy vd., 2016) gelecekte de sürdürme konusundaki isteksizliği, henüz fiili olarak meydana gelmemiş olan işten ayrılma kararı olarak ifade edilebilir. Diğer bir deyişle işten ayrılma niyeti, çalışanın iş performansında azalma, örgütsel bağlılığında zayıflama, iş ortamına ve diğer çalışanlara karşı uyumsuzluk ve memnuniyetsizlik (Mete vd. 2016) davranışları şeklinde kendini gösterebilen işini sonlandırma ile ilgili bir yönelimdir. Bir başka ifadeyle işten ayrılma niyeti, çalışanın beklentilerini karşılayacağını düşündüğü başka bir işe geçme sürecinin başlangıcını oluşturan mevcut işini sonlandırma eğilimi olarak ifade edilebilir.

Yüksek performansa sahip nitelikli seçkin personelin işlerinden ayrılması işletmeler tarafından istenen bir durum değildir. İşten ayrılma öncesinde bireylerin işten ayrılmaya niyet etmesi işten ayrılma davranışının önemli bir habercisi olmakta, niyet aşamasında nedenlerin belirlenerek ortadan kaldırılması personelin kazanılması anlamında işletmelere yol göstermektedir (Arı vd., 2010:144). Çalışanlar genel olarak işten ayrılmadan önce işten ayrılma niyetlerini farklı davranışlarla gösterirler. Yöneticiler tarafından öncelikle bu niyetin uygulanabilirlik seviyesi ile birlikte sebeplerinin tespit edilmesi, çözüm seçeneklerinin ortaya konması ve sorunun ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Literatürde çeşitli dış etkenlerin (işsizlik oranı, alternatif iş olanakları vb.), örgütsel etkenlerin (yönetim tarzı, iş tatmini, ücret, ödüllendirme, iş yükü, iş tatminsizliği vb.), kişisel etkenlerin (cinsiyet, yaş, aile, sağlık, eğitim ve kültür seviyesi vb.) işten ayrılma niyetine etki ettiği görülmektedir (Şahin, 2011:277). Buna göre, örgütün ve çalışanın gelecekteki imajı ve muhtemel başarı ihtimali çalışanın işten ayrılma niyetine etki etmektedir denilebilir.

İşinden ayrılmayı düşünen her çalışan için işten ayrılma niyetini meydana getiren etkenler çalışanın ihtiyaçlarına ve örgütten beklentilerine göre değişebilmektedir (Kıngır, vd., 2016). Bununla birlikte, yapılan çalışmalar incelendiğinde işten ayrılma niyetinin oluşmasını sağlayan bazı ortak etkenler olduğu görülmektedir. Çalışanın kendi isteği ile işten ayrılma niyetine yol açan etkenlerin örgütsel faktörler ve örgüt dışı faktörler olmak üzere iki kısımdan meydana geldiği değerlendirilmektedir.

Örgüt ortamında meydana gelen ve çalışanı etkileyen olumlu ya da olumsuz birçok olay vardır. Çalışanın etkilenmesine bağlı olarak olumlu durumlar örgütte kalma niyetini arttırırken olumsuz durumlar işten ayrılma niyetini ortaya çıkarabilir. Şahin'e göre örgütler, nitelikli insan gücünü ellerinde tutmak ve iş tatminini arttırmak amacıyla iş tasarımı, özendirme, ücretlerde iyileştirme

gibi unsurlara başvurmaktadırlar (Şahin, 2011:285). Eğer örgüt, çalışanları motive eden teşvik araçlarını yeterince uygulamazsa, çalışanlar farklı iş seçeneklerini göz önünde bulundurma eğiliminde olacaklardır.

İşten ayrılma niyeti, düşünce dünyasında belirli sebeplerle doğan bir olgudur. Bu niyet, şartların olgunlaşmasıyla ortaya çıkar, gelişir ve güçlenir. Bu düşüncenin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan olumsuzluklar, bir kısır döngü oluşturarak bu niyeti besler ve artırır. Eğer çalışanın etkilendiği ortam ve şartlar düzeltilmezse, çalışan işten ayrılabilir. İşten ayrılma niyeti olan bir çalışanın işten ayrılmaması durumunda, olumsuz tutumundan kaynaklanan zararlı etkiler kendini gösterebilir.

İşten ayrılma niyeti bakış açısına ve algılama biçimine göre olumlu veya olumsuz şekilde değerlendirilebilmektedir. Çalışanların daha iyi bir iş elde etme amacıyla işten ayrılmaları durumunda işten ayrılma niyeti kendileri için bazı olumlu özellikler taşımaktadır (Erdirençelebi ve Filizöz, 2016). Bu olumlu yönler arasında, işten ayrılmak isteyen çalışanların kariyer hedeflerini yeniden değerlendirme ve daha uygun fırsatlar arama şansı bulmaları yer alır. Bu durum, diğer çalışanların yeni yeteneklerini sergileme ve potansiyellerini daha iyi değerlendirme fırsatı sunabilir. Ayrıca, işten ayrılma niyeti işyerinde iyileştirmelerin teşvik edilmesine ve çalışma ortamındaki eksikliklerin giderilmesine yardımcı olabilir. Bu da, çalışanların kariyer ilerlemesi ve gelişimi için yeni fırsatlar aramasını teşvik ederken, işverenler ve çalışanlar arasındaki ilişkilerin güçlenmesine de katkı sağlayabilir. Bu ifadeler işten ayrılma niyetinin olumlu yönleri olarak söylenebilir.

2.3. Yetenek Yönetimi Ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi

İşten ayrılma niyeti çalışanların iş ile ilgili ya da iş dışı nedenlerle işini sonlandırma isteği şeklinde ortaya çıkan ve işten ayrılma davranışının önemli bir habercisi olarak ortaya çıkan bir istektir (Yıldız vd., 2013: 159). Çalışanların işten ayrılma niyetinin oluşmasında kendini gösteren etkilerden biri de çalışanların yaptıkları işlerin yeteneklerine uygun olup olmadığı şeklindeki değerlendirmeleridir. Yeteneklerine uygun iş olması durumunda çalışanların daha yüksek iş doyumuna ulaşmaları beklenmektedir. Bununla birlikte, çalışanların işleriyle uyumlu olmayan bir görev veya pozisyonda bulunmalarının, düşük moral ve iş yaşamında zorluklar gibi sonuçlara neden olabileceği değerlendirilmektedir. Konu ile ilgili araştırma sorusu "yetenek yönetimi ile işten ayrılma niyeti arasında bir ilişki var mıdır?" şeklinde belirlenmiştir. Bu çalışmada yetenek yönetimi ve alt boyutları ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin ortaya konması için aralarında anlamlı bir ilişki olup olmadığı test edilecektir.

3. Araştırmanın Metodolojisi

3.1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın amacı; bankacılık sektörü gibi çalışan yeteneklerinin üretilen hizmet kalitesi açısından son derece önemli farklılık ve değer oluşturduğu bir alanda bankaların uyguladığı yetenek yönetimi stratejilerinin, çalışanların işten ayrılma niyeti faktörüne etkisinin incelenerek sektörde yetenek yönetimi etkinliğinin ortaya konulması ve varsa ne derece etkili olduğunun tespit edilmesidir.

Bu çalışma ile birlikte bankacılık sektöründe yetenek yönetiminin çalışanların işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisi ile ilgili önemli verilerin ortaya konulacağı ve özellikle de bankacılık sektörde bu konudaki planlama ve uygulamada farkındalık oluşturacağı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede çalışanların yeteneklerine göre istihdam edilmesi, eğitilmesi, geliştirilmesi ve kariyer planlarının yetenek faktörü göz önünde bulundurularak yapılması ve buna bağlı olarak üretilen hizmet kalitesinin artması, sağlıklı bir iş ortamı oluşturulması hedeflenmektedir.

3.2. Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

H₁: Yetenek yönetimi ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1a}: Yetenek yönetiminin öz yetenek değerlendirme alt boyutu ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1b}: Yetenek yönetiminin kariyer yetenek değerlendirme alt boyutu ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H_{1c}: Yetenek yönetiminin kurumsal yetenek değerlendirme alt boyutu ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı bir ilişki vardır.

3.3. Araştırmanın Evreni, Örneklemi ve Sınırlılıkları

Araştırmanın evrenini Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Gaziantep ve Batman illerinde bulunan kamu bankalarındaki çalışanlar oluşturmaktadır. Bu illerdeki banka çalışanlarına toplam 550 tane anket random dağıtılmıştır. Bu anketlerden 442 tanesinin dönüşü sağlanabilmiştir. Bunların içerisinde 21 tane anket değerlendirmeye alınamayacak şekilde işaretlendiği için değerlendirme dışında tutulmuştur. Sonuç olarak 421 tane anket değerlendirmeye alınmıştır.

Tablo 1. Evren Büyüklükleri İçin Gerekli En Düşük Örneklem Sayıları

Evren Büyüklüğü	20	100	500	1000	2000	5000	10000	50000	100000	1000000
Örneklem Sayısı	19	80	217	278	322	357	370	381	383	384

Kaynak: Sekaran, 2003:294

Tablo 1. de gösterilen verilere göre, 384 kişiden alınan örneklem sayısının 0,95 güvenirlik ve 0,05 örneklem hatası için bir milyon kişiyi temsil edebileceği görülmektedir. Bu verilere göre araştırmada alınan 421 örneklemin bankacılık sektöründeki çalışanları temsil ettiği söylenebilir.

Bu araştırma belirtilen illerdeki kamu bankalarında çalışanlar ile sınırlıdır. Bölgenin sosyo-ekonomik durumu ve şartları göz önünde bulundugunda, başka illerde yapılacak çalışmalarda farklı sonuçların bulunma ihtimalinin olması ve memur zihniyetiyle çalışan kamu bankaları ile özel bankalar arasında farklı sonuçların elde edilme ihtimali araştırmanın sınırlılığı olarak ifade edilebilir. Ayrıca bankacılık sektörünün yoğun bir iş alanı olduğu düşünüldüğünde çalışanların

anket verilerini iş yoğunluklarından dolayı özensiz doldurması şeklinde bir ihtimalinin olması bir diğer araştırma sınırlılığı olduğu söylenebilir.

3.4. Araştırmanın Yöntemi ve Ölçüm Aracı

Araştırmanın veri toplama aşamasında iki bölümden oluşan anket kullanılmıştır. Kullanılan anketin demografik değişkenler bölümü; cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, unvan ve görev yılı maddelerinden oluşmaktadır. Anketin ikinci bölümü yetenek yönetimi ölçeği ve işten ayrılma ölçeklerinden oluşmaktadır.

Ölçeklerin sınıflandırılmasında, kullanılan ölçekler 5'li Likert kullanılarak düzenlenmiş ve n=5 olarak alınmış ve $n-1/n = 0,8$ değeri belirlenmiştir. Ayrıca ölçeklere ilişkin verilerin genel yorumlarının yapılmasında aşağıdaki değer aralığı kullanılmıştır:

1,00 < n ≤ 1,80 Aralığı: Çok düşük

1,80 < n ≤ 2,60 Aralığı: Düşük

2,60 < n ≤ 3,40 Aralığı: Orta

3,40 < n ≤ 4,20 Aralığı: Yüksek

4,20 < n ≤ 5,00 Aralığı: Çok yüksek

Faktör ve soru ortalamaları yukarıda belirtilen sınıflandırmalar doğrultusunda yorumlanmış ve tartışılmıştır.

Tablo 2. 5'li Likert Tipi Tercih Değer Aralıkları

Ağırlık	Seçenekler	Sınırlar	Sınıflandırma
1	Kesinlikle Katılmıyorum	1.00 – 1.80	üşük
2	Katılmıyorum	1.81 – 2.60	Düşük
3	Kısmen Katılıyorum	2.61 – 3.40	Orta
4	Katılıyorum	3.41 – 4.20	Yüksek
5	Tamamen Katılıyorum	4.21 – 5.00	Çok Yüksek

İşaretlenen maddelerin tercih ağırlıklarına göre karşılıkları tabloda verilmiştir.

3.4.1. Yetenek Yönetimi Ölçeği:

Anketin ilk ölçeğini oluşturan 'yetenek yönetimi ölçeği' Tutar, Altınöz ve Çöp (2011) tarafından geliştirilen, 18 maddeden ibaret olup tek boyutlu olan ve yapılan çalışmada güvenirlik katsayısı (cronbach alpha) 0,93 olarak bulunan yetenek yönetimi ölçeğinden alınan ve çalışmaya uyarlanan 10 madde kullanılmıştır. Bu maddelerle birlikte literatür taranarak ve uzman görüşü alınarak oluşturulan 8 madde ile birlikte 18 maddelik ölçek oluşturulmuştur. Meydana gelen ölçek faktör analizi ile incelenmiştir. Analiz sonucunda anket maddelerinin üç boyutta ayrıldığı görülmüştür. Yetenek Yönetimi ölçeği anketin ilk 18 maddesini oluşturmaktadır ve bütün maddelerinin güvenirlik katsayısı(cronbach alpha) 0,942 olarak bulunmuştur.

Anketteki madde numaralarına göre yetenek yönetimi ölçeği alt maddeleri, faktör analizi sonuçları ve güvenirlik katsayısı (cronbach alpha) değerleri “Öz Yetenek Değerlendirme Boyutu” 0,790, “Kariyer Yetenek Değerlendirme Boyutu” 0,917, “Kurumsal Yetenek Değerlendirme Boyutu” 0,930 olarak ölçülmüştür.

Öz Yetenek Değerlendirme, çalışanların işleriyle uyumlu olup olmadığını kendi yetenekleri ve becerileri açısından değerlendirdikleri bireysel bir süreci ifade eder.

Kariyer Yetenek Değerlendirme, mevcut yeteneklerin yanı sıra çalışanların kişisel gelişim, eğitim ve mesleki hedefleri doğrultusunda kurumsal desteği ifade eder.

Kurumsal Yetenek Değerlendirme ise, kurumun yeteneklerin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi konusundaki yaklaşımını, uygulamalarını ve yatırımlarını çalışanların bakış açısından değerlendirir.

3.4.2. İşten Ayrılma Niyeti Ölçeği:

Anketin dördüncü ölçeğini oluşturan 'işten ayrılma niyeti ölçeği', Büyükbeşe (2012) tarafından Reyçhav ve Weisberg'den (2009) alınarak doktora çalışmasında kullanılan, beş madden oluşan ve güvenirlik katsayısı 0.93 olan ölçek maddelerinden üç tanesi alınarak çalışmaya uyarlanmıştır. Bu maddelerle birlikte, literatür taranarak oluşturulan ve uzman görüşü alınarak eklenen 5 madde ile 8 maddelik ölçek oluşturulmuştur. Meydana getirilen ölçek faktör analizi ve güvenirlik analizi ile incelenmiştir.

İşten ayrılma niyeti ölçeği maddeleri, faktör analizi sonuçları ve güvenirlik katsayısı (cronbach alpha) değeri 0,89 olarak ölçülmüştür.

3.5. Verilerin Analizi

Bu çalışmada anket araştırma (survey research) yöntemi kullanılmıştır. Toplam olarak 421 çalışanın değerlendirmeleri oluşturulan anketle toplanmış ve SPSS 18.0 programı ile çeşitli istatistik metod ve test teknikleri (frekans dağılımı, ortalama, t-testi, ANOVA, Korelasyon ve Regresyon) kullanılarak analiz edilmiştir. Analizde istatistikî anlamlılık düzeyi $p < 0.05$ olarak kabul edilmiştir.

Anket verileri üzerinde parametrik ya da nonparametrik testlerinden hangisinin uygulanacağını belirlemek amacıyla normallik testi uygulanmıştır. İşten ayrılma niyeti ve yetenek ölçeklerinin Skewness- Kurtosis değerleri (-1,96; +1,96) aldığında normal dağıldığı bu nedenle parametrik testlerin uygulanması gerektiğine karar verilmiştir.

Verilerin analizi, katılımcıların ölçek maddelerine verdikleri cevapların toplam puanları üzerinden yapılmıştır.

4. Bulgular ve Yorum

Çalışmanın bu bölümünde yapılan analizler sonunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

4.1. Araştırmaya Katılanların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özellikleri bölümünde araştırmaya katılan çalışanların cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim durumu, kurumdaki unvanı ve görev yılını belirten tablolar ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

4.1.1. Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Dağılımı

Katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı Tablo 3 de gösterilmektedir.

Tablo 3. Katılımcıların Cinsiyete Göre Dağılımları Tablosu

Cinsiyet	Sayı	Yüzde (%)	Toplam Yüzde(%)
Erkek	204	48,5	48,5
Kadın	217	51,5	100
Toplam	421	100	

Araştırmaya katılan banka çalışanlarının cinsiyete göre dağılımları Tablo 3'e göre incelendiğinde, çalışanların % 48,5'inin (204 kişi) erkek, % 51,5'inin (217) kadın olduğu belirlenmiştir.

4.1.2. Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Katılımcıların yaş gruplarına göre dağılımı Tablo 4 de gösterilmektedir.

Tablo 4. Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Dağılımları Tablosu

Yaş	Sayı	Yüzde (%)	Toplam Yüzde (%)
21-30	218	51,8	51,8
31-40	150	35,6	87,4
41-50	52	12,4	99,8
51-60	1	0,2	100
Toplam	421	100	

Tablo 4 incelendiğinde, araştırmaya katılan banka çalışanlarının yaş gruplarına göre dağılımları % 51,8'inin (218 kişi) 21-30 yaş aralığında, % 35,6'sının (150 kişi) 31-40 yaş aralığında, %12,4'ünün (52 kişi) 41-50 yaş aralığında, % 0,2'sinin (1 kişi) 51-60 yaş aralığında olduğu belirlenmiştir. 21-30 yaş grubunda 218, 31-40 yaş grubunda 150 çalışan bulunmaktadır.

4.1.3. Katılımcıların Medeni Durumlarına Göre Dağılımı

Katılımcıların medeni durumlarına göre dağılımı Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. Katılımcıların Medeni Durumlarına Göre Dağılımları Tablosu

Medeni Durum	Sayı	Yüzde (%)	Toplam Yüzde(%)
Evli	280	66,5	66,5

Bekar	141	33,5	100
Toplam	421	100	

Tablo 5'e göre araştırmaya katılan banka çalışanlarının medeni durumlarına göre dağılımları incelendiğinde, çalışanların % 66,5'inin (280 kişi) evli, % 33,5'inin (141 kişi) bekâr olduğu belirlenmiştir.

4.1.4. Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Dağılımı

Katılımcıların eğitim durumlarına göre dağılımı Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6. Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Dağılımları Tablosu

Eğitim Durumu	Sayı	Yüzde (%)	Toplam Yüzde (%)
Lise	38	9	9
Ön Lisans	18	4,3	13,3
Lisans	311	73,9	87,2
Lisans Üstü	54	12,8	100
Toplam	421	100	

Tablo 6'ya göre araştırmaya katılan banka çalışanlarının eğitim durumlarına göre dağılımları incelendiğinde, çalışanların % 9'unun (38 kişi) lise, % 4,3'ünün (18 kişi) ön lisans, %73,9'unun (311 kişi) lisans, % 12,8'inin (54 kişi) lisansüstü eğitime sahip olduğu belirlenmiştir. Lise ve önlisans eğitimi alanların toplam oranının %13,3 olduğu görülmektedir.

4.1.5. Katılımcıların Unvanlarına Göre Dağılımı

Katılımcıların unvanlarına göre dağılımı Tablo 7'de gösterilmektedir.

Tablo 7. Katılımcıların Unvanlarına Göre Dağılımları Tablosu

Unvan	Sayı	Yüzde (%)	Toplam Yüzde (%)
Banko Asistanı	54	12,8	12,8
Servis Görevlisi	17	27,8	40,6
Servis Yetkilisi	97	23	63,7
Uzman Yardımcısı	5	1,2	64,8
Uzman	8	1,9	66,7
Yönetmen Yardımcısı	70	16,6	83,4
Yönetmen	49	11,6	95
Şube Yöneticisi	21	5	100

Toplam	421	100
--------	-----	-----

Tablo 7'ye göre araştırmaya katılan banka çalışanlarının unvanlarına göre dağılımları incelendiğinde, çalışanların % 12,8'inin (54 kişi) banko asistanı, % 27,8'inin (17 kişi) servis görevlisi, %23'ünün (97 kişi) servis yetkilisi, % 1,2'sinin (5 kişi) uzman yardımcısı, % 1,9'unun (8 kişi) uzman, %16,6'sının (70 kişi) yönetmen yardımcısı, % 11,6'sının (49 kişi) yönetmen, %5'inin (21 kişi) şube yöneticisi olduğu belirlenmiştir. Burada belirtilen unvanlar Ziraat Bankası'ndaki unvanlar baz alınarak düzenlenmiştir. Diğer bankalardaki unvanlar da bu tasnife uygun olarak düzenlenmiştir.

4.1.6. Katılımcıların Görev Yıllarına Göre Dağılımı

Katılımcıların görev yıllarına göre dağılımı Tablo 8'de gösterilmektedir.

Tablo 8. Katılımcıların Görev Yıllarına Göre Dağılımları

Görev Yılı	Sayı	Yüzde (%)	Toplam Yüzde (%)
0-5 yıl	202	48	48
6-10 yıl	135	32,1	80
11-15 yıl	10	2,4	82,4
16-20 yıl	63	15	97,4
21-25 yıl	11	2,6	100
Toplam	421	100	

Tablo 8'e göre araştırmaya katılan banka çalışanlarının görev yıllarına göre dağılımları incelendiğinde, çalışanların % 48'inin (202 kişi) 0-5 yıl, % 32,1'inin (135 kişi) 6-10 yıl, %2,4'ünün (10 kişi) 11-15 yıl, % 15'inin (63 kişi) 16-20 yıl, % 2,6'sının (11 kişi) 21-25 yıl çalışma süresine sahip oldukları belirlenmiştir.

4.2. Yetenek Yönetimi Ölçeğine İlişkin İstatistiksel Bulgular

Yetenek yönetimi ölçeği; öz değerlendirme, kariyer değerlendirme ve kurumsal değerlendirme boyutlarından meydana gelmektedir. Bu bölümde boyutları içeren maddelerin tanımlayıcı istatistik analizleri yapılacaktır.

4.2.1. Yetenek Yönetiminin Öz Yetenek Değerlendirme Alt Boyutu Maddelerine İlişkin İstatistiksel Bulgular

Yetenek yönetimi ölçeğinin öz değerlendirme boyutunu içeren maddeleri ve tercih istatistikleri Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 9. Öz Yetenek Değerlendirme Alt Boyutu Maddeleri İle İlgili İstatistiksel Dağılım Tablosu

Ölçek Maddeleri	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kısmen Katılıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		Tercih Ortalaması
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1. Yaptığım işin yeteneklerime uygun olduğunu düşünüyorum	16	3,8	22	5,2	86	20,4	160	38,0	137	32,5	3,90
2. Yaptığım işe uygun olarak, yeteneklerimi tam kapasite ile kullandığımı düşünüyorum.	7	1,7	33	7,8	101	24,0	156	37,1	124	29,5	3,80
3. Çalıştığım birimde deneyimlerim ve mesleki yeterliliklerim nedeniyle görev yapmaktayım.	19	4,5	50	11,9	78	18,5	159	37,8	115	27,3	3,71
4. Çalıştığım birimde kişisel özelliklerim nedeniyle görev yapmaktayım.	39	9,3	68	16,2	96	22,8	134	31,8	84	20,0	3,37
5. Yaptığım iş için gereken becerilere uzmanlık seviyesinde sahibim.	7	1,7	30	7,1	93	22,1	172	40,9	119	28,3	3,86
6. Yöneticilerimin yeteneklerimden yeterli oranda yararlandığını düşünüyorum.	18	4,3	41	9,7	126	29,9	164	39,0	72	17,1	3,54

1- 'Yaptığım işin yeteneklerime uygun olduğunu düşünüyorum ' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %90,9 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,90) şeklinde olduğu görülmüştür.

2- 'Yaptığım işe uygun olarak, yeteneklerimi tam kapasite ile kullandığımı düşünüyorum' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %90,6 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,80) şeklinde olduğu görülmüştür.

3- 'Çalıştığım birimde deneyimlerim ve mesleki yeterliliklerim nedeniyle görev yapmaktayım' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %83,6 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,71) şeklinde olduğu görülmüştür.

4- 'Çalıştığım birimde kişisel özelliklerim nedeniyle görev yapmaktayım' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %51,8 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,37) şeklinde olduğu görülmüştür.

5- 'Yaptığım iş için gereken becerilere uzmanlık seviyesinde sahibim' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %91,3 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,86) şeklinde olduğu görülmüştür.

6- 'Yöneticilerimin yeteneklerimden yeterli oranda yararlandığını düşünüyorum' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %56,1 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,56) şeklinde olduğu görülmüştür.

4.2.2. Yetenek Yönetiminin Kariyer Yetenek Değerlendirme Alt Boyutu Maddelerine İlişkin İstatistiksel Bulgular

Yetenek yönetimi ölçeğinin kariyer değerlendirme boyutunu içeren maddeleri ve tercih istatistikleri Tablo 10 da verilmiştir.

Tablo 10. Kariyer Yetenek Değerlendirme Alt Boyutu Maddeleri İle İlgili İstatistiksel Dağılım Tablosu

Ölçek Maddeleri	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kısmen Katılıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		Tercih Ortalaması
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1. Yöneticilerim mesleki gelişimim için yeni fırsatlar sağlarlar.	25	5,9	39	9,3	101	24,0	148	35,2	108	25,7	3,36
2. Yöneticilerim kişisel gelişimim için yeterli desteği sağlarlar.	26	6,2	39	9,3	90	21,4	164	39,0	102	24,2	3,65
3. Yöneticilerim yeteneklerimle ilgili kariyer planı konusunda bana yardımcı olurlar.	31	7,4	42	10,0	97	23,0	153	36,3	98	23,3	3,58
4. Yöneticilerim tarafından yaptığım işle ilgili var olan yeteneklerimin tamamen keşfedildiğini düşünüyorum.	25	5,9	82	19,5	147	34,9	105	24,9	62	14,7	3,23
5. Çalıştığım kurumda yetenekli çalışanlara etkili liderlik yapılmaktadır.	37	8,8	83	19,7	114	27,1	116	27,6	71	16,9	3,23

1- 'Yöneticilerim mesleki gelişimim için yeni fırsatlar sağlarlar' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %60,9 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,36) şeklinde olduğu görülmüştür.

2- 'Yöneticilerim kişisel gelişimim için yeterli desteği sağlarlar' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %84,6 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,65) şeklinde olduğu görülmüştür.

3- 'Yöneticilerim yeteneklerimle ilgili kariyer planı konusunda bana yardımcı olurlar' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %82,6 olduğu ve madde ortalamasının katılıyorum (3,58) şeklinde olduğu görülmüştür.

4- 'Yöneticilerim tarafından yaptığım işle ilgili var olan yeteneklerimin tamamen keşfedildiğini düşünüyorum' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, kısmen katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %74,5 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,23) şeklinde olduğu görülmüştür.

5- 'Çalıştığım kurumda yetenekli çalışanlara etkili liderlik yapılmaktadır' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, kısmen katılıyorum, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %71,6 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,23) şeklinde olduğu görülmüştür.

4.2.3. Yetenek Yönetiminin Kurumsal Yetenek Değerlendirme Alt Boyutu Maddelerine İlişkin İstatistiksel Bulgular

Yetenek yönetimi ölçeğinin kurumsal değerlendirme boyutunu içeren maddeleri ve tercih istatistikleri Tablo 11'de verilmiştir.

Tablo 11. Kurumsal Yetenek Değerlendirme Alt Boyutu Maddeleri İle İlgili İstatistiksel Dağılım Tablosu

Ölçek Maddeleri	Kesinlikle Katılmıyorum		Kısmen Katılıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		Tercih Ortalaması
	f	%	f	%	f	%	f	%	
1. Çalıştığım kurumda yetenekli çalışanlara iş rotasyonu uygulanmaktadır.	53	12,6	71	16,9	114	27,1	131	31,1	3,13
2. Çalıştığım kurumda yetenekli çalışanlar için geleceğe dönük potansiyel performans değerlendirme yapılmaktadır.	38	9,0	76	18,1	119	28,3	145	34,4	3,18
3. Çalıştığım kurumda yetkin beyinleri kuruma çekme stratejisi uygulanmaktadır.	49	11,6	97	23,0	116	27,6	124	29,5	2,99
4. Yöneticilerim, yetenekli çalışanlara mentorluk (iş danışmanlığı) yapmaktadırlar.	48	11,4	90	21,4	132	31,4	101	24,0	3,03
5. Yöneticilerim, pozisyonlar için en yetenekli çalışanı seçmektedirler.	54	12,8	59	14,0	147	34,9	106	25,2	3,11
6. Yöneticilerim, yetenekli çalışanlar arasında güçlü bir koordinasyon sağlamaktadırlar.	36	8,6	69	16,4	135	32,1	129	30,6	3,21
7. Yöneticilerim, yaptığım işe karşı ilgimin artmasını sağlarlar.	33	7,8	64	15,2	136	32,3	125	29,7	3,28

1- 'Çalıştığım kurumda yetenekli çalışanlara iş rotasyonu uygulanmaktadır' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %43,5 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,13) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %56,6 olduğu görülmüştür.

2- 'Çalıştığım kurumda yetenekli çalışanlar için geleceğe dönük potansiyel performans değerlendirme yapılmaktadır' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %44,6 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,18) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %55,4 olduğu görülmüştür.

3- 'Çalıştığım kurumda yetkin beyinleri kuruma çekme stratejisi uygulanmaktadır' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %37,8 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (2,99) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %62,2 olduğu görülmüştür.

4- 'Yöneticilerim, yetenekli çalışanlara mentorluk (iş danışmanlığı) yapmaktadırlar' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %35,9 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,03) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %64,2 olduğu görülmüştür.

5- 'Yöneticilerim, pozisyonlar için en yetenekli çalışanı seçmektedirler' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %38,3 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,11) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %61,7 olduğu görülmüştür.

6- 'Yöneticilerim, yetenekli çalışanlar arasında güçlü bir koordinasyon sağlamaktadırlar' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %33 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,21) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %77 olduğu görülmüştür.

7- 'Yöneticilerim, yaptığım işe karşı ilgimin artmasını sağlarlar' ifadesine verilen cevaplar incelendiğinde, katılıyorum ve kesinlikle katılıyorum seçenekleri toplamının %44,7 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (3,28) şeklinde olduğu görülmüştür. Kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %55,3 olduğu görülmüştür.

4.3. İşten Ayrılma Niyeti Ölçeğine İlişkin İstatistiksel Bulgular

İşten ayrılma niyeti ölçeğini içeren maddeler ve tercih istatistikleri Tablo 12 de verilmiştir.

Tablo 12. İşten Ayrılma Niyeti Ölçeğine Maddeleri İle İlgili İstatistiksel Dağılım Tablosu

Ölçek Maddeleri	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kısmen Katılıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		Tercih Ortalaması
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	
1. Yeteneklerime daha uygun bir iş bulursam şu anki işimden ayrılabilirim.	81	19	104	25	91	22	70	17	75	18	2,89
2. Yönetimle ilgili sorunlardan dolayı işten ayrılmayı düşünüyorum.	177	42	141	34	60	14	29	6,9	14	3,3	1,96
3. Yaptığım işin niteliğinden dolayı işten ayrılmayı düşünüyorum.	167	40	149	35	48	11	34	8,1	23	5,5	2,04
4. Kişisel sorunlarımdan dolayı işten ayrılmayı düşünüyorum.	207	49	156	37	22	5,2	17	4	19	4,5	1,78
5. Sık sık bu kurumdaki işimi bırakmayı düşünüyorum.	182	43	124	30	62	15	24	5,7	29	6,9	2,04
6. Çalıştığım bu kurumdan ayrılmayı düşünüyorum ve aktif olarak yeni bir iş arıyorum.	205	49	140	33	36	8,6	20	4,8	20	4,8	1,84
7. Eğer başka bir iş imkânım olsaydı şimdiki işimden ayrılırdım.	149	35	110	26	68	16	40	9,5	54	13	2,38
8. Büyük olasılıkla gelecek yıl aktif olarak yeni bir iş arayacağım.	211	50	125	30	35	8,3	21	5	29	6,9	1,89

1- 'Yeteneklerime daha uygun bir iş bulursam şu anki işimden ayrılabilirim' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler incelendiğinde kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %66 olduğu ve madde ortalamasının kısmen katılıyorum (2,89) şeklinde olduğu görülmüştür.

2- 'Yönetimle ilgili sorunlardan dolayı işten ayrılmayı düşünüyorum' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler incelendiğinde kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçenekleri toplamının %90 olduğu ve madde ortalamasının katılmıyorum (1,96) şeklinde olduğu görülmüştür.

3- 'Yaptığım işin niteliğinden dolayı işten ayrılmayı düşünüyorum' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler incelendiğinde kesinlikle katılmıyorum ve katılmıyorum seçeneklerinin toplamının %86 olduğu ve madde ortalamasının katılmıyorum (2,04) şeklinde olduğu görülmüştür.

4- 'Kişisel sorunlarımdan dolayı işten ayrılmayı düşünüyorum' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler incelendiğinde kesinlikle katılmıyorum ve katılmıyorum seçeneklerinin toplamının %91,2 olduğu ve madde ortalamasının kesinlikle katılmıyorum (1,78) şeklinde olduğu görülmüştür.

5- 'Sık sık bu kurumdaki işimi bırakmayı düşünüyorum' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler incelendiğinde kesinlikle katılmıyorum ve katılmıyorum seçeneklerinin toplamının %88 olduğu ve madde ortalamasının katılmıyorum (2,04) şeklinde olduğu görülmüştür.

6- 'Çalıştığım bu kurumdan ayrılmayı düşünüyorum ve aktif olarak yeni bir iş arıyorum' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler incelendiğinde kesinlikle katılmıyorum ve katılmıyorum seçeneklerinin toplamının %90,6 olduğu ve madde ortalamasının katılmıyorum (1,84) şeklinde olduğu görülmüştür.

7- 'Eğer başka bir iş imkânım olsaydı şimdiki işimden ayrılırdım' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler değerlendirildiğinde kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum ve kısmen katılıyorum seçeneklerinin toplamının %77 olduğu ve madde ortalamasının katılmıyorum (2,38) şeklinde olduğu görülmüştür.

8- 'Büyük olasılıkla gelecek yıl yeni bir iş arayacağım' ifadesi ile ilgili işaretlenen tercihler değerlendirildiğinde kesinlikle katılmıyorum, katılmıyorum seçeneklerinin toplamının % 88,3 olduğu ve madde ortalamasının katılmıyorum (1,89) şeklinde olduğu görülmüştür.

4.4. İlişki (Korelasyon) Analizleri

Yetenek yönetimi ve alt boyutları olan öz yetenek alt boyutu, kariyer yetenek alt boyutu ve kurumsal yetenek alt boyutu ile işten ayrılma niyetinin korelasyon tablosu Tablo 13'de gösterilmiştir.

Tablo 13. Korelasyon Tablosu

	Yetenek Yönetimi	İşten Ayrılma Niyeti
Yetenek Yönetimi	1	
İşten Ayrılma Niyeti	-0,399**	1
Öz Yetenek Alt Boyutu	0,790**	-0,315**
Kariyer Yetenek Alt Boyutu	0,916**	-0,364**
Kurumsal Yetenek Alt Boyutu	0,925**	-0,371**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Tablo 13'de bulunan ilişki (Korelasyon) analizleri incelendiğinde aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

'Yetenek yönetimi' ile 'işten ayrılma niyeti' arasında negatif yönlü, doğrusal ve orta şiddette ($r = -0,39$), anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,01$). **H₁ hipotezi doğrulanmıştır.**

Yetenek yönetiminin alt boyutlarından olan 'öz yetenek' alt boyutu ile 'işten ayrılma niyeti' arasında negatif yönlü, doğrusal ve orta şiddette ($r = -0,31$), anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,01$). **H_{1a} hipotezi doğrulanmıştır.**

Yetenek yönetiminin alt boyutlarından olan 'kariyer yetenek' alt boyutu ile 'işten ayrılma niyeti' arasında negatif yönlü, doğrusal ve orta şiddette ($r = -0,36$), anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,01$). **H_{1b} hipotezi doğrulanmıştır.**

Yetenek yönetiminin alt boyutlarından olan 'kurumsal yetenek' alt boyutu ile 'işten ayrılma niyeti' arasında negatif yönlü, doğrusal ve orta şiddette ($r = -0,37$), anlamlı bir ilişki vardır ($p < 0,01$). **H_{1c} hipotezi doğrulanmıştır.**

4.5. İşten Ayrılma Niyeti ve Yetenek Yönetimi Arasındaki Etki (Regresyon) Analizleri

İşten ayrılma niyeti ve yetenek yönetimi alt boyutları olan öz yetenek, kariyer yetenek ve kurumsal yetenek davranışı arasındaki etki analizi Tablo 14 ve Tablo 15 de verilmiştir.

Tablo 14. İşten Ayrılma Niyeti ve Yetenek Yönetimi Etki Analizi Tablosu

Model	R	R ²	Düzeltilmiş R ²	Tahmini Standart Hata
1	0,399 ^a	0,159	0,153	0,83097

a. Etkileyiciler: Öz Yetenek, Kurumsal Yetenek, Kariyer Yetenek

ANOVA^b

Model		Kareler Toplamı	df	Ortalamanın Karesi	F	Sig.
1	Regression	54,563	3	18,188	26,340	0,000 ^a
	Residual	287,940	417	0,691		
	Total	342,503	420			

a. Etkileyiciler: Kurumsal Yetenek, Öz Yetenek, Kariyer Yetenek

b. Bağımlı Değişken: İşten Ayrılma Niyeti

'Yetenek yönetimi'nin 'işten ayrılma niyeti' davranışına etkisini incelemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizinde (Tablo 14) 0,01 anlamlılık seviyesi yani %99 güvenlilikte incelenmiştir. Yapılan regresyon analizi sonucunda $p < 0,01$ anlamlılık seviyesinde işe adanma davranışının 0.153 (%15,3) oranında, doğrusal ve negatif yönde yetenek yönetimi tarafından etkilendiği tespit edilmiştir ($R = 0,399$, $R^2 = 0,159$, Düzeltilmiş $R^2 = 0,153$; $F = 26,340$, $p < 0,01$).

Tablo 15. İşten Ayrılma Niyeti ve Yetenek Yönetimi Alt Boyutları Arasındaki Etki Analizi (Regresyon) Tablosu

Coefficients^a

Bağımsız Değişkenler	B	Std. Hata	Düzeltilmiş Beta	t	Sig.
1 (Sabit)	3,645	0,208		17,556	0,000

Öz Yetenek	-0,151	0,070	-0,124	-2,154	0,032
Kariyer Yetenek	-0,118	0,072	-0,130	-1,635	0,103
Kurumsal Yetenek	-0,183	0,070	-0,197	-2,606	0,009

a. Bağımlı Değişken: İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyetine Yetenek yönetiminin boyutlarının etkilerini incelemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizinde (Tablo 15) öz yetenek, kariyer yetenek, kurumsal yetenek boyutları ile işten ayrılma niyeti arasındaki etki incelenmektedir. Yapılan regresyon analizi sonucunda $p < 0.01$ anlamlılık seviyesinde yetenek yönetiminin 'öz yetenek' boyutunun 0.151 (%15,1) oranında, $p < 0.05$ anlamlılık seviyesinde yetenek yönetiminin "kurumsal yetenek" boyutunun 0,183 (%18,3) oranında doğrusal ve negatif yönde işten ayrılma niyetini etkilediği tespit edilmiştir. Yetenek yönetiminin 'kariyer yetenek' boyutunun anlamlı bir etkisi olmadığı ya da çok düşük seviyede etki ettiği ifade edilebilir ($p > 0,05$).

Yapılan regresyon analizinde saptanan R^2 değerleri araştırma modelinde bulunan yetenek yönetimi boyutlarının işten ayrılma niyetini hangi oranda etkilediğini göstermektedir. R^2 değeri %15,3 olarak belirlenmiştir. Bu değer yetenek yönetimi boyutlarının işe adanma davranışını %15,3 oranında etkilediğini ve bu etkinin negatif yönde olduğunu göstermektedir.

$Y = a + b X$ regresyon formülasyonunda etki değerleri yerlerine aşağıdaki şekilde yerleştirildiğinde

İşten Ayrılma Niyeti = $3,645 - 0.151 X_{\text{öz yetenek}} - 0.118 X_{\text{kariyer yetenek}} - 0.183 X_{\text{kurumsal yetenek}} + \mathcal{E}$ şeklinde ifade edilebilir.

Yapılan regresyon analizi sonucu yetenek yönetiminin işe adanma davranışını negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

4.6. ANOVA Analizleri

Yetenek yönetimi ve alt boyutları olan öz yetenek alt boyutu, kariyer yetenek alt boyutu kurumsal yetenek alt boyutu ile işten ayrılma niyetinin demografik özelliklere göre farklılaşp farklılaşmadığını ortaya koymak için t-Testi ve ANOVA analizleri yapılmıştır. Analizler sonucunda sadece anlamlı farklılığın olduğu bulgulara yer verilmiştir.

4.6.1. Yaş Değişkenine Göre Bulgular

Katılımcıların yaş değişkenlerine göre yapılan ANOVA analizlerine ilişkin bulunan anlamlı değerler Tablo 16'da gösterilmiştir.

Tablo 16. Yaş Değişkeni ANOVA Tablosu

Yaşa Bağlı Değişken	Yaş	Kareler Toplamı	Ortalama Farkı	F	P
Yetenek Yönetimi	21-30 31-40	267,7	-0,22714*	4,56	0,004

		41-50		-0,33994*		
Öz Yetenek Alt Boyutu	21-30	31-40	232,1	-0,38381*	12,95	0,000
		41-50		-0,50731*		
İşe Adanma	41-50	21-30	342,5	-0,39054*	2,823	0,039
		31-40		-0,36613*		

Tablo 16’da görüldüğü üzere katılımcıların yaş değişkenine göre 'yetenek yönetimi' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda yaş değişkenine göre 'yetenek yönetimi' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (F=4,56; p<0.05). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuş, analiz sonucunda 31-40 ve 41-50 yaş aralığındakiler lehine, 21-30 yaş aralığındaki çalışanlar aleyhine bir farklanma söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların yaş değişkenine göre yetenek yönetiminin alt boyutu olan 'öz yetenek alt boyutu', açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda yaş değişkenine göre 'öz yetenek alt boyutu' arasında 0,01 anlamlılık ya da %99 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (F=12,95; p<0.01). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuş, analiz sonucunda 31-40 ve 41-50 yaş aralığındakiler lehine, 21-30 yaş aralığındaki çalışanlar aleyhine bir farklanma söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların yaş değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda yaş değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (F=2,823; p<0.05). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuş, analiz sonucunda 21-30 ve 31-40 yaş aralığındakiler lehine, 41-50 yaş aralığındaki çalışanlar aleyhine bir farklanma söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

4.6.2. Eğitim Durumu Değişkenine Göre Bulgular

Katılımcıların eğitim düzeyine değişkenlerine göre yapılan ANOVA analizlerine ilişkin bulunan anlamlı değerler Tablo 17’de gösterilmiştir.

Tablo 17. Eğitim Düzeyi Değişkeni ANOVA Tablosu

Eğitim Düzeyine Bağlı Değişken	Eğitim Düzeyi	Kareler Toplamı	Ortalama Farkı	F	P
İşten Ayrılma Niyeti	Lise		0,03643		
	Lisans Üstü	342,5	0,40741	4,6	0,004
	Ön Lisans				
	Lisans		0,40482*		

Katılımcıların eğitim düzeyi değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda eğitim düzeyi değişkenine

göre 'işten ayrılma niyeti' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F=4,6$; $p<0.05$). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda lisansüstü mezun çalışanlar lehine, lisans mezunu olan çalışanlar aleyhine bir farklanma söz konusu olduğu tespit edilmiştir.

4.6.3. Kurumdaki Unvan Değişkenine Göre Bulgular

Katılımcıların unvan değişkenlerine göre yapılan ANOVA analizlerine ilişkin bulunan anlamlı değerler Tablo 18 de gösterilmiştir.

Tablo 18. Unvan Değişkeni ANOVA Tablosu

Unvana Bağlı Değişken	Unvan		Kareler Toplamı	Ortalama Farkı	F	P
Yetenek Yönetimi	Servis Görevlisi	Yönetmen	267,69	-,52060*	3,47	0,001
		Şube Yöneticisi		-,58031*		
		Servis Yetkilisi		-,44273**		
Öz Yetenek Alt Boyutu	Banko Asistanı	Yönetmen	232,1	-0,68594	7,41	0,000
		Şube Yöneticisi		-,83333*		
		Servis Görevlisi		-,71780*		
İşten Ayrılma Niyeti	Şube Yöneticisi	Servis Yetkilisi	342,5	-,68182*	3,72	0,001
		Uzman Yardımcısı		-1,45476*		
		Yönetmen Yardımcısı		-,78512*		

Katılımcıların kurumdaki unvan değişkenine göre 'yetenek yönetimi' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda unvan değişkenine göre 'yetenek yönetimi' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F=3,47$; $p<0.05$). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda yetenek yönetimi yönüyle yönetmen ve şube yöneticisi lehine, servis görevlisi aleyhine farklılık olduğu bulunmuştur.

Katılımcıların kurumdaki unvan değişkenine göre 'öz yetenek yönetimi alt boyutu' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda unvan değişkenine göre yetenek yönetiminin alt boyutu olan 'öz yetenek yönetimi' arasında 0,01 anlamlılık ya da %99 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F=7,41$; $p<0.05$). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda öz yetenek yönetimi yönüyle servis yetkilisi, yönetmen ve şube yöneticisi lehine, banko asistanı aleyhine farklanma olduğu bulunmuştur.

Katılımcıların kurumdaki unvan değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda unvan değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir ($F=3,72$; $p<0.05$). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda işten ayrılma niyeti konusunda şube

yöneticisi aleyhine, servis görevlisi, servis yetkilisi, uzman yardımcısı ve yönetmen yardımcısı lehine farklılık bulunmuştur.

4.6.4. Çalışma Yılı Değişkenine Göre Bulgular

Katılımcıların çalışma yılı değişkenlerine göre yapılan ANOVA analizlerine ilişkin bulunan anlamlı değerler Tablo 19 da gösterilmiştir.

Tablo 19. Çalışma Yılı Değişkeni ANOVA Tablosu

Çalışma Yılına Bağlı Değişken	Çalışma Yılı	Kareler Toplamı	Ortalama Farkı	F	P
Yetenek Yönetimi	0-5 yıl	6-10 yıl	-0,1562	5,71	0,001
		11-15 yıl	-0,1815		
		16-20 yıl	-0,43827*		
Öz Yetenek	0-5 yıl	6-10 yıl	-0,25061*	16,56	0
		11-15 yıl	-0,2617		
		16-20 yıl	-0,66847*		
İşten Ayrılma Niyeti	0-5 yıl		-0,32180*	4,23	0,006
	16-20 yıl	6-10 yıl	-0,45793*		
		11-15 yıl	-0,2686		

Katılımcıların kurumdaki çalışma yılı değişkenine göre 'yetenek yönetimi' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda unvan değişkenine göre 'yetenek yönetimi' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (F=5,71; p<0.05). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz sonucunda yetenek yönetimi konusunda çalışma yılına bağlı olarak 0-5 yıl çalışanlar aleyhine, 16-20 yıl çalışanlar lehine farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların kurumdaki çalışma yılı değişkenine göre yetenek yönetiminin alt boyutu olan 'öz yetenek yönetimi' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda unvan değişkenine göre 'öz yetenek yönetimi alt boyutu' arasında 0,01 anlamlılık ya da %99 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir (F=16,56; p<0.01). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz sonucunda yetenek yönetiminin alt boyutu olan öz yetenek yönetimine göre çalışma yılına bağlı olarak 0-5 yıl aleyhine, 6-10 yıl ve 16 -20 yıl lehine farklanma olduğu tespit edilmiştir.

Katılımcıların kurumdaki çalışma yılı değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' açısından %95 güvenilirlikte anlamlı bir farklılık olup olmadığı test edilmiştir. Analiz sonucunda unvan değişkenine göre 'işten ayrılma niyeti' arasında 0,05 anlamlılık ya da %95 güvenilirlikte anlamlı

bir farklılık tespit edilmiştir ($F=4,23$; $p<0.05$). Bu farklılığın kimin lehine olduğu Post Hoc Scheffe analizine tabi tutulmuştur. Yapılan analiz sonucunda 0-5 yıl ve 6-10 yıl çalışanlar lehine, 16-20 yıl çalışanlar aleyhine farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Bankaların yüksek performans ve dinamik müşteri ilişkileri sektörsel bir zorunluluktur. Bu nedenle, banka çalışanlarından dinamik ve yüksek performanslı olmaları beklenir, bu da genellikle genç çalışanların tercih edilmesine yol açar. Genç çalışanların dinamizmi ve performansı, bankalar için avantajlı olduğu ifade edilebilir.

Banka çalışanları genel olarak yaptıkları işin yeteneklerine uygun olduğunu düşünmekte ve deneyimleri ile mesleki yeterlilikleri nedeniyle görev almaktadır. Kişisel özellikleri nedeniyle görev aldıklarını düşünseler de, aslında mesleki yeterliliğin daha önemli olduğunu ve bu doğrultuda görev aldıklarını ifade etmektedirler. Bu, çalışanların kişisel özellikleri ve mesleki yeterliliklerinin iş alanlarına uygun olduğu, uzmanlık düzeyinde yetkin oldukları inancından kaynaklanabilir. Ancak, bu konuda farklı düşünen düşük oranda çalışanlar da bulunmaktadır.

Araştırmaya göre çalışanlar genellikle yöneticilerinin yeteneklerini fark ettiğini ve iş verildiğinde yeteneklerine uygun değerlendirildiklerini düşünmektedir. Ancak, bir kısmı yöneticilerinin istenilen düzeyde yeteneklerini keşfetmediklerini ve bu nedenle istenilen seviyede yararlanamadıklarını belirtmektedirler. Bu durum, banka yöneticilerinin konuyu ele alması gerektiğini göstermektedir.

Genel olarak, çalışanların %60'ı yöneticilerinin mesleki gelişim için yeni fırsatlar sunduğunu düşünmektedir. Ancak, %40'lık bir kesim bu konuda olumsuz düşünmektedir. Banka yönetiminin çabalarını gözden geçirmesi ve çalışanlara yeni mesleki fırsatlar sunması beklenmektedir. Yöneticilerin çalışanların kişisel gelişimine destek verme oranının yüksek olduğu, kariyer planlaması konusunda destek sundukları ifade edilebilir. Ayrıca, yetenekli çalışanlara yönelik etkin liderlik konusunda banka yöneticilerinin önemli çabalar gösterdiği görülmektedir. Bu durum, bankaların yeniliklere açık ve insan kaynaklarına yatırım yapan kuruluşlar olduğunu göstermektedir. Ancak, olumsuz düşünen çalışanlar olduğu ve bu konuda uygulamaların geliştirilmesi gerektiği belirtilmelidir.

Çalışanlar, yetenekli çalışanlara yönelik iş rotasyonu konusunda kısmen olumlu düşündükleri, geleceğe dönük potansiyel performans değerlendirme yapılması konusunda kısmen olumlu düşündükleri ve yetenekli çalışanlara mentorluk konusunda kısmen olumlu düşündükleri görülmektedir. Farklı görüşlere sahip çalışanlar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, banka yönetimlerinin bu konularda iyileştirme çalışmaları yapması gerektiği ifade edilebilir.

Çalışanların, kurumlarıyla ilgili olarak yetkin beyinleri çekme stratejisine kısmen olumlu baktıkları, yöneticilerin uygun pozisyonlar için en yetenekli bireyleri seçmelerine kısmen olumlu baktıkları ve yöneticilerin yetenekli çalışanlar arasında koordinasyon sağlamasına kısmen olumlu düşündükleri görülmektedir. Bu sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda, banka yönetimlerinin yetenekli ve yetkin çalışanları çekme, pozisyonlara uygun seçimler yapma ve çalışanlar arasında koordinasyon sağlama konularında daha fazla çaba göstermeleri gerektiği ifade edilebilir.

Genç kuşağın yetenek konusundaki farkındalığının yetersiz olduğu, yaş ilerledikçe bu farkındalığın arttığı gözlemlenmektedir. Bireylerin erken yaşlarda yeteneklerini tam olarak tanıyamamalarından kaynaklanan bir davranış sergiledikleri söylenebilir. İş bulma kaygısı ve mevcut işi kaybetme korkusuyla, genç bireylerin yeteneklerini geri plana attıkları ve ilerleyen yaşlarda bu yetenekleri fark ettikleri değerlendirilmektedir. Bu sebeplerden herhangi biri nedeniyle bireyin yaşının ilerlemesi, içsel bir ihtiyaç halinde ortaya çıkan yeteneklerin keşfedilme isteğini tetikleyecektir. Yeteneklerin farklı yollarla açığa çıkma ve kendini gösterme durumu, bu açığın tatmin edilemediği durumlarda bireyde huzursuzluk veya tatminsizlik oluşturabilir. Bu bağlamda, ileri yaşlarda yeteneklere yönelik taleplerin daha belirgin hale geldiği gözlemlenmektedir. Bütün bunlara bağlı olarak bireysel yeteneğin ortaya çıkmasının tecrübeye bağlı olduğu ifade edilebilir. Bayraktaroğlu'nun (2008:139) ifade ettiği gibi, davranış bilimlerine konu olan ihtiyaçlar hiyerarşisinde, kişinin kendini gerçekleştirmesinin yeteneklerine uygun iş yapmakla daha hızlı elde edilebileceği ifade edilebilir.

İşten ayrılma niyetinin organizasyonlar için zararlı sonuçlar doğurması, yetenek yönetiminin önemini daha fazla vurgulamaktadır. Bu çalışmada, yetenek yönetimi uygulamalarının çalışanların yetenekleriyle uyumlu işlerde çalışmaları durumunda işten ayrılma niyetini azaltabileceği tespit edilmiştir. Bu bulgular, yetenek yönetiminin işten ayrılma niyetini azaltıcı etkisini ortaya koymakla birlikte iş memnuniyetini, performansı, iş tatminini ve örgütsel bağlılığı artırarak olumlu etki oluşturduğunu belirten diğer araştırmalar tarafından da desteklenmektedir (Mpofu, 2012; Rumawas, 2021; Luna–Arocas & Morley, 2015; Aslantas, 2024; Tümen, 2014). Ayrıca Akbaş'ın araştırmasına göre yeteneklere yapılan yatırımların çalışanların örgütte kalma isteklerini artırdığı ortaya çıkmıştır (Akbaş, 2013). Ancak genel olarak çalışanların mevcut rollerinin yeteneklerini tam olarak kullanamadıklarını düşünmeleri ve yeteneklerine daha uygun başka iş fırsatlarının bulunması durumunda mevcut pozisyonlarından kısmen ayrılmaya istekli oldukları ileri sürülebilir. Altuntuğ da buna paralel olarak örgüt içinde keşfedilen ve geliştirilen yeteneklerin örgütsel bağlılığı sağlayamadığı durumlarda çalışanların kolaylıkla başka işletmelere geçiş yapabileceğini ve yeteneklerini de yanlarında götürebileceğini öne sürmektedir (Altuntuğ, 2009:458). Bu bağlamda yetenekli çalışanların örgütsel bağlılıklarını artırmaya yönelik çalışmaların yapılması büyük önem taşımaktadır.

Eğitim seviyesinin artması ile birlikte çalışanların beklentileri yükselmektedir. İstedikleri ortamı mevcut örgüt içerisinde bulamayan çalışanlar alternatif iş tekliflerini değerlendirmektedirler. Bu durum da işten ayrılma niyetinin ortaya çıkması şeklinde ifade edilebilir. Örgütün beklentiden kaynaklanan ihtiyaçları karşılamak adına kariyere bağlı olarak alternatif iş imkânlarını çalışana sunması gerekmektedir. Eğitim seviyesine bağlı olarak çalışanın beklediği maddi ve maddi olmayan ihtiyaçlarının karşılanması ile ilgili işletme politikalarının üretilmesi ihtiyacı kendini daha çok göstermektedir.

Çalışanların genel olarak, yaptıkları işlerin yeteneklerine uygun olduğunu düşündükleri ve yeteneklerine uygun başka iş imkânı olması halinde mevcut işlerinden ayrılma konusunda kısmen istekli oldukları görülmektedir. Bu bulgular Rumawas'ın çalışmasındaki sonuç ile uyumludur(Rumawas, 2021). Bu durumda işverenlerin yetenekleriyle uyumlu görevler ve kariyer

ilerleme fırsatları sunmaları, çalışanların işlerinden memnun kalmalarını ve şirketlerinde kalma istekliliklerini artırabilir.

Çalışanların yönetimle ciddi sorunları olmadığı, varsa bile bu sorunların işten ayrılma niyetine etkisi olmayacak kadar küçük olduğu ifade edilebilir. Ayrıca, işleriyle ilgili sorunları olmayan çalışanların işten ayrılma niyetleri olmadığı belirtilebilir. Çalışanlar işlerini bırakmak istemeyip, başka iş imkanları olsa bile mevcut işlerinden ayrılma niyetinde olmadıkları; iş memnuniyetlerinin yüksek olduğu ifade edilebilir. Çalışma yılının artması ile birlikte kurumda uzun süre çalışan işgörenlerin işlerinden ayrılma niyetlerinin daha düşük olduğu, işlerini değiştirme konusunda daha az istekli olduğu ve bunda da çalışma şartlarını değiştirmek için etkili bir nedenin olmadığı ifade edilebilir. Yeni çalışanların beklentilerinin farklı olduğu bu nedenle işten ayrılma konusunda daha cesur davranabilecekleri söylenebilir. Bu alanda yapılacak ileri çalışmaların konuya farklı açılardan derinlemesine katkı sağlayabileceğini ifade etmek yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Akar, F. (2015). Yetenek Yönetimi. İmge Kitapevi, Ankara.
- Akbaş, İ. (2013). The Relationship Between Talent Management And Retention Of Employees: A Case Study In Banking Sector. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü , İstanbul.
- Aksoy, C., Aslantaş, M. ve Arslan, V. (2016). Adaletin Çalışma Hayatındaki Yansıması: Örgütsel Adalet. International Journal of Innovative Strategical Social Research, 1(1), 19-32.
- Altuntuğ, N. (2009). Rekabet Üstünlüğünün Sürdürülmesinde Yeteneklerin Rolü: Yetenek Yönetim Yaklaşımı. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, c.14, s.3, s.445-460.
- Arı, S. G., Bal, H., Bal, E. Ç. (2010). İşe Bağlılığın Tükenmişlik Ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisindeki Aracılık Etkisi: Yatırım Uzmanları Üzerinde Bir Araştırma. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.15, S.3, 143-166.
- Ashton, C., & Morton, L. (2005). Managing Talent For Competitive Advantage. Strategic HR Review, 4(5), 28-31.
- Aslantaş, M. (2016). Yetenek Yönetiminin İşe Adanma, Performans ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Bankacılık Sektörü Örneği. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Aslantas, M. (2024). Yetenek Yönetimi İle Performans Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. Avrasya Sosyal Ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 11(1), 466-499.

- Bartoo, J. F., Nambuswa, E. M., & Namusonge, G. N. (2023). Moderating Effect Of Organization Culture On The Relationship Between Talent Career Management And Employee Performance In Insurance Companies, Kenya. *African Journal Of Emerging Issues*, 5(2), 71-88.
- Bayraktaroğlu, S. (2008). İnsan Kaynakları Yönetimi. Sakarya Yayıncılık, Adapazarı.
- Büyükbeşe, T. (2012). Güçlendirici Liderliğin Çalışan Performansı Ve İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Bir Model Önerisi. Doktora Tezi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Cho, S., Johanson, M. M., & Guchait, P. (2009). Employees İnten To Leave: A Comparison Of Determinants Of İntent To Leave Versus İntent To Stay. *International Journal Of Hospitality Management*, 28(3), 374-381.
- Çelik, M. ve Çıra, A. (2013). Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İş Performansı Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkisinde Aşırı İş Yükünün Aracılık Rolü. *Ege Akademik Bakış*. Cilt:13 • Sayı:1, 11-20.
- Çırpan, H., Şen, A., (2009). İşletmelerde Yenilikçiliği Geliştirmede Etkili Bir Araç: Yetenek Yönetimi, *Çerçeve Dergisi*, Eylül, s:110-116.
- Erdirençelebi, M., & Filizöz, B. (2016). Mobbingin Etik İklim Ve Çalışanların İşten Ayrılma Niyeti Üzerine Etkileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(35), 127-139.
- Fakunmoju, S., Woodruff, K., Kim, H. H., Lefevre, A., & Hong, M. (2010). Intention to leave A Job: The Role Of Individual factors, Jobtension, And supervisory support. *Administration İn Socialwork*, 34(4), 313-328.
- Gabčanová, I., (2011). The Employees–The Most İmportant Asset İn The Organizations. *Human Resources Management & Ergonomics*, 5(1), 30-33.
- Gagne, F. (2013). Üstun Zekayı Yeteneğe Dönüştürmek: Gelişimsel Bir Teori Olarak Ayrımsal Üstun Zeka Ve Yetenek Modeli. Çeviren: Rukiye Baltacı. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi, 14(1) 1-20
- <http://www.tdk.gov.tr> _____ (Erişim tarihi:09.08.2015)
- Jackson, S. E., & Schuler, R. S. (1990). Human Resource Planning: Challenges For İndustrial/Organizational Psychologists. *American Psychologist*, 45(2), 223–239.
- Kang, H. J., Gatling, A., & Kim, J. (2015). The impact Of Supervisory support On Organizational commitment, Career satisfaction, And turnover İntention For Hospitality Frontline Employees. *Journal Of Human Resources İn Hospitality & Tourism*, 14(1), 68-89.

- Kıngır, S., Mete, M., Aslantaş, M. (2016). İşgörenlerin İşe Adanma ve Fanatiklik Davranışı İle İşten Ayrılma Niyetlerinin Karşılaştırmalı Analizi. 2. International Congress on Economics and Business. 1342-1353.
- Luna-Arocas, R., & Morley, M. J. (2015). Talent management, talent mindset competency and job performance: The mediating role of job satisfaction. *European Journal of International Management*, 9(1), 28-51.
- Mete, M., Ünal, Ö. F., Aslantaş, M. (2016). Özel ve Kamu Eğitim Kurumlarında Görev Yapan Öğretmenlerin Karşılaştırmalı İş Memnuniyeti Analizi. *Proceedings of 1st International Conference on Scientific Cooperation for the Future in the Social Sciences*. 1096 -1104.
- Mpofu, L. (2012). The Relationship Between Talent Management, Productive Organisational Energy And İntention To Quit. *Doctoral Dissertation, North-West Universty*.
- Onay, M., Kılıcı, S. (2011). İş Stresi Ve Tükenmişlik Duygusunun İşten Ayrılmaniyeti Üzerine Etkileri: Garsonlar Ve Aşçıbaşılar. *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi*. Cilt:3, Sayı:2, 365-372.
- Ozer, C. & Aslantas, M. (2023). Comparison of Academicians' Work Engagement Behavior and Intentions to Turnover. *Eurasian Journal of Management & Social Sciences*, 4(2).
- Pryor, M. G., Anderson, D., Toombs, L. A., & Humphreys, J. H. (2007). Strategic implementation as a core competency: The 5P's model. *Journal of management Research*, 7(1), 3-17.
- Rainayee, R. A. (2013). Employee Turnover İntentions: Job Stress Or Perceived Alternative External Opportunities. *International Journal Of Information, Business And Management*, 5(1), 48-59
- Renzulli, J. S. (1978). What Makes Giftedness? Reexamining A Definition. *Phi Delta Kappan*, 60(3), 180.
- Rumawas, W. (2021). Talent Management Practices on Employee Turnover Intention. *Journal of Theoretical and Applied Management (Jurnal Manajemen Teori Dan Terapan)*, 14(3), 248–263.
- Sekaran, U. (2003). *Research Methods for Business: A Skill Bulding Approach Fourth Edition*. New York: John Willey & Sons.
- Soybalı, H. H., & Pelit, O. (2018). Örgütsel Dışlanmanın İşten Ayrılma Niyetine Etkisi: Afyonkarahisar'daki Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Bir Araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(3), 225-249.
- Şahin, F. (2011). Lider-Üye Etkileşimi İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Üzerinde Cinsiyetin Etkisi. *Ege Akademik Bakış*. Cilt: 11, Sayı: 2, 277-288.

- Tabancalı, E., Korumaz, M. (2014). Eğitim Örgütlerinde Yetenek Yönetimi. International Journal Of Social Science, Number: 25-I , (139-156) Summer
- Taş, M. A., ve Özmen, M. (2019). Meslek Seçiminde Aile Desteği Ve Kariyer Uyum Yetenekleri İlişkisi: Olumlu Gelecek Beklentisinin Aracılık Rolü. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 7(16), 736-761.
- Tutar, H., Altınöz, M., Çöp, S. (2011), İşletmelerde Yetenekli Çalışanların Örgütsel Bağlılıklarının Artırılmasına Yönelik Bir Araştırma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 19. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, 306-312.
- Tümen, E. (2014). İşletmelerde İnsan Kaynağının Değerlendirilmesi Açısından Yetenek Yönetimi Yaklaşımı. Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Üstün, F. K., Doğan, S. (2014). Tükenmişlik Sendromunun Örgütsel Bağlılık Ve İşten Ayrılma Niyeti İle İlişkisi: Hizmet Sektörü Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. Cilt: 7 Sayı: 29 (573-587)
- Yener, S. (2014). Özel Ortaöğretim Kurumlarında Paylaşılan Liderlik Davranışı Ve İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişkide Psikolojik Güvenlik Algısının Aracı Değişken İlişkisinin Araştırılması. Doktora Tezi, Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldız, S., Yalavaç, S. ve Meydan, C.H. (2013). “Tükenmişliğin İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgüte Bağlılığın Aracı Rolü: Türkiye’deki Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Personeli Üzerinde Bir Araştırma”. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, Cilt: VIII Sayı: II, s. 157-170.

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 202-224

<http://www.ijoks.com>

Türkiye’de Dinî Değerler ve Siyaset İlişkisi: Dinî Cemaatlerin Oy Tercihi Üzerine Bir Araştırma

Mehmet Mazhar YILDIZ¹

Received: Feb 17, 2024

Reviewed: Feb 29, 2024

Accepted: Mar 3, 2024

Öz

Seçmen davranışını ele alan araştırmacılar, seçmenin oy tercihini yönlendiren farklı değerleri ortaya koymuşlardır. Bunlar içerisinde dini değerlerin önemli bir yönlendirici olduğu konusunda da hemfikirler. Bunun en belirgin örneği 2023 yılı seçimleri öncesinde yaşandı. Seçimlere az bir zaman kala bazı dini cemaatler birbiri ardına oy verecekleri siyasal partileri kamuoyuna duyurdular. Böylelikle dini değerler ve oy tercihi arasındaki ilişki gözler önüne serilmiş oldu. Ancak oy tercihinin tek bir kaynaktan beslenmediği araştırmacılar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Bu çalışmada da dini cemaatlerin oy tercihlerinin dini değerlerden beslendiği baştan kabul edilmekle birlikte bu değeri ortaya çıkaran veya bu değeri besleyen diğer faktörlerin neler olduğu üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda dini cemaatlerin Diyarbakır temsilcileriyle yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirildi. Elde edilen bilgiler, dini cemaatlerin oy tercihlerinin salt inanç temelli olmadığını ortaya koymuştur. Özellikle Tek Parti dönemi din politikalarının dini cemaatler üzerinde oluşturduğu travmaların oy tercihinde önemli bir parametre olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca adayların siyasal mezheplerinin bu travmanın artması veya azalmasıyla doğrudan bir ilişkisi olduğu da saptanmıştır. Bununla birlikte aday sayısının az olduğu durumlarda dini cemaatlerin ehven-i şer anlayışını referans aldıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Siyasal davranış, Dinî cemaatler, Oy tercihi, Dinî değerler, Diyarbakır

Recommended citation:

Yıldız, M. M. (2024). Türkiye’de Dinî Değerler ve Siyaset İlişkisi: Dinî Cemaatlerin Oy Tercihi Üzerine Bir Araştırma. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 202-224,

DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1438584>

¹ Corresponding Author, Ph.D., Research Assistant, Dicle University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Türkiye. E-mail: mehmetmazhar.yildiz@dicle.edu.tr, **ORCID:** <https://orcid.org/0000-0002-8417-4504>

The Relationship Between Religious Values and Politics in Türkiye: Research on the Voting Preference of Religious Communities

Abstract

This study investigates the voting preferences of religious communities with a standardized structure in Türkiye. The results of the qualitative research conducted in Diyarbakır with “six” religious congregations that declared that they would support the People's Alliance and “one” religious congregation that declared that they would support the Nation's Alliance before the 2023 elections revealed that religious values are dominant in the vote preferences of religious congregations. However, when we look at the reasons for the emergence of their values, we see that it is not based solely on faith; the religious ideology that emerged as a result of the political traumas caused by the religious policies of the single-party period on the religious community is an important reference point in the vote preference of religious communities. Due to the low number of candidates in an election with few candidates, an understanding of the lesser of two evils was adopted.

Keywords: Political reaction, Religious communities, Voting preferences, Religious values, Diyarbakır

Giriş

Türkiye’de dindarlık üzerine yapılan bir araştırmada, katılımcıların %95’inin Allah inancı taşıdıkları ve %44’ünün ise dinî grup ve cemaatlerin kuvvetli olduklarına inandıkları sonucuna ulaşılmıştır (Çarkoğlu ve Kalaycıoğlu, 2009:17). Allah’a olan inanç, dinî cemaatlerin varlığının esas kaynağıdır ve dinî cemaatlerin sosyal yaşam içerisinde sahip oldukları güç, kişi ile Allah arasındaki bağı sağladıkları/sağlamlaştırdıkları düşüncesinden beslenmektedir. Allah’a karşı görevlerini yerine getirmek isteyen kişiler, bu konuda ihtiyaç duydukları yardımı dinî cemaatlerden talep edebilmektedirler. Bu durum dinî cemaatleri dinî konularda bir otorite veya bir onay makamı haline getirmektedir. Bununla birlikte, özellikle dinî değerlerin sosyal yaşamla iç içe olduğu toplumlarda dinî cemaatler, dinsel dışında, sosyal yaşamın ihtiyaç duyduğu konularda da- husumet veya kan davalarının sulha ulaşması vb.- görevler üstlenmektedirler. Böylelikle dinî cemaatler ve bireyler arasındaki ilişki dinsel alanın dışına taşmaktadır (Çaha, Aktay, Kentel, ve Yelken, 2011).

Dinî cemaatler ve bireyler arasındaki ilişkinin dinsel alanın dışına taşıdığı ve dinî cemaatlerin yönlendirici rol üstlendiği konulardan biri de siyasal meselelerdir. Din ve siyaset ilişkisinin tarihsel süreci seçim sandığının kendisi kadar eskiye dayanmaktadır (Esmer ve Pettersson, 2009:1). Üstelik bu gerçeklik gelişmiş olsun olmasın tüm toplumlarda farklı ölçülerde mevcuttur. Türkiye siyasal tarihi de din temalı siyasal pratiklerin- gerek geleneksel gerekse geleneksel olmayan- sıklıkla tekrarlandığı bir süreci barındırmaktadır.

Din ve siyaset arasındaki ilişkinin bariz örneklerinden biri 2023 yılı seçimlerinde yaşandı. Partilerin bir araya gelerek oluşturdukları ittifaklar üzerinden siyasal rekabetin olduğu bir ortamda kurumsal yapıya sahip dinî cemaatler oy vereceklerini iddia ettikleri partileri ve ittifakları birbiri ardına kamuoyuna deklare ettiler. Bu durum siyasal tarafgirlik üzerinden din ve siyasal davranış özellikle oy verme davranışı arasındaki ilişkiyi tüm çıplaklığıyla kamuoyuna açık hale getirdi. Dolayısıyla ortada böyle bir gerçeklik mevcutken dinî cemaatlerin oy verecekleri partileri belirlemeleri/buna karar vermeleri/bunu deklare etmeleri Türkiye’de dinin oy tercihi üzerindeki etkisini anlama bakımından ele alınması gereken zorunlu bir konu haline gelmektedir.

Yöntem ve Sınırlılıklar

Araştırmayla ilgili fikri alt yapının oluşumunda 2023 yılının Mayıs ayında gerçekleşen Cumhurbaşkanlığı ve genel seçimleri öncesi farklı dinî cemaatlerin oy verecekleri ittifakları - Millet ve Cumhur- kamuoyuna deklare etmeleri etkili olmuştur. Buradan hareketle din/inanç ve siyaset ilişkisi ile ilgili gerekli literatür çalışması yapılmış ve oy verme davranışı ve din/inanç üzerine yapılan çalışmaların iki kategoride ele alındığı sonuncuna ulaşılmıştır. Birincisi, farklı inanç ve mezhep gruplarına mensup seçmenlerin seçim tercihlerini karşılaştıran çalışmalardır. İkincisi ise oy tercihi ile dindarlık düzeylerinin ilişkilendirildiği çalışmalardır (Esmer ve Pettersson, 2009:11).

Ancak din/inanç ve oy tercihi arasındaki ilişkide sadece dinî değerlerin seçmenin oy tercihi üzerinde ne ölçüde etkili olduğunu ölçmek gerçekten zor bir durumdur. Çünkü seçmenin oy tercihi, genetik yapıdan cinsiyete, etnik kimlikten eğitim düzeyine, ekonomik koşullardan adayların dinî kimliklerine ve seçmenin dindarlık düzeyine kadar farklı dinamiklerin birleşimine göre şekillenmektedir. Ne var ki oy tercihi araştırılan öznenin kurumsal yapıya sahip dinî

cemaatler olması dinin bu noktada önemli bir referans olduğunu aşikâr kılmaktadır. Ancak yine de din dışındaki araçların olup olmadığı ise üstünde durulması gereken önemli bir konu olmaktadır. Buradan hareketle bu çalışmada Türkiye’de 2023 yılında gerçekleşen seçimlerde dinî cemaatlerin siyasal alanda oynadıkları aktif rol göz önünde bulundurularak oy tercihlerinin ne ölçüde dinî değerlerle belirlendiği ve varsa din dışındaki dinamiklerin bu süreçte nasıl bir rol oynadığı araştırılmaktadır.

Araştırmaya dâhil edilen dinî cemaatlerin belirlemesinde şu sınırlılıklara dikkat edildi. İlk olarak; bu çalışmada “dinî cemaat” sıfatı ile ilgili bir tanımlama yapılmamış, araştırmaya katılan katılımcıların kendilerini dinî bir cemaat olarak kabul etmeleri yeterli görülmüştür. Ancak çalışmanın Türkiye’de din ve siyaset ilişkisi bağlamında ele alınabilmesi adına, araştırmaya dâhil edilen dinî cemaatlerin Türkiye çapında kurumsal bir yapıya sahip olmalarına- birden fazla bölgede teşkilatlanmış olmalarına ve kamuoyunda tanınır olmalarına- ayrıca dikkat edildi.

İkinci olarak, yapılan araştırmalar Türkiye’de kişilerin belirli sebeplerden dolayı oy verecekleri partileri açıkça ifade etmekten çekindiklerini ortaya koymuştur (Yanatma, 2018:29; Turan, 2023). Araştırma esnasında da bu türden çekincelerin ortaya çıkmaması veya en aza indirilmesi adına araştırmaya dâhil edilen dinî cemaatlerin oy verecekleri partileri/ittifakları seçimlerden önce kamuoyuna deklare etmiş veya söylemleri/yayınlarıyla bunu büyük ölçüde belli etmiş olmalarına dikkat edildi.

Üçüncü olarak, araştırmaya dâhil edilen dinî cemaatlerin kurumsal bir karar neticesinde siyasal tutumlarını kamuoyuna deklare etmiş olmaları ve bu konuda herhangi bir görüş ayrılığının da kamuoyuna yansımamış olmasından hareketle araştırmaya dâhil edilen her bir dinî cemaatin tek bir ildeki temsilcisiyle yapılacak görüşmelerin dinî cemaatlerin kurumsal tutumunu yansıtacağı varsayılmaktadır. Bu sebeple araştırmanın çalışma sahası olarak Diyarbakır ili belirlenmiştir. Ayrıca Diyarbakır’daki siyasal tercihin büyük ölçüde etnik değerler üzerinden şekilleniyor olması ve bunun dinî cemaatlerin siyasal tutumlarıyla zıt yönlerde olması da dikkate alınarak bu noktada etnik ve dinî değerlerin karşı karşıya gelmesi durumunda hangisinin daha öncelikli tutulduğu da üzerinde durulan başlıklardan biri olmaktadır.

Dördüncü olarak, araştırmaya dâhil edilen katılımcı sayısının belirlenmesinde herhangi bir istatistiksel hesaplama yapılmamıştır. Yukarıda verilen sınırlılıklar göz önünde bulundurularak

sekiz katılımcı ile yapılacak araştırmanın dinî cemaatlerin siyasal değerlerini anlama bakımından yeterli olacağı varsayılmaktadır.

Son olarak, bu çalışmada din referanslı siyasal davranışın tarihsel süreci veya bunun tam olarak nasıl oluştuğunu izah etmek gibi bir amaç da güdülmemektedir. Aksine, insanlar için dinî değerlerin hem bir değer hem de bir değer kaynağı olarak başından beri var olduğu ve bireylerin sahip oldukları değerlerin onların davranışlarının üzerinde yönlendirici bir rolü olduğu (Rokeach, 1973) en başından kabul edilmektedir. Böylelikle ele alınan konunun saf tarihsel bir perspektiften soyutlanıp siyaset bilimi etrafında tartışılmasına olanak sağlanmıştır.

Bu sınırlamalar sonucunda Diyarbakır ilinde faaliyetleri olan ve kurumsal bir kimliğe sahip sekiz dinî cemaatin kamusal alanda temsil edildiği sivil toplum örgütlerinin yöneticilerinden randevular talep edildi. Randevu taleplerini kabul eden yedi sivil toplum örgütü yöneticisiyle ön görüşmeler yapıldı. Bu ön görüşmelerde muhataplara araştırmanın amacı, çerçevesi ve soruları ile ilgili bilgiler verildi. Sonrasında asıl görüşmeler için her bir katılımcıdan randevular talep edildi. Belirlenen tarihlerde yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler, yüz yüze ve maksimum yarım saatle sınırlandırılarak katılımcının izni doğrultusunda ses kaydı alınarak gerçekleştirildi.

Ses kayıtları deşifre programları üzerinden yazıya dökülerek elde edilen bulgular nitel araştırma yöntemlerinin bir parçası olan betimsel analiz yöntemiyle değerlendirmiştir. Bu sayede din ve siyaset ilişkisini ele alan teoriler ile mülakatlardan elde edilen bilgiler harmanlanarak dinî cemaatlerin oy verme davranışlarını tetikleyen gerekçelerin ne ölçüde dinî referanslara dayandığı ve din/inanç dışındaki faktörlerin neler olduğu sorgulanmıştır.

Bir Oy Parametresi Olarak Dinî Değerler

Din ve siyaset ilişkisinin temelinde kişilerin dinî değerlere bağlılıkları ve bu değerleri referans alarak bir siyasal davranış ortaya koyma fiil(ler)i vardır (Esmer & Pettersson, 2009: 11-12, Gennerich ve Huber, 2021: 6). Diğer bir deyişle siyasal davranışların nedenleri ile ilgili tartışmaların bir ayağında kişilerin sahip oldukları dinî değerler vardır. Dolayısıyla din ve oy tercihi arasındaki ilişkiye değinmeden önce dinin toplumsal zeminde sahip olduğu alana bakmak

faydalı olacaktır. Bu da bize dinin, bireylerin yaşamları içerisinde ne derece var olduğunu gösterecektir.

19. yüzyıl filozofları Auguste Comte, Herbert Spencer, E’mile Durkheim, Max Weber, Karl Marx ve Sigmund Freud ‘un görüşleri bu noktada bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilir. Bu filozoflar modernleşmeyle yaşamın bilim üzerinden sorgulanacağına, böylelikle kişilerin kutsaldan uzaklaşacağına ve neticede seküler değerlere yönelimin artacağına inanıyorlardı (Norris ve Inglehart, 2011:3). Bu görüşün geçerliliği özellikle 2001 yılındaki İkiz Kuleler saldırısından sonra din ve siyasal davranış ilişkisinin sorgulanmasıyla birlikte Dünya Değerler Araştırması (*World Value Survey*) bünyesinde yapılan seri araştırmalar ile test edildi. Doğal olarak sekülerleşmenin ölçülmeye çalışıldığı bir durumda dindarlığın ne ölçüde arttığı veya azaldığı ile ilgili saptamalar elde edildi. Seri halinde yapılan araştırmalarla; bazı ülkelerin kısmen seküler hale büründüğünü ortaya koymuşsa da geri kalan—özellikle ekonomik gelişmişlik endeksleri daha düşük— toplumların daha çok dindarlaştığı sonucuna ulaşıldı (Norris ve Inglehart, 2011:4). Yani eldeki veriler, dinden bir uzaklaşma olmadığını, aksine dinî değerlerin birey davranışlarını anlama noktasında hâlâ önemli bir referans olduğunu ortaya koymaktaydı.

Bireylerin dinî değerlere olan bağlılıklarının saptanmasıyla siyasal davranışların dinî değerler üzerinden açıklanmasının da önü açılmış oldu. Bu noktada din-siyaset ilişkisinin kaçınılmaz olarak bir birlikteliğinin olduğunu söylemekte fayda var (Mardin, 2019:155). Çünkü yapılan uluslararası araştırmalar -az veya çok- farklı oranlarda da olsa katılımcı ülkelerde dinî değerleri önemseyen bir kesimin varlığını ortaya koymaktadır. Örneğin; Türkiye’de kendini dindar olarak tanımlayanların oranı yüzde 66 oranında olurken bu oran Almanya için yüzde 48, İran için yüzde 83 ve Japonya için ise yüzde 14,3 olmuştur. Bununla birlikte siyasi partilerin veya seçimlerin olmadığı, dinî hukukla yönetilen bir sisteme sahip olmaya verilen destek sırasıyla Türkiye için 30,6, Almanya için yüzde 1, İran için yüzde 78,4 ve Japonya için yüzde 1,4 oranında olmuştur (World Value Survey, 2017-2021). Pew Research analizine göre dünyadaki 196 ülkenin üçte biri dinî semboller içeren ulusal bayraklara sahip. Bu kategorideki 64 ülke bayrağının yaklaşık yarısında Hristiyan sembolleri (%48) ve yaklaşık üçte birinde ise İslam dinine ait semboller (%33) bulunmaktadır (Theodorou, 2014). Geline nokta elimizde genel kabul gören iki olgunun olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, toplumların tümüyle seküler hale gelmediği, yani

dinî değerlere bağlılığın hâlâ devam ettiği ve bireylerin siyasal davranışlarının kaynağının sahip oldukları dinî değerler ile ilişkili olduğudur.

Din ve siyasal davranış arasındaki ilişkisinin varlığının kabul edilmesinden sonra üzerinde durulması gereken diğer bir nokta ise bireylerin hangi siyasal davranış(lar)ı üzerinden bu ilişki ile ilgili bir çıkarımda bulunulabileceğidir. Diğer bir deyişle sayısız siyasal davranış içerisinde hangisinin ele alınması bu ilişkiyi daha açık hale getirecektir? Bu konuda yapılan araştırmalara bakıldığında oy tercihinin diğerlerine göre daha öncelikli olduğu görülmektedir. Bu noktada oy verme davranışı, siyasal eğilimlerin en sık ve düzenli görülen şekli olması bakımından diğer siyasal davranış biçimlerinden daha öncelikli olmaktadır (Verba, Nie, ve Kim, 1978:310).

Bu noktada yapılan çalışmalara bakıldığında din ve oy davranışının iki kategoride incelendiği anlaşılmaktadır. Birincisi, herhangi bir inanç grubu ile oy verdikleri partiler arasındaki farklılaşma ya da benzeşme üzerinden şekillenen araştırmalardır. Bu araştırmalarda Protestan ve Katolik (Abellán, 2023; Jones, 2004) veya Alevi ve Sünni (Çarkoğlu ve Bilgili, 2012) gibi mezheplerin siyasal değer farklılıkları saptanmıştır. İkincisi ise, kişilerin dindarlık düzeylerine göre siyasal tercihlerinin nasıl değiştiği ile ilgili araştırmalardır (Esmer ve Pettersson, 2009). Mesela; Türkiye için düşünüldüğünde dinî değerleri daha çok önemseyenlerin genel olarak merkez ve sağ partiler etrafında toplanmaları ve dinî değerleri diğerlerine göre daha az önemseyenlerin ise sol ve liberal partilere yönelmiş olması bu durumu açıklamaktadır (Altınbaş, 2020).

Dindarlık noktasında farklı uygulamaların olduğunu söylemekte fayda var. Bu noktada Batılı kaynaklara bakıldığında, kiliseye katılım dindarlık için bir ölçü olmuştur (Esmer ve Pettersson, 2009:13). Başka bir ölçümde ise dindarlık; dinî değerler, dinî katılım ve dinî inanç olarak üç kategoride incelenmiştir (Norris ve Inglehart, 2011:41). Türkiye’de yapılan araştırmalarda da benzer durumun olduğunu söyleyebiliriz. Bu araştırmalarda dindarlık Batılı araştırmalardaki gibi dinî inancı ortaya koyan namaz kılma, oruç tutma gibi pratikler (Yıldız, 2023:108; Nişancı, 2023) üzerinden tanımlanmıştır. Ancak dindarlık kavramının sübjektif yönü olmasının yanında “ibadetlerin gizliliği” hassasiyeti Müslümanlık için genel bir ilkedir. Durum böyle iken din-siyaset ilişkisi üzerinden seçmenin, partilerin veya siyasal aktörlerin ne derece dindar olduklarını sorgulamak yerine dinî değerlere sahip olma veya sahip olmama şeklinde yapılacak bir tasnif işleri daha da kolaylaştıracaktır. Bu noktada kimlerin, ne şekilde dindar

olduğu ile ilgili bir açıklamaya mahal vermeden herhangi bir dinî inanç, pratik ve duygu yönünün olması dinî değerlere sahiplik için yeterli olacaktır.

a) Türkiye’de Dinî Değerler ve Oy Tercihi

Türkiye’de din ve siyaset ilişkisi biri doğal, diğeri yapay olmak üzere iki ana kaynaktan beslenmektedir. Bunlardan birincisi ve doğal olanı toplumsal yapıdır. Yani Müslüman toplum yapısının kaçınılmaz bir sonucu olarak din, siyaset üzerinde doğal bir söz hakkına sahiptir ve Türkiye’de seçmenin oy tercihini belirleyen önemli parametrelerden biridir (Güneş Ayata ve Ayata, 2002). İkincisi ve yapay olanı ise, dinin siyaset üzerindeki aktörlüğünü perçinleştiren Cumhuriyet dönemi resmî ideolojisinin gerekli kıldığı dinî değerlerden soyutlanmış bir devlet inşasıdır. Yani dinî değerlerin belirleyici olmadığı bir toplumsal yapı oluşturma çabası olmuştur. Bu çabanın omurgasını oluşturan süreç 1923-1950 yılları arasındaki Tek Parti dönemidir. Bunun yanında seksenli ve doksanlı yıllardaki Kemalist yaklaşım, özellikle de 28 Şubat süreci dinî değerlere sahip kesimler için kime oy verilmemesi gerektiği noktasında kalıcı bir bellek oluşturmuştur.

Türkiye siyasal tarihi için 1923-1950 yılları laikleşme süreci olarak da kabul edilebilir. Halifeliğin kaldırmasından “Devletin dini İslam’dır.” maddesinin Anayasadan çıkartılmasına, Latin harflerinin kabulünden ezan ve Kur’an’ın Türkçe okutulmasına ve din görevlilerinin kılık kıyafetlerinde yapılan değişikliğe kadar dinî değerler ve toplum arasındaki bağı sağlayan tüm olgular birbiri ardına kaldırılmış veya laikliği destekleyecek işlevsel hale dönüştürülmüştür. Geline aşamada ise din olgusu halkın toplumsal ve siyasal yaşamından çıkartılamamış; aksine din ve siyasal mekanizma arasındaki bağ daha da güçlenmiştir. Ayrıca din olgusu muhafaza edilmesi gereken bir değer haline gelerek, dinî değerlere sahip seçmen için kalıcı bir referans noktası olmuştur.

Günümüzde CHP ve dinî değerlere sahip kesim arasındaki mesafenin arka planında bu politikaların olduğu söylenebilir. Bunun en açık örneklerini CHP’nin yarıştığı seçimlerde görmekteyiz. Her seferinde Kemalist ideolojinin dinî değerlere yaklaşımı noktasında eleştirilerin odağı haline gelen CHP, bu durumdan kaynaklı olarak nerdeyse dinî değerlere sahip seçmenin hiç uğramadığı bir parti haline gelmiş olup rakiplerinin dinî değerlere -az veya çok- sahip olması durumunda rakiplerinin tercih edilme şanslarını büyük ölçüde artırmaktadır. Örneğin; Kemalist

ideolojinin Cumhuriyet inşasında görünmez/yok sayılan dindar kesim Demokrat Parti’nin (DP) seçimleri kazanmasıyla görünür bir hal almıştır (Çaha, 2008:176). Diğer bir deyişle dinî eğitim alan, Kur’an okuma, dinî bilgiye ulaşma gibi siyaset eliyle üstü örtülmüş dinî değer üstündeki örtü yine siyaset eliyle kısmen de olsa çekilmiş ve kişilere dinî değerlerini yaşama imkânı sunulmuştur (Çaha, 2005:476). Bu gelişme siyasal partiler için -sol frekansta olsa bile- dindar seçmenin varlığının kabulünü zorunlu kılmıştır. Dahası bu grubun desteğini almak için yani siyasi kazanımlar elde edebilmek için din, üstüne politikalar geliştirilen bir olgu haline gelmiştir². DP döneminde gerçekleşen ezanın Arapça okunmaya başlanması ve cami inşaatları, sonraki dönemlerde dinin özel yaşamın yanında kamusal alanda da bulunmasını gündeme getirmiştir. Bu durum 28 Şubat döneminde kısmen sekteye uğramış olsa da 2002 yılında Ak Parti’nin tek başına iktidar olması, dinî değerlerin siyasetin neredeyse her alanında hâkim olması bakımından bir milat olarak kabul edilebilir.

Dinî Cemaatlerin Oy Verme Davranışı

Yukarıda da ifade edildiği gibi dinî cemaatler de diğer sosyal gruplar gibi esasında bir seçmen kitlesidir ve siyasetin herhangi bir türüne iştirakleri garipsenecek bir durum değildir. Ancak Türkiye’de gerek din gerek siyaset gerekse de etnik kimlik gibi farklı kutuplaşma bulutlarının her an yağmur indirebileceği bir toplumsal yapının mevcut olması ve Türkiye siyasal tarihinin farklı evrelerinde bir yandan dinî değerlerin yok sayılmasını planlayan Kemalist ideoloji ile diğer tarafta dinî değerleri koruma güdüsüyle hareket eden kesim arasında geçmişten günümüze devam eden mücadele aslında dinî cemaatlerin oy tercihleri ile genel geçer bir varsayımı ortaya koymaktadır. Bu başlık altında da bu varsayımların ne derece güçlü ve tutarlı oldukları üzerinden durulmaktadır.

a) Oy Verilen Partilerin Kamuoyuna Deklare Edilmesi

Dinî cemaatlerin siyasal tercihlerini kamuoyuna deklare etmeleri, onların siyasal alanda aktif bir rol oynamaları anlamına gelir. Peki dinî cemaatler siyasal tercihlerini niçin kamuoyuna

² Din burada önemli bir faktör olarak ele alınmakla birlikte tek başına seçmen oy tercihi belirleyen bir parametre olarak sunulmamaktadır. Bunun en bariz örneklerini çok partili seçimlerde din temalı partilerin aksine CHP’den kopan DP’nin 1950 seçimlerini kazanması örnek gösterilebilir (Toprak, 2014, s. 396). Yakın zaman için ise Hüda-Par veya SP gibi yine din temalı partilerin yeterli seçmen desteğine sahip olmamasına da benzer anlamlar taşımaktadır. Yani din seçmen tercihinde bir faktördür ancak tek değildir.

deklare ederler veya diğer bir deyişle, niçin siyasal alanda aktif bir rol oynarlar? Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle Türkiye’de dinî cemaatlerin nasıl tanındığına bakmak gerekir. Çaha dinî cemaatlerin bir ucunda Katolizm diğer ucunda ise Protestanlık tarzı bir ahlakî inanca sahip olduklarını ifade eder (Çaha, 2005:486). Yani dinî cemaatler dinî değerlere çok düşkün olabilecekleri gibi dünya hayatından da kendilerine düşen nasibi almak isteyebilir. Ancak soru Türkiye’de din ve siyaset ilişkisi üzerinden değerlendirildiğinde, mülakatlardan elde edilen veriler dinî cemaatlerin destek vereceklerini iddia ettikleri belirttikleri siyasal aktörleri kamuoyuna deklare etmelerinin arka planında, adayların dinî kimlikleri, cemaatin tutumu ve dinî özgürlükler gibi dinî temalı nedenler ve siyasal aforoz ve kazanılmış haklarını kaybetme gibi siyasal endişelerin olduğunu ortaya koymaktadır. Yani olay sadece dinî değerler veya dünya hayatı arasında bir tercihten ziyade dinî cemaatlerin siyasal tercihleri yol taşlarını döşeyen önemli faktörler olmaktadır.

Dinî cemaatlerin var oluş nedeni dinî değerler olmakla birlikte, bu cemaatlerin kişi veya fikir noktasında referans aldıkları kaynaklar farklı olabilmektedir. Örneğin; kendilerini Nur Cemaati olarak tanıtan bazı cemaatlerin siyasal alandaki referans noktası Bediüzzaman Said Nursi olmuştur. Diğer bazılarının ise Nakşibendî Tarikatı’nın bir kolu olan Menzil Şeyhleri olmuştur. Kişiden ziyade belirli bir düşünce etrafında birleşen dinî cemaatler de mevcuttur. Bu durum dinî cemaatler arasında farklı siyasal anlayışlara da neden olabilmektedir. Bu noktada D5’in görüşleri dinî cemaatler arasındaki siyasal görüş farklılığını açıklar niteliktedir. Dinî cemaatlerin bir siyasal harekete kanalize edilmesini doğru bulmadığını ifade eden D5’e göre kişiler aklın ve kalbin yolunu takip ederek siyaseten doğru bir karar verebilirler.

D5 bu durumu şöyle anlatıyor:

Bizim bulunduğumuz camia Risale-i Nur camiasıdır. Biz özgürlüğü ve ferdi çok önemsiyoruz. Dolayısıyla fertten gelen şeyi tutup da bir yere yönlendirmek bizce insan fitratına aykırıdır. Yani zaten herkes kime oy vereceğini çok iyi bilir. Ayrıca Nur talebelerinin siyasetle aralarında bir mesafe olmalı. Geçmişte de bunun örnekleri var. Nur talebeleri hiçbir partiye oy vermediler ve herhangi bir partinin taraftarı olmadılar. Çünkü Bediüzzaman’ın kendisi “Allah bizi siyasetten sakındırsın.” demiştir ve verdiği örnekte şöyle diyor: “Kişi kendi partisinden olan şeytanı melek ve karşı partiden olan âlim, muttaki birini de şeytan olarak kabul edebilir.” Bu sebeple biz oy vereceğimiz siyasal aktörlerle ilgili genel karar açıklamayı ve kişileri siyasal bir mercie yönlendirmeyi doğru bulmuyoruz.

Oy verecekleri partiyi kamuoyuna deklare etmeyen ancak kurumsal yapı içerisinde Cumhuriyet İttifakını destekleyeceklerini açıklayan D6’ya göre, dinî cemaatlerin siyasal tercihlerini belirleme ve bunu deklare süreci öncelikle cemaatlerin kendi prensiplerine ve sonrasında ise dış dinamiklere bağlı olarak değişmektedir. Cemaatlerin tutum ve dış dinamiklerin detaylarına değinen D6’nın konu ile ilgili yorumu şu şekildedir.

Dinî cemaatlerin oy verecekleri partileri kamuoyuna deklare etmelerinde çok farklı dinamikler etkili olmaktadır. Az önce bahsettiğim gibi bu etkenlerden bir tanesi de cemaatlerin tamamen dayandığı İslamî referanstır. Dinî cemaatin oy verme ya da daha doğrusu bir siyasal oluşumu desteklemenin İslam’a uygun olup olmadığı noktasındaki kanaati nedir? Bu bir etkidir. Az önce bahsettiğiniz gibi gelecek iktidarın hışmına uğrama gibi bir durum da söz konusu olabilir. Bu yüzden her bir sivil toplum kuruluşunun deklare etmesi gerekiyor mu gerekmiyor mu tamamen kendi iç özel meseleleridir diyebiliriz.

Kur’an-ı Kerim’in İslam’ın “yönetim modeli” konusuna bir cevap vermeyişi dinî değerlere sahip kesimler arasında oy kullanmanın meşruiyeti ile ilgili farklı yaklaşımları gün yüzüne çıkartmıştır. Bu noktada siyaseti, dinî değerlerin var olması için önemli bir araç olarak gören kesime karşı, diğer tarafta siyaset ile aralarına bilinçli olarak mesafe koyan kesim oy vermeyi bir mesuliyet olarak kabul etmiştir. Bu kesimler için siyaset uzak durulması gereken yasak elma gibidir. Dinî değerlere sahip kesim arasında oy kullanma ile ilgili bu farklı yaklaşıma değinen ve Cumhuriyet İttifakı lehine oy kullanacaklarını açıklayan D3’e göre oy kullanmak bir rejim onayından ziyade sadece yerine getirilmesi gereken anayasal bir görevdir. D3’ün konu ile ilgili görüşleri şu şekildedir:

Bugün İslamcı diye nitelendirilen bazı kesimler içerisinde oy kullanmanın haram olduğunu söyleyenler var. Bu söylemin ilk sebebi, oy veren kesimin oy verdiği siyasal aktörlerin hatalarına ortak olacağı düşüncesidir. İkincisi, diyorlar ki: Bugünkü rejim gayriislamî bir rejimdir ve gayriislamî bir rejime destek de verilmemelidir. Dolayısıyla da onlara oy veren kişinin dinden çıkacağını söylerler. Bunlar tabii biraz marjinal diyebileceğimiz Selefi düşünceye aittir. Bu noktada bence, oy kullanmak rejimi oylamak değildir. Yani var olan rejimi zaten İslamî bir rejim olarak kabul etmiyoruz. Dolayısıyla burada verilen oylar bir mesuliyet doğurmaz. Oy kullanmak anayasal bir görev olarak yerine getirilmektedir.

Dinî cemaatlerin oy verecekleri partileri kamuoyuna deklare edip etmeme konusunu siyasal aforoz korkusuyla ilişkilendiren ve siyasal kutuplaşmaları örnek göstererek Türkiye’deki iktidar mücadelesinin yeri geldiğinde bir hesaplaşma aracı olarak kullanılabileceğini söyleyen ve bunun bunu demokrasi sorunuyla ilişkilendiren D1’in bu konudaki görüşleri şu şekildedir:

Türkiye tarihine baktığımız zaman, bizdeki siyasal oluşumlar genelde kutuplaşma üzerinedir. Bir siyasal yapı iktidara geldiği vakit kendisinden olmayan yapıyı ister istemez bertaraf ediyor.

Türkiye siyaset tarihi ne yazık ki bunun acı gerçekleriyle doludur. Türkiye’de bir demokrasi sorunu vardır. Yani gelişmiş ülkelerdeki gibi gelen iktidarın farklı fikirlere saygılı olması ve toplumun tümünü kucaklaması pek mümkün olmamaktadır. Düşünün ki ülkemizde her on yılda bir darbe yaşanmış. Türkiye tarihinde altmış da yetmiş de seksen de doksan yedi post-modern darbesi, 15 Temmuz darbesi vesaire ister istemez kanaatimce bu dinî yapıların böyle bir çekincesi illaki vardır. Açık bir şekilde kendilerini ifade ettikleri takdirde bazı okların hedefi olma durumu olabilir. Bu da onların oy verecekleri siyasi ittifakı kamuoyuna açıklama ve açıklamamalarındaki etkenlerden bir tanesidir.

Eldeki veriler, dinî cemaatlerin oy verecekleri partileri kamuoyuna deklare etmelerini farklı nedenlerde açıklar niteliktedir. Özellikle demokrasi zayıflığına yapılan vurgu dinî cemaatlerin siyasal tarafgirliğini açıklar niteliktedir. Diğer taraftan dinî cemaatler özünde bir sivil toplum kuruluşudurlar ve gerçek şu ki sivil toplum kuruluşlarının siyasal tarafgirliği esasında kendi özünden yani sivil toplum kuruluşu olma ruhundan uzaklaşmalarına neden olmaktadır.

Dinî Cemaatlerin Oy Tercihlerini Belirleyen Parametreler

Bireyin olduğu kadar sosyal grupların da oy davranışları için stabil veya genel geçer nedenlerden bahsedilmemektedir. Ancak konu oy tercihi ve değerler bağlamında konu ele alındığında her sosyal grubun öncelikle kendi değerlerini paylaşan siyasalara yönelmesi, beklenen bir durumdur. Bu başlık altında da araştırmaya dâhil edilen dinî cemaatlerin oy tercihlerini belirleyen parametrelerin üzerinde durulmuştur. Elde edilen bilgilerden hareketle bu cemaatlerin oy tercihlerinde şu parametreler öncelikli olmuştur: Dinî değerler, korku ve endişeler, aday sayısı ve ehven-i şer anlayışı.

Dinî Değerler

Dinî cemaatlerin oy tercihlerini belirleyen parametrelere bakıldığında, ilk olarak rasyonellikten ve partizanlıktan uzak³, sosyolojik alt yapısı olan ve değer önceliklerine uygun tercih yaptıkları anlaşılmaktadır. Yani ekonomi, insan hakları, demokrasi, bireysel özgürlükler ya da dış ticaret açığı gibi daha rasyonel parametreler üzerinden yapılan bir tercih yerine kendileriyle ortak değerleri olan adaya/ittifaka yönelmektedirler. Bu noktada adayların dinî kimlikleri ve partilerin dinî değerlere yaklaşım politikaları dinî cemaatlerin oy tercihlerinde etkili

³ Oy tercihinde rasyonellikten uzaklaşıldığında partizanca tercihler beklenebilir. Ancak burada dini cemaatler oy vereceklerini ifade ettikleri partiyi tam manasıyla benimsemedikleri için dini cemaatlerin oy tercihlerini anlamak adına “rasyonellikten ve partizanlıktan uzak” tanımlaması yapılmıştır.

olmaktadır. Diğer bir deyişle dinî değerler, dinî cemaatlerin oy tercihlerinde öncelikli bir nedendir.

Çalışmaya katılan dinî cemaatlilerden biri olan D1, dinî cemaatlerin kendileriyle benzer dinî değerlere sahip siyasal aktörleri tercih etmelerini Demokrat Parti (DP) örneğini vererek şu şekilde açıklamaktadır:

Bu toplum, Müslüman bir toplum. Namazını, ibadetini, din anlayışını, özlemlerini, hayallerini, bu değerlerden alıyor. Ancak Kemalist partiler bezen bu hayalleri dikkate almıyor. Laik, seküler, (buradaki virgül kalkacak) Batılılığı dayatıyorlar. Efendime söyleyeyim; senin giyim kuşamına karışıyorlar, alfabene karışıyorlar, kitabına, ezanına karışıyorlar. Cumhuriyet rejimi, Kemalist rejim kurulurken dayattığı şeyler İslamî kesimi ciddi anlamda rahatsız ediyor. Bu nedenle başından beri, biz Müslümanlar bunun karşısında bizim değerlerimizi temsil eden bize yakın olmamasına rağmen CHP içinden gelen, seküler olmasına rağmen Müslümanların duyarlılıklarının belli oranda karşılayacağını vaat ettiği için Adnan Menderes’i seçtik. Şimdi de dinî değerlerimizi yaşama noktasında herhangi bir endişe yaşamamak için Cumhur İttifakını destekliyoruz.

Kişilerin ne ölçüde dindar olduklarını veya oy tercihlerini ne ölçüde dinî değerlerle ilişkilendirdiklerini söylemek gerçekten zor bir durumdur. Ancak araştırmaya dâhil edilen öznenin dinî cemaatler olması, oy tercihinde dinî değerleri önemli bir yönlendirici haline getirmektedir. Diğer bir deyişle, dinî cemaatlerin dinî değerlerinden bağımsız kalmalarının mümkün olmayacağı aşîkârdır. Ancak burada asıl üzerinde durulan ise öznenin oy tercihindeki öncelikli referanslarının ne derece din kaynaklı olduğudur. Yani dinî cemaatler aldıkları kararları dinî değerlere sahip oldukları için mi alıyorlar yoksa onları dinî değerler üzerinden bir tercih yapmaya iten farklı gerekçeler var mı?

Bu sonuç aynı zamanda Türkiye’nin siyasal tarihi, mevcut demokratikleşme düzeyi, siyasal kültür ve siyasal aktörlerin seçim stratejileri ile yakından ilişkili olmaktadır. Öncelikle demokratik değerlerin tam oturmadığı toplumlarda seçimler gerek kimlikler gerekse kadrolar arasında bir hesaplaşma anlamı taşımaktadır. Muhafazakârların galip geldiği seçimlerde seküler seçmenin, Türk milliyetçilerinin kazandığı seçimlerde Kürtlerin, Sünnilerin kazandığı seçimlerde ise diğer mezheplerin güvenlik ve gelecek endişeleri ortaya çıkmaktadır. Aynı senaryo tersi için de geçerlidir.

D2’nin bu konudaki düşenleri:

Bediüzzaman'ın Demokrat Parti dönemindeki hükümet ricaline gönderdiği bazı tavsiyeler, bazı önerilerdir. Dönemin şartlarında Bediüzzaman DP'yi desteklemiştir ve DP'den başta ezanın Arapçaya döndürülmesini ve devamında Ayasofya'nın tekrardan cami olarak kullanılmasını, Risale-i Nur'ların Diyanet İşleri Başkanlığı eliyle bastırılmasını, Risale-i Nur'ların Milli Eğitim müfredatına girmesini istemiştir. Bu örnekler üzerinden bakıldığında, dinî değerlere sahip kesimlerin hak ve özgürlükler konusunda Ak Parti'nin gayretleri ortada. Örneğin; Ak Parti iktidarında başörtüsü meselesi çözüldü. İmam Hatiplerin maruz kaldığı kat sayı kısıtlaması kalktı. Ayasofya asıl hüviyetine kavuştu. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Risale-i Nur'lar basıldı. Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimizin hayatı okullarda seçmeli ders olarak okutulmaktadır. Sayılan örnekler bizim Ak Parti'ye oy vermemizi gerektiren sebepler diyebiliriz.

Tek Parti döneminde de dinî değerlerin kamusal alanın dışına itilmesi, dinî değerlere sahip kişiler ile rejimin karşı karşıya gelmesinde önemli bir neden olmuştur. Merkez ve Sağ iktidarlar döneminde dinin kamusal alandaki varlığı ile ilgili girişimler olmuşsa da 28 Şubat sürecinde yaşananlar bu konudaki ümitlerin azalmasına neden olmuştur. Ancak Ak Parti döneminde dinî değerlerin kamusal alanda da görünür olması, bu değerlere sahip kişilerin, özellikle dinî cemaatlerin Ak Parti'ye yönelmesini sağlamıştır. D2'nin dinî cemaatlerin 2023 seçimlerinde Ak Parti/Millet İttifakını tercih etme nedenleri için verdiği örnekler de bu durumu teyit eder niteliktedir.

Korku ve Endişeler

Dinî cemaatler için dinden uzaklaşma korkusu Tanzimat'la birlikte var olmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in kuruluşu itibariyle de -özellikle de Tek Parti döneminde- hem günlük yaşamda hem de devlet teşkilatında dinî usul ve esasları kaldırmak adına ilk başlarda Halifelik ve Evkaf ve Şer 'iye Vekâleti (*Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı*) dinî otoritenin verdiği fetvadan hareketle (Avcıoğlu, 1971:235) devre dışı bırakılmış ve sonrasında da Evkaf ve Şer 'iye Vekâleti yerine Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Bilinçli bir tercih olarak dinî değerlerin toplumsal ve siyasal yaşamın dışına itilmesinin sonucunda dinî değerleri korumacı bir düşünce ve davranış modeli çıkmıştır.

Kemalist ideolojinin hâkim olduğu dönemlerde dinî değerlere sahip kişilerin kamusal alanda yaşadıkları sorunlara değinen D7'nin verdiği örnekler, dinî cemaatlerin mevcut durumda elde ettiği kazanımları kaybetme endişesini açıkça ortaya koymaktadır. 2023 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Recep Tayip Erdoğan'a oy vereceklerini deklare eden

cemaatlerden birinin Diyarbakır temsilcisi olan D7, mensubu olduğu cemaatin aldığı kararı şu şekilde savunmaktadır:

Biz Müslümanlar yıllarca fişlendik. Bazen çalıştığımız kurumlarda namazlarımızı gizli gizli kıldık. Şükürler olsun, Ak Parti iktidarıyla birlikte bu son buldu. Eskiden kadınlar başörtülerinden dolayı eğitimlerini sonlandırmak zorunda kalıyorlardı. Şimdi bakıldığında farklı meslek gruplarındaki kadınlar başörtülerıyla çalışıyorlar. Bu kazanımlar çok önemli. Dindarlar en çok Tek Parti hükümeti zamanında zorlandılar. Ezan Türkçeye çevrildi. Kur’an Kursları kapatılıyordu. Dini öğrenecek yerler kalmadı. Şimdi öyle değil. Kadın, erkek, çocuk, genç herkes istediği zaman dinini öğrenebiliyor.

Dinî değerlere sahip kişilerin geçmiş yıllarda yaşadıkları zorlukları CHP ile ilişkilendiren D3’e göre CHP’nin dinî değerlere sahip kişilere ve cemaatlere yönelik olumsuz tavırları 2023 yılı seçimlerinde dinî cemaatlerin verdiği kararları etkilemiştir. D3 dinî cemaatlerin oy kullanırken referans aldıkları dinamikleri şu şekilde açıklamaktadır:

Bir kere 80-90 yıllık bu ülkenin bir geçmişi var. Yani Cumhuriyet öncesini saymıyoruz. Cumhuriyet 1923 ve şu an 2023. 100 senelik bir geçmişi var. 100 sene önce kurulmuş bir parti vardır. O partinin birincisi, sonra ikincisi ve arkasından gelen tüm liderlerinin İslamî şeaire karşı nasıl bir duruş sergilediklerini hepimiz biliyoruz. Baştan başlamak suretiyle, camilerin kapatılması, camilerin satılması, camilerin depoya, kışlaya, ahıra hâşâ çevrilmiş olması, kılık kıyafete karşı ve Kur’an harflerine karşı yapılan inkılâp, medrese ve tekkelerin kapatılmış olması... Oradan başlamak suretiyle süregelen bir tablo var. Yani bir karnesi var. Şimdi bu karneye, 100 yıllık bu karneye baktığında senin zihninde bu kişinin, bu kişinin zihin ve fikir dünyasının ne olduğunu anlıyorsun.

Araştırmaya katılan katılımcılar içerisinde Millet İttifakı lehine destek açıklayan tek dinî cemaatin temsilcisi olan D4, kurumsal olarak aldıkları kararda CHP’yi diğer dinî cemaatlerden farklı olarak Cumhuriyet dönemi CHP’si ile kıyaslamayıp bugünün şartlarında bu partinin neler yaptıklarına odaklandıklarını ifade etmektedir.

Eğer CHP’nin şu anki halini eğer biz göz önüne alırsak tamamen o eski CHP’den insan hakları konusunda çok farklı olduğunu görüyoruz. Efendim işte eskiyle hesaplaşmak, efendim insanlarla helalleşmek, ondan sonra demokrasiye hizmet, insanlığa hizmet için herhangi mesela büyük bir olay karşısında ortaya koydukları tavır. Mesela en son deprem meselesinde bunu gördük. Yani bir iktidardan çok daha fazla meseleye alakadar oldular, geldiler, ondan sonra yardım ettiler vesaire. Elbette biz bu noktadan demokrasi düsturlarını, prensiplerini gösteren, ona riayet eden partiyi ebetteki destekleriz.

Mülakatlardan elde edilen bilgiler, dinî cemaatleri siyasal bir taraf olmaya iten temel neden, destekledikleri siyasal partilerin yüksek düzeyde dinî bütünlüğe sahip olmalarından ziyade rakip adayların dinî değerler ile arasında bir asırdır kapanmayan mesafenin olmasıdır. Zaten Kılıçdaroğlu’nun “helalleşeme” çağrısı (chp.org.tr, 2022) bunun en açık örneği olmakla birlikte

dinî değerlere sahip seçmenin en az yöneldiği partilerden birinin CHP olması (turkuazlab.org, 2020) bu durumu daha açık kılmaktadır. Yani Türkiye siyasal tarihi bağlamında bu konu ele alındığında dinî cemaatlerin oy verme davranışlarını belirleyen gerekçelerden biri geçmişin korkuları ve geleceğin endişeleri olmaktadır. Bu durum adaylar içerisinde CHP ve/veya sol partilerin olması durumunda kendini daha çok göstermektedir ve nihayetinde bu endişe ve korkular dinî cemaatleri zorunlu bir AKP/Cumhur İttifakı seçmeni yapmaktadır.

Aday Sayısı ve Ehven-i Şer Anlayışı

Türkiye 2023 yılı Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 3 aday yarıştı. Rekabetin birkaç aday etrafında döndüğü seçimlerde, tercihleri hiçbir adayla örtüşmeyen bireylerin çekimser kalma olasılığı daha yüksektir (Bol ve Ivandic, 2022:2006). Bununla birlikte mevcut adaylar içerisinde zorunlu bir tercih ve benzer tabana sahip siyasal partiler arasında seçmen kayması beklenen bir sonuçtur.

Ehven-i Şer anlayışı, aday sayısının az veya aday tercihinde oluşan kararsızlık durumunda dinî değerlere sahip kesimlerin başvurduğu bir çözüm arayışıdır. Dinî cemaatlerin mevcut durumda oy tercihlerinde bir çıkmazın içerisinde olduklarını söylemek gerekir. Diğer bir deyişle gönül rahatlığıyla yapılan bir tercihten ziyade mevcut adaylar arasından birini zorunlu tercih sürecinin hâkim olduğu kabul edilmektedir. Bu noktadaki referans ise İslam siyaset düşüncesinin genel uygulamalarından biri olan Ehven-i Şer anlayışıdır. Bu anlayışta mevcut adaylardan hangisinin daha az zararlı olacağı saptanarak bir tercih süreci işlemektedir. “Yani zamanın şartlarının zorlaması neticesinde iki şerden veya iki zarardan daha hafif olanı tercih edilir.” (Bakkal, 2018:24)

Oy tercihlerindeki kararsızlığın giderilmesi için iki şer arasında bir tercih yapmaya zorlandıklarını ifade eden D3’un bu konu hakkındaki düşünceleri şu şekildedir:

Bir tercihte bulunacakken bir hayır ve bir şer karşı karşıya geldiyse Müslüman hayrı tercih etmek zorundadır. Bu bir zorunluluktur. Ama iki tane şer karşı karşıya gelirse o zaman az şerli iyi, çok şerlinin karşısında yine tercih etmek bir zorunluluk haline gelir. Bugün Türkiye’deki Müslümanların düştüğü durum da budur. Yani bir hayırla bir şer arasında bir tercih yapma mecburiyetinde değil, bir şer ile bir daha şerli olan arasında bir tercih yapmak zorundalar. Onun için ehven-i şer diye isimlendirdiğimiz iki şerden daha az şerli olanı tercih etmek suretiyle çok şerli olana duçar olmamak gibi bir tercih yapmak durumundayız.

Oy tercihlerini Ehven-i Şer anlayışı üzerinden gerekçelendiren Nur cemaatlerinden biri olan D2, bu yaklaşımı tercih etmelerini Tek Parti döneminde başta Bediüzzaman ve diğer Nur cemaati gönüllülerine yapılan haksızlıklar üzerinden gerekçelendirmektedir. D2’nin bu konudaki yaklaşımı şu şekildedir:

CHP, 1925’ten 1950'lere kadar Üstat Bediüzzaman’ı hapslere koymuş mu? Koymuş. 19 defa zehirlenmiş mi? Yani yemeğine zehir konulmuş, hapishanede iğne vurulmuş, zehirlenmiş. Üstat ben diyor 25 yıl çekmediğim cefa kalmadı. Hapishanelerde bir serseri gibi dolaştırıldım. Ayrıca Bediüzzaman diyor ki: Bu millet iradesiyle Cumhuriyet Halk Partisini iktidara getirmeyecek. Yani o azami şer, bu CHP'nin şerri Ak Parti'nin şerrinden daha fazla. Yani biri kolunuzu kesmek istiyor diğeri parmağınızı. Doğal olarak kolun kesilmesinden parmağın kesilmesi tercih edilir.

Ehven-i Şer anlayışının fikhî bir dayanağı olduğunu ifade eden D6’nin yaklaşımına göre, seçimler kötü olanı değiştirmek için bir araç olmaktadır. Ehven-i Şer de kötülüğü düzeltecek kesimin tayini noktasında önemli bir anlayıştır.

Ehven i Şer fıkhıta bir kaidedir. Evet, neticede ülkeyi yönetecek olan kişinin dünya görüşü, bakış açısı çok önemlidir. Siz buna tarafsız olamazsınız. Bir şekilde. Yani ya doğrudan destek ya da dolaylı destek ya da sükût ikrar eder. Dürüst insanlar, adil insanlar bu ülkeyi yönettiği zaman herkesin hakkını bu gözetecek. Ama düşünün ki mesela hak, hukuk noktasında sadece belli bir kesimi destekleme, belirli bir kesime öncelik veren, farklı fikir ve düşüncelere karşı ötekileştirici bir dil kullanan bir siyasi oluşumu desteklemek de ayrı bir vebaldir. Neticede siz, yani bir kötülük gördüğünüz zaman hadiste geçtiği gibi elinizle düzeltebilirsiniz. Düzeltin onu. Yapamıyorsanız dilinizle düzeltin. Onu da yapamıyorsanız kalbinizle buğz edin. Neticede bir şekilde yani aslında doğrudan ya da dolaylı bir tarafta olmak zorundasınız. İslam'ın insana yüklediği yükümlülüklerden bir tanesi de budur.

Ehven-i Şer anlayışının dinî bir motif olduğunu ifade eden ve oy tercihinin dinî referanslardan ziyade projeler üzerinden değerlendirilmesi gerektiğine inandığını ifade Nur cemaatinin farklı bir kolu olan D5 bu konudaki yaklaşımı yaşanmış bir örnek üzerinden açıklamaktadır:

Türkiye'deki politikayı veya siyaseti dinî argümanlarla izah etmeye kalkışmak bence başlı başına problem olur. Yani sonuçta bu dinî bir şey değildir. Bu dünyevi bir şeydir. Dünyevi bir şeyi yönetme planımız var, projemiz var. Geçen sene Ak Parti’nin bir milletvekili adayı geldi. Kendi planını, projesini anlattı ama aynı şekilde Saadet Partisi de geldi. Hani bizim bir programımız var. Şunu anlatıyoruz. Buna ne diyorsunuz? Yani fertlerin içine girip böyle dünyevi bir yönetime talip olmaları, bunu dinî argümanlarla, dinî bir şeymiş gibi kutsiyet atfetmeyi doğru bulmuyoruz.

Ehven-i Şer uygulaması dinî cemaatler için önemli bir referans noktası olmaktadır. Ancak burada üzerinde asıl durdurulması gereken şey, dinî cemaatlerin Ehven-Şer terazilerinin ne

derece hassas tarttıdır. Mülakatlardan elde edilen bulgular, duygusallık kefesinin rasyonellik kefesinden daha ağır bastığını göstermektedir.

Verilen Kararın Diyarbakır Özelindeki Tartışması

Kişilerin değer öncelikleri ve siyasal tercihleri arasında bir ilişki kuran Ronald Inglehart’a göre, dinî değerleri yüksek kişilerin dinî değerleri olan partilere ve etnik değerleri diğer değerlere kıyasla daha öncelikli olan kişilerin de etnik değerleri barındıran partileri desteklemeleri mümkün olmaktadır (Inglehart, 1997:10).

Araştırmaya katılan dinî cemaatlerden biri dışında diğerleri Cumhuriyet İttifakına, özelde ise Ak Parti ve Recep Tayyip Erdoğan lehine oy kullanacaklarını ifade etmişlerdir. Diyarbakır’ın siyasal atmosferi (Yeğen, 2015:9-19) göz önünde bulundurulduğunda Ak Parti’nin Türk milliyetçiliğinin temsilcisi MHP ile ittifak içerisinde olması, cemaatlerin aldıkları kurumsal kararın Diyarbakır’daki cemaat mensupları arasında dinî ve etnik değerler arasında herhangi bir çatışmaya neden olup olmadığı merak konusu olmaktadır.

Ak Parti’nin MHP ile ortaklığını bir var olma mücadelesi ve zorunlu bir birlikteliğe benzeten D3’e göre MHP, Ak Parti için bir can simidi olmuştur ve buna neden olan parti ise Kürt siyasal hareketinin temsilcisi olan HDP’dir.

Son 10 senedir Ak Parti hayatta kalma mücadelesi veriyor. Yani Ak Parti’nin, MHP’ye sıkı sıkıya sarılmış olması, MHP’yi hazmetmesinden, benimsediğinden ziyade ondan bağımsız iktidarda kalamamasıdır. Ak Parti’nin MHP ile ittifak olmasının ikinci bir sebebi ise, bu Çukur Savaşlarında artık HDP’nin Recep Tayyip Erdoğan’a çelme takması, hıyanet etmesi ve çözüm sürecini bitirmesidir. Geçen senelerde Kürt sorununun çözümü adına normalleşme ve silah bırakma ve sorunun siyasal çözümleri tartışılıyordu. Ancak HDP’nin çözüm sürecini baltalamasının neticesinde de Ak Parti MHP ile iş birliği geliştirdi. Bu iş birliğinin Ak Parti’ye eksileri de olmaktadır. Örneğin; Kürtlerin oyunun bir kısmının kaybedilmesi veya Ak Parti’nin söylemine MHP söyleminin baskın gelmesi. Bununla birlikte, devlet bürokrasisinde MHP’nin teşkilatlanması bu ittifakın eksileridir.

Mülakatlardan elde edilen sonuç; dinî cemaatlerin Kürt sorununa karşı durması bakımından Ak Parti ile MHP arasındaki ittifaka karşı mesafeli olduklarını ortaya koymaktadır. Ancak MHP ve HDP’nin dinî değerler üzerinden değerlendirilmesi durumunda ise Ak Parti ve MHP arasındaki iş birliğinin Kürtler açısından bir sorun oluşturmayacağı da savunulmaktadır. Kürt sorununun çözüm sürecinin toplumun genelinde kabul gördüğünü ifade eden D1, çözüm süresiyle birlikte milliyetçi duyguların törpülendiğini ancak Ak Parti ve MHP arasında oluşan

ittifaktan sonra ise milliyetçi söylemlerin genel politikalara yansıdığı ve bunun Kürtler için bir sorun olduğunu belirtmiştir. Ancak dinî değerler üzerinden olaya bakıldığında ise dinî cemaatlerin MHP ile sorun yaşamadığını ifade eden D1, bu konudaki düşüncelerini şu şekilde devam ettirmektedir.

MHP ile Ak Parti'nin kurduğu ittifaka ilk günden itibaren itiraz ettik. Ak Parti kurulduğu günden beri Türkiye'de aynı zamanda hem Kemalizm'i hem de milliyetçiliği geriletmişti. Çözüm süreci, Kürtlerin yüzde 95'inin kabul ettiği, Türklerin neredeyse yüzde seksen beşinin kabul ettiği bir noktaya gelmişti. Milliyetçilik ciddi anlamda geriletildi. Ancak geline noktada, seçmenleri etkilemek için milliyetçiliğin tırmandırıldığını görüyoruz. Bu seçimde de benzer şeyleri görüyoruz. O nedenle gerek İYİ Parti olsun gerek Milliyetçi Hareket Partisi olsun gerekse de işte ATA ittifakının Zafer Partisi vesaire gibi partiler olsun biz bunları kendimizden görmüyoruz. Zafer Partisini CHP'den daha sol buluyoruz. Daha saldırgan, daha çok öteki yönetimi görüyoruz. Ama MHP işte bizim dinî değerlerimizle problem yaşamıyor. Bizim için üst kimlik İslam kimliğidir.

Mülakatlardan elde edilen bilgilere bakıldığında, bu konuda açık bir hoşnutsuzluğun olduğu anlaşılmaktadır. Ancak diğer taraftan Ak Parti'nin bu ittifakın bir parçası olması Diyarbakır'daki dinî cemaat temsilcilerinin alınan kurumsal kararı meşrulaştıran bir söylem geliştirmelerini de zorunlu kılmaktadır. Bu noktada özellikle MHP'nin dinî değerleri savunan söylemleri ve çözüm süreci sonrasında Kürt siyasal hareketinin temsilcisi olan HDP'nin ise barışın sağlanması noktasında samimiyetsizlikle itham edilmesi bu ittifakı meşrulaştıran iki argüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

Dinî cemaatlerin 2023 yılı Cumhurbaşkanlığı ve genel seçimlerinde oy tercihlerinin ele alındığı bu çalışmada elde edilen veriler özet olarak şunu göstermektedir: İlk olarak, dinî cemaatlerin önemsendiği öncelikli değer din olmaktadır. Dinî inanç atmosferinin yoğun olduğu toplumlarda dinî değerlerin siyasal tercihleri yönlendirmesi beklenen bir durumdur (Mardin, 2019; Toprak, 2014). Ancak mülakatlardan elde edilen bilgiler bu değeri öncelikli kılan gerekçelerin pür dinî inanç temelli olmadığını da ortaya koymaktadır. Yani dinî cemaatler tarafından hangi partilerin ne derece dinî değerlere sahip olduğu ile ilgili yapılmış bir çalışmadan söz edilmemektedir. Durum böyle iken dinî cemaatler oy vereceklerini iddia ettikleri partileri nasıl olur da dinî argümanlarla savunurlar?

Mülakatlardan elde edilen bilgiler dinî cemaatlerin bu noktada iki yolu takip ettiklerini göstermektedir. Birinci, adayların ve partilerinin siyasal geçmişleri bu konuda önemli bir referans noktası olmaktadır. Dinî değerler bağlamında gerek Ak Parti gerekse de Cumhuriyet İttifakının siyasal hafızada edindiği yer ile Millet İttifakının ana paydaşı olan CHP’nin siyasal hafızada edindiği yer bir olmamaktadır. Biri milli görüş geleneğinden beslenerek var olmuşken diğer tarafta CHP, dinî değerlere sahip kesim için Kemalist ideolojinin temsilcisi olarak kabul görmektedir. Kemalist ideoloji ile dinî değerlere sahip kesim arasındaki mücadele de hiç şüphesiz siyasal hafızadaki tazeliğini korumaktadır. Yani Kemal Kılıçdaroğlu’nun dinî cemaatler tarafından CHP’nin geçmişinden bağımsız olarak değerlendirilememesi doğrudan Recep Tayyip Erdoğan için bir avantaj doğurmaktadır.

Bu durum dinî cemaatlerin aday tercihinde dile getirdikleri ikinci nedeni de ortaya çıkarmaktadır: Korku ve endişeler. Dinî cemaatlerin Tek Parti ve Kemalist ideolojinin hâkim olduğu dönemlerde dinî değerler noktasında yaşadıkları endişeler ve şu ana kadar en çok kazanım elde ettiği dönemlerin AKP Parti iktidarıyla paralel olması var olan kazanımların korunması düşüncesini yani “eldekilerden olma korkusunu” geliştirmiştir. Buradan hareketle dinî cemaatler için oy tercihinin deklare edilmesi her ne kadar dinî değerler etrafında şekillenmiş gibi görünse de bunu tetikleyen nedenler salt din kaynaklı olmayıp Cumhuriyeti kuran ideolojinin dinî değerlerden soyutlanmış bir devlet modeli inşasının neden olduğu korku, endişe ve bastırılmış duyguların yanında dinî değerlerin kamusal alandaki varlığını devam ettirmeye yönelik bir hamle olarak okumak gerekir.

Son olarak, aday sayısının sınırlı olması dinî cemaatlerin oy tercihindeki önemli göstergelerden biri olmuştur. Bu noktada başvurulacak Ehven-i Şer anlayışının da ayrıca üzerinde durulması ve tartışılması gerekmektedir. Çünkü Ehven-i Şer anlayışını ortaya koyan parametreler hem çok soyuttur hem de bu anlayışın farklı şekillerde yorumlanması farklı siyasal alternatiflerin de önünü tıkamaktadır. Ayrıca parti ve adaylardan bağımsız olarak araştırmaya dâhil edilen dinî cemaatlerin bir parti etrafında zorunlu olarak birleşmesi ve diğer bir parti ve adaylarla ilgili endişelerinin olması Türkiye demokrasisinin sağlamlığı ile ilgili şüpheleri de gündeme getirmektedir.

Kaynakça

- Abellán, M. (2023, Eylül). Catholics, Protestants, and Muslims: Similar work ethics, different social and political ethics. *Journal of Comparative Economics*, 778-815.
- Altınbaş, S. (2020). Türkiye’de Siyasal Parti Tipolojileri. *Yayınlanmamış Doktora Tezi* . İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı.
- Avcıoğlu, D. (1971). *Türkiye'nin Düzeni, Dün, Bugün, Yarın*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- chp.org.tr. (2022, 8 14). *CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Helalleşme Buluşmasına Katıldı*. chp.org.tr: <https://chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-helallesme-bulusmasina-katildi> adresinden alındı
- Çaha, Ö. (2005). Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış: Demokrasi Çoğulculuk ve Sivil Toplum. T. Bora, & M. Gültekingil içinde, *İslamcılık* (s. 476-492). İstanbul: İletişim.
- Çaha, Ö. (2008). *Bitmeyen Beraberlik Modern Dünyada Din ve Devlet*. İstanbul: Timaş.
- Çaha, Ö., Aktay, Y., Kentel, F., & Yelken, R. (2011). *Türk Toplumunda Cemaat Algısı Araştırması*. ANDY-AR Sosyal Araştırmalar Merkezi.
- Çarkoğlu, A., & Bilgili, N. (2012). A (Yeğen, 2015)levis in Turkish Politics. D. F. Eickelman içinde, *Religious Minorities in the Middle East* (s. 289-309). Boston: Brill.
- Çarkoğlu, A., & Kalaycıoğlu, E. (2009). *Türkiye’de Dindarlık: Uluslararası Bir Karsılastırma*. İstanbul: İstanbul Politikalar Merkezi.
- Çarkoğlu, A., & Toprak, B. (2006). *Değişen Türkiye’de Din, Toplum, Siyaset*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı.
- Esmer, Y. (2002). At the Ballot Box: The Determinants of Voting Behavior. S. Sayari, & Y. Esmer içinde, *Politics, Parties, and Elections in Turkey* (s. 91-114). London: Lynne Rienner.

- Esmer, Y., & Pettersson, T. (2009). The Effects of Religion and Religiosity on Voting Behavior. R. Dalton, & H.-D. Klinge içinde, *The Oxford Handbook of Political Behaviour* (s. 1-29). Oxford: Oxford University Press.
- Güneş Ayata, A., & Ayata, S. (2002). Ethnic and Religious Bases of Voting. S. Sayari, & Y. Esmer İçinde, *Politics, Parties, and Elections in Turkey* (s. 137-155). London: Lynne Reinner Publishers.
- Gennerich, C., & Huber, S. (2021). On the Relationship of Value Priorities with the Centrality of Religiosity and a Variety of Religious Orientations and Emotions. *Religions*, 1-16.
- Heywood, A. (2013). *Politics* (4 b.). New York: Palgrave Macmillan.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press: Princeton.
- Jones, J. M. (2004, Temmuz 8). *The Protestant and Catholic Vote*. www.gallup.com: <https://news.gallup.com/poll/11911/protestant-catholic-vote.aspx> adresinden alındı.
- Mardin, Ş. (2019). *Din ve İdeoloji* (27 b.). İstanbul: İletişim.
- Nişancı, Z. (2023). *Sayılarla Türkiye’de İnanç ve Dindarlık*. İstanbul: International Institute of Islamic Thought ve Mahya Yayıncılık.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2011). *Sacred and Secular RELIGION AND POLITICS WORLDWIDE* (Cilt 2). New York: Cambridge University Press.
- Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. London: A Division of Macmillan Publishing.
- Theodorou, A. E. (2014, Kasım 25). *64 countries have religious symbols on their national flags*. www.pewresearch.org: <https://www.pewresearch.org/short-reads/2014/11/25/64-countries-have-religious-symbols-on-their-national-flags/> adresinden alındı
- Toprak, B. (2014). Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi. E. Kalaycıoğlu, & A. Sarıbay içinde, *Türk Siyasal Hayatı* (s. 389-401). Ankara: Sentez.

Turan, İ. (2023, Mayıs 15). Seçimin sonucunu 'Utangaç Tory'ler belirledi. (H. Zana, Röportaj Yapan) <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/1505202318>.

turkuazlab.org. (2020, Ocak 10). *Türkiye’de Kutuplaşmanın Boyutları 2020*. [www.turkuazlab.org: https://www.turkuazlab.org/ilk-projelerimiz/turkiyede-kutuplasmanin-boyutlari-2020/](https://www.turkuazlab.org/ilk-projelerimiz/turkiyede-kutuplasmanin-boyutlari-2020/) adresinden alındı

Verba, S., Nie, N., & Kim, J.-o. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. New York: Cambridge University Press.

World Value Survey. (2017-2021). Religion Important in life: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp> adresinden alındı

Yüksek Seçim Kurulu. (tarih yok). *3 Kasım 2002 Milletvekili Genel Seçim Sonuçları*. Eylül 21, 2023 tarihinde [www.ysk.gov.tr: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2002MilletvekiliSecimi/2002_secim%20_sonuc.pdf](http://www.ysk.gov.tr:chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2002MilletvekiliSecimi/2002_secim%20_sonuc.pdf) adresinden alındı

Yıldız, M. M. (2023). *Türkiye’de Gençlerin Siyasal Değerleri*. Gaziantep: Özgür Yayınları.

Yanatma, S. (2018). *Reuters Institute Digital News Report 2018*. Reuters Institute for the Study of Journalism.

Yeğen, M. (2015). *Kürt Seçmenlerin Oy Verme Dinamikleri*.

Research Article

International Journal of Kurdish Studies

10 (1), pp. 225-248

<http://www.ijoks.com>

Vekolînek Li Ser Romana Kurdî Ya Sovyetê (Mînakên Hewarî, Gundê Mêrxasan û Hopo)

Hikmettin ATLI¹

Received: Feb 20, 2024

Reviewed: Mar 3, 2024

Accepted: Mar 10, 2024

Kurte

Wêje û ax digel ku wekî du têgehên ji hev dûr xuya dîkin jî her tim bandorê li hev kirine û vê bandorê jî aliyekî ve karaktera wêjeyê diyar kiriye û jî aliyê din ve watedayînên têgeha axê li gorî nêrînên xwe fireh an teng kiriye. Mebesta me jî têgeha axê ev e ku ew axa ku komeke civakê li serê dijî, bi têkiliya xwe ya bi wê re jiyanekê ava dike û jî encama vê têkiliya hevberî çand derdikeve meydana, ku ev çand li ser zemînê erdnîgariyê ava dibe. Herêma Kafkasyayê tevî paşxaneyê Serhedê, yek ji wan herêman e ku em dikarin wê wekî herêmeke xwerû îfade bikin lê digel vê xwerûtîyê ew di nava xwe de jî xwedî gelek taybetmendiyên ji hev dûr e. Folklor, êzdiyatî, sistema Sovyetê, serhildan hin têgeh in ku bêtirî di nava vê erdnîgariyê de û bi periyodeke dirêgî ve girêdayî watedar dibin. Wêjeya ku li vê herêmê der çûye û romanên ku hatine nivîsîn di nava vê realîteyê de bi van têgehên hatine nixumandin ku ev hemî me ber bi dem û devereke taybet ve dibin. Di vê gotarê de em ê hewil bidin li ser bingeha sê romanên giring yên kurdên Kafkasyayê ku di dema Sovyetê de derketine bisekinin. Ev her sê roman ev in: Erebe Şemo-Hopo (1969), Eliyê Evdîlrehman-Gundê Mêrxasan (1968), Heciyê Cindî-Hewarî (1967). Sedema ku me ev her sê roman hilbijart ev e ku ew her sê jî di demên gelekî nêzî hev de çap bûne û di serdema sistema Sovyetê de derketine. Em ê bi rêya analîz û berawirdkirina cihana romanê, karakter û bikaranîna ziman ya van her sê romanên hewil bidin di heqê romana kurdî ya Sovyetê de hin pêzanînên giştî bidin.

Peyvên Sereke: Wêje û ax, Roman, Heciyê Cindî, Erebe Şemo, Eliyê Evdîlrehman

Recommended citation:

Atlı, H. (2024). Vekolînek Li Ser Romana Kurdî Ya Sovyetê (Mînakên Hewarî, Gundê Mêrxasan û Hopo). *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 225-248,

DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1440379>

¹ Corresponding Author, Ph.D., Lecturer, Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages, Türkiye.
E-mail: bedranh@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0868-3294>

A Review on the Soviet Kurdish Novel (The Examples from Hewarî, Gundê Mêrxasan and Hopo)

Abstract

Though seemingly unconnected conceptually, concepts concerning the land and the literature impact each other. From one point of view, the land determines the character of the literature. From another point of view, understanding the why and wherefore of distinctiveness or extensions of land is determined by the literary concept. Viewing the concept of the land our aim is to show that the land with a distinctive social group living on it, establishes a way of life and then after interaction with the culture occurs, builds on a specific, designated territory. We can consider Caucasian Kurdish territory as one original territory with its background of Serhed. Despite this originality, it differs in many ways within itself. Folklore, Yezidism, the Soviet System, and the Revolution are some of the concepts that take their meanings depending on this territory and its historical period. The literature produced by Caucasian writers and in particular the novels that have appeared are meaningful only within this reality; in each case, this literature guides us to a specific time and place. In this article, we will try to focus on three important novels of Caucasian Kurds that were published during the Soviet era. These three novels are: Erebe Şemo-Hopo (1969), Eliyê Evdilrehman-Gundê Mêrxasan (1968), Heciyê Cindî-Hewarî (1967). The reason why we chose these three novels is that all three of them were published at very close times to each other and appeared during the Soviet system. By analyzing and comparing the world of the novel, the characters, and the use of language in these three novels, we will try to give some general knowledge about the Soviet Kurdish novel.

Keywords: Literature and te land, Novel, Heciyê Cindî, Erebe Şemo, Eliyê Evdilrehman

Sovyet Kürt Romanı Üzerine Bir İnceleme (Hewarî, Gundê Mêrxasan ve Hopo Örnekleri)

Öz

Edebiyat ve toprak birbirinden uzak iki kavram gibi görünse de her zaman birbirini etkilemiş ve bu etki bir yandan edebiyatın karakterini belirlemiş, diğer yandan da toprak kavramının anlamlarını genişletmiş ya da daraltmıştır. Toprak kavramından kastımız, bir grup insanın üzerinde yaşadığı yer ve bu gurubun o coğrafya ile kurdukları ilişki sonucunda bir yaşam kurması ve bunun sonucunda toprak temelinde bir kültürün ortaya çıkmasıdır. Kafkasya bölgesi, sınır bölgesi olmasının yarattığı tarihsel arkaplanın yanısıra kendine has bir bölge olarak ifade edebileceğimiz önemli coğrafik ve buna bağlı kültürel özelliklere sahip bir bölgedir. Folklor, Yezidilik, Sovyet sistemi, isyan, katliam bu coğrafyanın kültürünü oluşturan ve tarihsel öneme sahip kavramlardır. Kafkasyadaki Kürt toplumunun ortaya çıkardığı edebiyat ve bu gerçeklik içinde yazılan romanlar, bizi özel bir zamana ve mekana götüren bu kavramlarla kaplıdır. Bu yazımızda Kafkas Kürtlerinin Sovyet döneminde yayımlanmış üç önemli romanı üzerinde duracağız. Bu üç roman şunlardır: Erebe Şemo-Hopo (1969), Eliyê Evdilrehman-Gundê Mêrxasan (1968), Heciyê Cindî-Hewarî (1967). Bu üç romanı seçmemizin sebebi üçünün de

birbirine çok yakın tarihlerde basılmış olması ve Sovyet sistemi döneminde ortaya çıkmış olmasıdır. Bu üç romandaki roman dünyasını, karakterleri ve dil kullanımını inceleyip karşılaştırarak Sovyet Kürt romanı hakkında genel bilgiler vermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat ve toprak, Roman, Hecîyê Cindî, Erebe Şemo, Eliyê Evdilrehman

Destpêk

Kafkasya di dîroka civaka kurd de xwedî cihekî taybet e ku ev taybetmendî digel kêmbûna rola xwe jî bi hin nîqaşên edebî û dîrokî ve girêdayî hîn jî didome. Ev herêm jî aliyekî ve erdnîgariyeke dîrokî ye ku civaka kurd her dem li wê derê jiyaye lê bi taybetî piştî keftûleştên sedsala XIX. û XXan, ji gelek deverên Kurdistanê û bi taybetî ji Serhed û ji Rojhilatê Kurdistanê kurdan xwe spartine Dewleta Rûs û kurdên êzîdî ku di hin demên dîrokê de ji aliyê Botan û herêmên di yên Kurdistanê ji ber dubendî û qetlîamên dînî reviyane, pêşî hatine Serhedê dûre li wir jî nikaribûne bimînin û berê xwe dane Erîwan û derdorên Çiyayê Elegezê. Civaka kurdên êzîdî û beşekî biçûk jî kurdên misilman li vê herêmê ji xetereya man û nemanê dûr jiyaneke civakî-aborî û pê ve girêdayî çandî û edebî ava kirine. Ji nava vê civakê gelekî lêkolîner, wêjezan û zanyar derketine. Ew bi berhemên xwe di gelek waran de bûne destpêk û pêşeng ji bo çand û wêjeya kurdî. Di vê gotarê de em ê vekolîna xwe, li ser sê nivîskarên ku di serdema Sovyetê de jiyane û bi taybetî li ser sê berhemên wan bikin. Sebebê ku me berawirdê di navbera van her sê nivîskar û her sê romanên wan yê diyarkirî de bisînor kiriye ew e ku ev her sê nivîskar di demeke nêzîkî hev de jiyane. Erebe Şemo: 1897-1978, Hecîyê Cindî: 1908-1990, Eliyê Evdilrehman: 1920-1994. Herwiha ev her sê romanên ku me destnîşankirî jî di demên pir nêzî hev de hatine çapkirin: *Hewarî*: 1967, *Gundê Mêrxasan*:1968, *Hopo*:1969. Her wiha wekî ku em ê di dirêjahîya vê gotarê de jî nîşan bidin bi giştî edebiyata kurdên Sovyetê û bi taybetî ev her sê roman di çarçoveya ekola realîzma civakî de ne ku ev meyl meyleke îdeolojîk û fermî ya sîstema Sovyetê ye (Kan, 2019: 63-65). Lê divê em destnîşan bikin ku ev her sê roman ji aliyê kronolojiya bûyerên ku di romanên de derbas dibin, di hin periyodan de nêzî hev bin jî bi piranî behsa demên ji hev cuda dikin û dîsa di mekanên romanê de hin paralelî hebin jî bi piranî mekanên cuda derdikevin pêş me û ev taybetmendiyan bi vî rengî ji bo berawirdkirineke durist îmkanên baş berpêş dikin.

Koçerî digel ku li seranserê welêt, cureyek rêbaza jiyînê ye ku ew di heman demê de wekî veguhêzerên çandî û folklorîk jî derdikevin pêş me, koçberî koçkirina mecbûrî ye. Ev her du têgeh di heman demê de û bi hev re, atmosfera jiyana kurdên Serhedê îfade dikin ku sînorê vê erdnîgariyê bi wateya kûr ya van têgehan hatiye nixumandin. Ev herêma ji Deştê Mûşê, heta bi Çiyayên Elegezê, heta bi Nexçivanê, heta bi Kurdistana Sor dirêj dibe. Di vê erdnîgariya dûr û dirêj de hin motîfên sereke hene ku ew wekî sembol, wekî hafizeya zindî ya civakê her dimînin. Çiyayê Sîpanê Xelatê, Çiyayê Agirî û Çiyayê Elegezê, sê çiyayên mîtkî in ji bo civaka kurd ku ew di şîn û şahiyên xwe de, di birêxistina jiyana xwe ya civakî de, di serhildanên xwe yên ku hîç naqedin, di evînên xwe de her tim berê xwe didine wan, ji wan tiştêkî hevî dikin, tiştêkî fêr dibin û ji xwe tiştêkî li wan bar dikin da ku bibe hîkayet ji dahtûyê re.

Digel ku giringiya erdnîgariya Kafkasyayê ji bo kurdan, li gorî hin îdfayan ji avabûna dewleta Şedadiyan vir ve heye jî ev dever bêtir bi tevlihevihiyên sedsala XIX. û XX. ve girêdayî di nava kurdan de tê nîqaşkirin (Ozoglu, 2011: 12). Ev dever, devereke wilo ye ku ji nîveka sedsala XIXan heya nîveka sedsala XXan her tim bûye meydana şer û nakokiyên navbera dewletên mezin wekî Osmanî, Rûs û Îranê. Di vê periyoda dîrokî de guvaşeke wilo derveyî û hundirîn li ser civaka kurd heye ku xaka wan meydana şer e û ew bi tu awayî nikarin li derveyî vê bîmîn. Di vê periyoda dîrokî de şerê mezin yê cîhanê rû daye, du împaratoriyan mezin; Osmanî û Rûsya hildiweşin, şerê navbera civaka kurd û ermenîyan gur dibe, komkujîya mezin ya ermenîyan pêk hatiye, di vê navberê de kurd û Dewleta Tirk di nava şer de ne û kurd wekî li Geliyê Zîlan, wekî li Çiyayê Agirî bi komkujîyên mezin re rû bi rû mane. Di binê vê guvaşa dîrokî de, êl û eşîrên kurdan her tim cih diguhêrin, geh ji jor de Rûs tên û hin kurd mihacir dibin ber bi jêr ve tên geh jî dewleta Romê tê û hin kurd jî ber bi Kafkasyayê ve mihacir dibin.

Ev hemî rûdan, atmosfera bîgehîn ya pêşketina civakî û pêşketina wêjeya kurdên Sovyetê pêk tînin ku li vê derê bi piranî em bi kurdên êzîdî û misilman re rû bi rû ne ku ji ber zilma “Dewleta Romê” reviyane û wekî starek xwe spartine dewleta Rûs an jî Sovyetê. Her çendî kurdên niştecihê vê herêmê hebin jî hatina kurdan bo Kafkasyayê ne bi tenê di dema avabûna dewleta Sovyetê de ye. Berî wê jî, yanê dema ku li Rûsyayê sîstema Çarîtiyê jî hebû kurdên misilman û êzîdî ku ji ber curbicur sedeman ji cihê xwe koçber dibûn dihatin û xwe dispartin dewleta Rûsyayê. Dîsa di gelek hîkaye û serpêhatîyan de em dizanin ku gelek kurdên ku tev li şerê Osmanî û Rûsan bûne piştî şer li wan deran cîwar bûne û hew vejeriyane û ew hema bêje ji her

devera Kurdistanê ne. Dîsa êla êzîdî ya bi navê Sîpkan ku mijara bingehîn ya romana *Hewarîyê* ye, beriya ku sîstema Sovyetê bê damezrandin diçin xwe dispêrin dewleta Rûsyayê. Bi kurtî çî Rûsya çî jî Sovyet demeke dirêj ji bo gelek kurdan bûye starek ku wan li wê derê jiyanek ji xetereya man û nemanê dûr ava kirine.

Balkêş e, digel ku ev her sê romanên ku mijara vê gotarê ne, di salên 1960î de hatine nivîsandin û beriya wan salan kurdên Ermenîstanê û herêma Kurdistanê Sor, tûşî surgûneke mecbûrî ji alîyê Stalîn bûne jî di van her sê romanên de em bi tu awayî rastî îmayekê an jî rexneyekê an jî wekî qeydek rastî tu agahiyeke derheqê vê sirgûnê de nayên. Dîsa digel ku hin nivîskarên van romanên rastî hin neheqîyan ji sîstema Sovyetê hatibin jî em di van her sê romanên de bi tu awayî rexneyek li sîstema Sovyetê nabînin ku ev rewş îro jî di nava civaka kurd de tê nîqaşkirin. Berevajî vê di her sê romanên de jî propagandayekê aşkera ya dewleta Rûs û sîstema Sovyetê heye. Ev minetdariya civaka kurdên êzîdî ne tenê taybet e bi sîstema Sovyetê. Herwiha ji bo Împaratoriya Rûsan jî heman hisîyat di dilê wan de heye (*bnr.* Boyik, 2019: 13-15). Lê dema ku em van her sê romanên ku honaka wan bi giranî xwe dispêre bûyerên rastîn dixwînin, em hinekî jî maf didine vê helwesta wan. Wekî ku di vê îfadeya Cindî de jî em dibînin civaka kurdan bi taybetî ji kurdên êzîdî her tim xwe deyndarî dewleta Rûs û sîstema Sovyetê dîtine: “Moskovo, gidiyo, miqatî van tîfalan be, wext wê bê ku ew ê rabin, ji xwe re bibin malavayî û wê eseh te bi bîr bînin.” (Cindî, 2008: 43).

Di vê bêtara jorîn de çîroka Heciyê Cindî bi xwe veşarî ye ku ew jî ji ber şertên wê demê êtîm maye lê dewleta Rûs lê xwedî derketiye û di êtîmxaneyan de îmkân daye zarokên wekî wî ku perwerde bibînin. Ev êtîmxane di heman demê de bûne kahniya qadroyên pêşîn yê edebiyata Sovyetê jî. Lewre şexsiyetên wekî Heciyê Cindî û Emînê Evdal û gelekên di li van deran bi îmkânên dewleta Rûs mezin bûne û perwerde dîtine (Boyik, 2019: 13-15-Ulugana, 2015: 12).

Bi giştî di edebiyata Sovyetê de û bi taybetî di van her sê romanên mijara vê nivîsê de, tiştê herî balkêş ev e ku kurd bi çûyîna xwe ya Kafkasyayê re, pêre li şertên wê derê û nîzama nuh ya sîstema Sovyetê adapte dibin. Hakan Ozoglu jî vê realîteyê dupat dike. Li gorî ku ew ji Aveyanov neqil dike, kurdên Sovyetê li gorî kurdên herêmên di, zûtir dev ji sîstema eşîrî berdane. Lewre wan dizanîbû ku di nava sîstema Sovyetê de dijîn û ji koçberiyê derbasî jiyanekê niştecîh bûne (Ozoglu: 2011: 7). Lê wekî ku di van romanên de jî derdikeve pêş me, li cihê ku ew diçinê hem dewlet hem jî civakên ku li wê derê ne wan xweş pêşwazî dikin. Herçendî ku di hin metnên edebî

de em rastî mijara “Ermeniyên Taşnak” tên jî, ew di heman demê de nakokiyekî ye ku ji dem û erdnîgariya Osmaniyan veguheziye herêma Kafkasyayê lê ev bi piranî wekî detayek e (Ozoglu, 2011: 14). Dîsa wekî mînak, di romana *Hewarî* de dema ku êla Sîpkan û Hesenan ji ber dubendiyeke dikevin ber hev û herkes li bendê ye ku şerekî mezin biqewime û gelek kurd bêne kuştin, Dewleta Rûs li vê rewşê mudaxele dike û destûr nade ku kurd derkevin derveyî qanûnan. Heta serkêşên van her du eşîran diheyirin û li xwe mikûr tên ku ew di nava sînorên dewleta Romê de bûna dê dewletê mudaxele li dubendiya navbera wan nekira û bihiştta ku hev biqelînin da ku ew jî di dawiyê de bê û dest daye ser mal û milkê her du eşîran jî.

Tê dîtîn ku kurd berî hatina Kafkasyayê bi temamî di nava problema man û nemanê de û di nava perîşanî û di binê zordariya axa û began de dijîn. Piştî wê bi taybetî jî bi hatina sîstema Sovyetê rewş êdî bi temamî diguhere û kurd dest bi înzayê neuh dikin ku em derçûnên vê di qada edebiyat û çandê de jî dibinin. Rojnameya *Riya Teze*, adaptasyona alfabeya latînî, nivîsandina romana pêşîn *Şivanê Kurmancan*, nivîsîna tekstên şanoyê, xebatên li ser folklora kurdî, yekem car gihîştina akademîsyenên kurd ku li înstîtuyên Erîvanê, Petersburgê di beşên kurdolojîyê de dixwînin, weşana Radyoya Êrîvanê û gelek xebatên di bi me jî watedar dike ku çima rewşên bîrên kurdên Sovyetê rexne li sîstema Sovyetê nagirin.

1. Cîhana Romanan

Wekî cureyekî edebî roman, ji hemî cureyên di zêdetir, li derdora xwe cîhaneke taybet çê dike, ku em dikarin vê wekî îdîaya nivîskar ya afirandina dinyayeke alternatîf jî bibînin. Ev taybetmendî di warê wêjeya gelêrî de di destanan de û di warê wêjeya klasîk de di mesnewîyan de jî derdikeve pêş me. Her wekî ku Stevick jî dibêje: A rast her romannûs, bi afirandina dinyayeke mezin an biçûk ku ew bi rastî jê bawer dike, dest bi karê xwe dike (Stevick, 2010: 33). Afirandina dinyayekê ji bo romanekê ew qasî giring e ku Altinkılıç dibêje “belkî ev yek ji bo romanê ji fiksiyonbûna wê jî giringtir be” (Altinkılıç, 2022: 160).

Afirandina dinyayekê an jî afirandina atmosferekê li derdora romanê, di heman demê de me dixê nava dinyayeke xeyalî ku li wê derê hin bûyer û karakterên xeyalî hene. Cîhana romanê, ew cîhana sazkirî ye ku tê de karakterên fiktîf dijîn û di nava aktîvîteyê de ne (Ahmedzade, 2004: 26). Di vê avahiya sazkirî de, herçendî ku dîwarên stûr hene û dinyaya romanê ji dinyaya rastîn vediqetînin jî gelek pencere hene ku me ber bi dinyaya fikrî û hişmendiya nivîskar ve dibin û herwiha di navbera dinyaya rastîn û ya fiktîf de pirekê çêdikin (Stevick, 2010: 59).

Bêguman têkiliya dinyaya rastîn û dinyaya xeyalî ya di zemînê romanê de, li gorî nêrîna estetîk ya nivîskar bi wechên curbicur derdikeve pêş me. Yanê fiktîfbûn an jî afirandina dinyayeke alternatîf, di ziman, vegotin û karakterîzasyona nivîskaran de bi awayên xwerû ava dibe. Ev di heman demê de sekna nivîskar ya edebî jî li pêş me radixe. Roman, digel ku di hewla afirandina dinyayeke alternatîf de ye, ev nayê wê wateyê ku bi jiyana rastîn re têkiliya wê nîne. Bereksê vê, hemî roman bi rengekî îfade an jî tezahura têkiliyên rastî û fiktîf in. Nivîskar, hîç guman nîne ku li hember yê heyî, yê li ber çavan heta yê ku tê de valahiyekê dibîne an jî kêmiyekê dibîne, helwestek datîne. Cîhana rastîn, (li gorî ya fiktîf) bi rengekî ecêb bi nediariyan tijî ye û wekî reşahiyek bi xetereyên mihtemel tijî li pêş me ye (Ahmedzade, 2004: 26-28).

Hingê, hewla nivîsîna romanekê di heman demê de, wekî ku di gelek helwestên însiyakî yên mirovan de derdiçe, hewla dîtina nuqteyê ewle ye ku dê me ji wê nediariyê xelas bike û hîsa ewlehiyê bide me. Yanê serencameke wisa ku em bi her kêliyên wê dizanin, em sebebên helwestan dizanin û dema ku em wê diqedînin, di hişê me de pirsek an jî valahiyek namîne. Bêguman ev ne dinyaya rastîn e; ev dinyaya romanê ye (Ahmedzade, 2004: 29).

Cîhana romanê eger bi temamî fiktîf be yan jî xwe bispêre bûyerên rastîn jî ji bo xwînerekî/ê ya giring ew e ku ew tiştekî nuh di wir de dibîne an jî keşf dike. Eger romanekê di heqê bûyerên ku behskirî de tu miraq an jî heyecanê neafirandibe hingê wateya xwendina wê romanê jî nîne. Kundera vê nêrînê bi rengekî radîkal wiha îfade dike: Tekane sedema hebûna romanekê ew e ku ew tiştekî keşf dike an jî yê ku wê dixwîne tê de tiştekî keşf dike. “Ew romana ku, çiqasa biçûk be jî, prosesê jiyana ya ku heya wê demê nayê zanîn keşf nekiribe derveyî exlaq e. Zanîn tekane exlaqê romanê ye.” (Kundera, 2009: 18).

Herçendî ku têkiliyê rasterast nîn be jî dema ku li ser roman û romannûsiyê nivîsek were nivîsîn, ne mimkun e ku ev nivîs bêyî têgehên wekî, netewe, gel, civak bê însakirin. Lewre wekî cureyê edebî, herî zêde roman bi armanca însakirinê hatiye bikaranîn û pirî caran ev bûye helwesteke sêbjektîf ya nivîskaran. Her çendî ku gelek kes dikarin vê ji bo hemî cureyên edebî jî qebûl bikin jî divê em ferqekê bixin navbera epîka ku dengbêjek dibêje û romana ku diyardeyê ayardê dema nuh e. Her wekî ku Bradbury jî dibêje; roman digel ku li ser zemînê çandekê digere jî ew bixwe jî çandê diafirîne (Ahmedzade, 2004: 28).

Dema ku em ji vê nuqteî nezerê li van romanên mijara vê xebatê dinihêrin, tê dîtin ku ew di radeyên ji hev cuda de temsîla atmosfera giştî ya jiyana civaka kurdên Kafkasyayê dikin. Her sê roman ji aliyê atmosfera afirandî ve carina ew çend ji hev dûr in ku ne ji zimanê wan be ne mimkun e ku mirov bibêje ew behsa heman civakê dikin. Lewre parçeyîbûna ku realîteyeke polîtîk e, di heman demê de realîteyeke civakî ye jî. Bêguman ev perçebûn ne tenê di warê sînorên polîtîk de ye, herweha wechên wê yên çandî, erdnîgarî jî hene. Ji aliyê atmosfera romanên ve tişta ku her sêyan jî digihîjîne hev, tevlêbûna wan ya nava sîstema Sovyetê ye ku ev diyarde jî derveyî dinamîkên civaka kurd ya Kafkasyayê ye. Lê herêmîbûn an jî dahûrbûna li ser parçeyekî biçûk yê civakê tu car ji bo romanekê ne qelsiyek e. Lewre roman dikare parçeyê herî biçûk yê civakê jî ji xwe re bike navend û ji wê nuqteyê paceyekê ji dinyaya derveyîn re veke. Her wekî ku Forster jî qeyd dike: Herêmîbûna nivîskarê romanekê ne giring e heta ev ji bo romannûsek dikare bibe avantajek jî. Kes nikare Defoe rexne bike ku çima wî çîna jêrîn ya Londonê kiriye navenda romana xwe an jî çima Thomas Hardy bi tenê gundî kirine mijara romana xwe (Forster, 2014: 43).

Ji nava her sê romanên ya ku behsa bûyerên herî dûr dike, romana *Hewarî* ye. Di vê romanê de em dibînin ku nivîskar ji dawîya sedsala XIXan digire û heya dema ku ew tê de dijî tîne. Lewma çarçoveya bûyer û honaka romanê bêtir fireh e û mekanên fizîkî jî curbicur in. Di romanê de wekî sîstema civakî, sîstema eşîriyê di navendê de ye. Lê nivîskar di heman demê de jiyana berê ya bi zordariya axa û began tijî ye bi bîr tîne û minetdariya xwe ya hatina sîstema Sovyetê jî nîşan dide (Ergün, 2023: 43-44). Her çendî ku rexne li rêbaza jiyana eşîrî û feodal hebe jî mirov ji bêjara nivîskar cî bi cî hîs dike ku ew bi sêmpatî nêzî hin aliyên vê sîstemê dibe. Her wiha di vê romanê de em bêtir şahidî li jiyana rojane ya kurdên bakûr û bi taybetî kurdên êzîdî dikin û atmosfera romanê zêdetir nêzî rehên navendî yên jiyana kurdên bakûr e. Romana *Gundê Mêrxasan* bêtir behsa bûyerên piştî avabûna komara nuh ya Tirkîyê û sîstema Sovyetê dike. Di navenda romanê de dîsa diyardeya eşîriyê heye û heman bêjara romana *Hewarî* di vir de jî heye. Lê bûyer û honaka romanê bi rewşa kurdên rojilatê Kurdistanê û herêma Xoyê re dûre bi hatina wan ya Nexçîwanê re têkildar e û di navenda bûyeran de êla Çoloyan heye (Kan, 2019: 122). Lê romana *Hopo* bi temamî behsa periyodeke cuda ya dîrokî dike ku teqabûlê piştî şerê duyem yê cîhanê dike. Di vê romanê de di navenda bûyeran de ne êl heye ne jî çîroka êl û eşîrekî. Lewma koçerî an jî koçerbûna mecbûrî jî tune ye. Di vê romanê de li şûna êl û eşîran, kolxoz di navenda honakê de ye û kolxoz wekî, êl, eşîr an jî malbata nuh hatiye tesewirkirin. Herwiha ji ber ku koçerî û

koçberî jî nîne, aksiyona bûyeran bi piranî li ser teşegirtina problemên nuh yên niştəcihbûnê û adaptasyona sîstema kolxozê ava bûye (Boyik, 2019: 138). Yanê digel ku her sê roman di heman periyoda dîrokî de hatibin nivîsîn jî hem ji aliyê mekanên wan yên cografî hem jî ji aliyê dema wan ve hin cudahiyan berbiçav hene.

Ji her sê nivîskaran du jê kurdên êzîdî ne (Heciyê Cindî û Erebe Şemo) û yek jê kurdê misilman e (Eliyê Evdilrehman). Di romana *Hewarî* de bêjara êzîdiyatîyê gelekî hatiye bikaranîn û ev yek aşkera ye lê di romana *Hopo* de digel ku em ji hin îmayan têdigihên ku civaka mijara romanê, kurdên êzîdî ne jî nivîskar bi taybet li ser vê neskiniye. Digel ku di her du romanên de jî em têdigihên ku hin kurdên misilman di qetilkirina kurdên êzîdî de li kêleka dewletê cih girtine jî bi taybetî di romana *Hewarî* de ev yek tê dupatkirin û rola “Alayên Hemîdiyeyê” di van qetlîaman de tê vegotin jî her du nivîskaran wekî bêjar xwestine xwe ji bêjara teng ya êzîdiyatîyê xelas bikin û vê wekî dubendiyeke bingeîn di nava kurdên êzîdî û misilman de nedîtine. Ya rast ev jî bo wan nebûye hênceta xwedûrxistina ji nasnameya kurdîtiyê. Bêguman em nizanin ku bi rastî di asta civaka êzîdî ya hingê de ev helwest bi çi rengî ye lê mirov ji bêjara nivîskaran têdigihê ku ew naxwazin meyleke wiha pêş bikeve. Wekî mînak di romana *Hewarî* de dema ku berpirsiyarê dewleta Rûs ji kurdên êzîdî sebebê hatina wan dipirse, hin êzîdî dixwazin dubendiya xwe ya li wê derê ku jiyane wekî dubendiyeke dînî nîşan bidin, yanê wekî ku kurdên misilman û dewleta turk bi hisiyateke dînî tevgeriyane û xwestine bi hev re êzîdiyan qetil bikin; hingê piraniya giregirên êla Sîpkan li pêş berpirsiyarê dewleta Rûs li hember vê dertên û dubendiya ku li wê derê jiyane wekî dubendiyeke neteweyî ya navbera kurd û tirkan îfade dikin ne ku dînî. Yanê digel ku ew dizanin ku di qetilkirina wan de rola hin axa û begên kurmanç heye jî vê weke hênceteke xwedûrxistina ji nasnameya kurdîtiyê nabînin û li cem xwe problemê, wekî problemeke neteweyî ya di navbera kurd û tirkan de kod dikin. Di romana *Gundê Mêrxasan* de, problemên êzîdiyatîyê hîç dernakevin pêş me lê li wê derê em dibînin ku nivîskar li ser têkiliyên kurd û azeriyan bi detay sekiniye û bêjara xwe li ser nasnameyeke neteweyî ya teng ava nekiriye. Di beşên romanê yên ku bûyer li Xoyê derbas dibin, em dibînin ku di şerê wan yê li hember dewleta Îranê de bêjareke neteweyî heye lê piştî ku ew koç Nexçivanê dikin û li wê derê ji aliyê civaka azerî ve jî bi xweşbînî tîr pêşwazîkirin ev bêjara netewî diçe û li şûna wê bêjara propagandîst ya sîstema Sovyetê tê. Ev xal taybetmendiyeke giring ya romana Sovyetê ye.

Karaktera însayê ya di romana Sovyetê de, bi taybet di van her sê romanên de karaktereke berbiçav e. Lê em nikarin bibêjin ku her sê nivîskar ji heman nuqteî nezerê dinihêrin. Di romana *Hewarî* de, em dibînin ku lehengên romanê piştî ku ji wê xetereya man û nemanê filitîne û demekê di nava rihetiyê de dijîn, hê jî berê wan û bîra wan ber bi wê rabirdûya tarî ve ye. Lewma di vê romanê de ji bêjara însakirinê bêtir bêjara trawmayê ya ku ji qewimînên rabirdûyê tê serdest e. Digel ku hê jî birînên wan vekirî ne û hesreta axa bav û kalan tê dîtin jî dîsa em têdigihên ku wan ji xwe re stareke qehîm dîtiye û di nava aramîyê de dijîn. Di romana *Hopo* de bêjara trawmayê bi temamî li dû hatiye hiştin û civaka kurd ew çend mijûl e ku belkî wextê wan tune ye li ser wê rabirdûya tarî bifikirin û bikesirin. Herwekî ku di *Hopo* de wiha derbas dibe: “Li besta li pêş wî mêrg bûn, girmegirma maşînan bû, gîhayê kolxozê didirûtin.” (Şemo, 2007: 77).

Bi tenê em carina dibînin ku extiyarên wan ji “cahilan” aciz dibin û behsa wê rabirdûya xwe dikin ku bi zor û zehmetiyan tije bû:

“Hûn cahilên niha ji ku derê dizanin me çawa bi belengazî û çetînayî emrê xwe derbas kir. Heke berê mirovekî ahil diçû rehetî, rast e li ser wî digiriyan, şîn dikirin; lê dilê xwe de gelek digotin: “Bextê wî girt ji derd, kul û ezabên began xelas bû.” Lê zarêd wî ji derd û kulêd began xelas nedibûn. A me emrekî wiha derbas kir.” (Şemo, 2007: 56)

Lewma di romana *Hopo* de berê nivîskar ber bi dahatûyê ve ye û romana ku herî bêtir tê de bêjara însayê serdest e ev e. Di romana *Gundê Mêrxasan* de her dû bêjar bi hev re hene. Lê ev yek li beşên cuda yên romanê hatine belavkirin. Di para yekem û para duyem de ku çîroka koçberbûnê neqil dike ev bêjara trawmayê heye lê di para sisiyan de ew hemî êdî li dû mane û herkes bi kar û barê sistema nuh re mijûl e.

2. Vegotina Estetîk û Bikaranîna Ziman di Romanan de

Awayê vegotinê ji bo berhemên edebî xaleke sereke ye ku teoriyên edebî û rexneyê li ser însa dibin. Herçendî ku di tesbîtkirina cureyê de dirûv an jî forma metna edebî nîşaneyê aşkera be jî awayê vegotinê jî ji bo nêzîktêdayînê cureyî giring e. Wekî mînak digel ku di navbera mît û çîrokan de ji aliyê dirûvî ve hema bêje hîç cudahî nîn be jî em bi piranî ji vegotina wan cureyê wan tesbît dikin. Herwiha vegotin carina di tesbîtkirina dîroka mihtemel ya metnên edebî de jî tê bikaranîn. Lewre hin dewr an jî çerxên dîrokî, bi hin awayên vegotinan sembolize bûne. Leonard Lutwack, di romanê de balê dikêşe ser tevliheviya vegotinê û di sedsala XIX. de ji bo romanê

serkeftina herî mezin wekî yekkirina vegotinî dibîne. Li gorî wî; berî vê di romanên de jî aliyê awayê vegotinî ve keşmekeşiyê aşkera hebû û ji ber vê yekê siyek dikete ser hêza estetîk ya romanê. Lewre roman hêza xwe ya herî mezin, ji awayê dîtina xwerû û vegotina xwerû distîne (Stevick, 2010: 218). Perçebûna uslûbî di heman demê de problema herî mezin ya romana kurdî ye jî.

Vegotin ji du aliyên ve giring e. Yek jê ev e ku me ber bi tesbîtkirina cureyê ve dibe, ya dî jî ew e ku me ber bi dîtina xwerû an jî tesewîra xwerû ya nivîskar ve dibe. Yanê nivîskar dinyayê bi çî rengî dibîne û li pêş me çawa radixe. Bêguman ev her du alî ji bêjarê ne cuda ne. Di wateya fireh de bêjara edebî, van her du aliyên jî digire nava xwe. Di vê beşê de em ê bi çend mînakên nîşan bidin ku nivîskarên van her sê romanên dinyaya ku ew bi rengê xwerû tecrûbe dikin, bi çî awayî ji me re vedibêjin.

Di van her sê romanên de jî aliyê vegotina estetîk ve tiştên herî balkêş ku derdikeve pêş me, bikaranîna vegotina folklorîk e. Qalibên vegotina folklorîk bi berbelavî hatine bikaranîn. Bi taybetî romana *Hewarî* ji aliyê bikaranîna biwêj, gotinên pêşîyan qalib û uslûbê folklorîk ve gelekî dewlemend e (Kan-Önen, 2022: 110). Ev dewlemendî di radeyeke wisa de ye ku zehmet e mirov bibêje nivîskar di romanê de uslûbeke taybet afirandîye. Ji ber vê yekê jî axaftinên karakteran hemûyan dişibin hevdu ku ev di çarçoveya pirdengiyê de wek lawaziyekê tê nirxandin (bnr. Aran, 2019). Di romana *Hewarî* de hin qalibên folklorî bi vî rengî derdikevin pêş me:

“Ez ê textê Reşîd Paşa bihejinim, dinya aleme bi xwe û wan bihesînim.” ... “Me li wir jî derd û kulên xwe û ên êlê ro kir, wekî Paşayê Romê me dizêrîne, axa me dizêrîne, malê me dizêrîne, gidi me xwe li padîşahê Êris girtiye, em ketine tora wî, berbextê wî, hesp û zîne wî, belkî gunehê xwe bi me bîne, starekî ji me re bibîne, me ji vî halê nemirnejînê derxe.” (Cindî, 2008:141-118)

Di romana *Hopo* de jî heman rewş heye. Wekî mînak:

“Bila Zîne bi vê rêyê de ber bi gund here, em destûrê bidin xwe, ji xwendevanên xwe yê ezîz re gilî bikin ka Zîne kî ye, keça kê ye, ev argonoma cahil bi çî terhî li van deran peyda bûye.” ... “Lawo ew şîrê ku min da te belkî li te heram be, belkî tu xêrê nebînî, belkî tu ayikê şevê bi dest nexî!” (Şemo, 2007:90-125)

Di romana *Gundê Mêrxasan* de ev bêjara folklorî bi vî rengî derdikeve pêş me: “Lêbelê eger ziman bikeve devê çeman, newalan û keviran, ewê mîna kalên zemanan rûnên, wê cimaetê topî

dora xwe bikin, bi rojan, mehan, salan derheqa wê zilma Romê de qise bikin.” (Evdilrehman, 2012: 16)

Wekî ku em di van jêgirtinên ji her sê romanên de jî dibînin bikaranîna mîna; **“text hejandin”**, **“em ketine tora wî, ber bextê wî, starek ji me re bibîne”**, **“Bila Zînê bi vê rêyê de ber bi gund de here”**, **“ayikê şevê bi dest nexî, xêrê nebînî”**, **“eger ziman bikeve devê çeman, newalan û kevîran”** bi temamî wergirtinên ji vegotina folklorîk in ku di çîrok, destan, nîfir, dua û hîkayeyên gelêrî de derdikevin pêş me. Bêguman bikaranîna zimanê folklorîk dibe ku tercîheke nivîskar be lê di van her sê romanên de tişta ku derdikeve pêş me ji tercîhekê bêtir neafirandina vegotîneke xwerû ya nivîskar e. Lewma dema ku ew tercîh be, bi piranî em hingê dibînin ku karakterên romanê vê vegotinê bi kar tînin lê nivîskar di teswîr û danasînên xwe de bêtir zimanek xwerû bi kar tîne. Lê di van mînakên jorîn û bi giştî di van her sê romanên de tişta ku li pêş me ye ev e ku nivîskar bi xwe jî vê uslûbê bi kar tînin.

Bikaranîna vegotina folklorîk bi taybetî di romana *Hewarî* de bi berbelavî derdikeve pêş me. Di vê mînaka jêrîn de, jêgirtin ne ji axaftina karakterekî hatiye girtin lê ji ya vegêr bi xwe hatiye girtin: **“Û rojekê, bêyî dîtina wan, got, weleh strajnikê Îdirê hatiye, qaxiz aniye, wekî Gulîzer here Qersê.”**(Cindî, 2008:281)

Li vê derê qaliba **“rojekê”** û **“got”** bi tevahî ji vegotina gelêrî hatiye girtin ku ew di çîrok û destanan de wekî formeke vegotinê derdikevin pêş me.

Li kêleka gelek meselok, stran, gotinên pêşîyan ku di vê romanê de derdikevin pêş me, wekî ku me li jorê jî got, nivîskar rêbaza honandina vegotinên gelêrî bi heman formê bi kar tîne: **“Bila ew wisa di wî halî de bimîne, em ji qewalan xeber bidin.”** (Cindî, 2008:342)

Ev jêgirtina jorîn bi temamî formeke folklorî ye. Di çîrok û destanan de dema ku vegotin ji yekê derbasî ser yekê dî dibe an jî vegotin dibe du ta û ji ser du tayên cuda hîkaye bi rengekî paralel tê neqilîkirin, ji bo derbasbûna di navbera çîrokên cuda de, ev wekî qalibekî derbasbûnê tê bikaranîn.

Bikaranîna uslûba folklorîk di hin radeyan de ji bo têkiliya nivîskar û xwîner dibe ku wekî avantajekê an jî serkeftinekê jî bê dîtin. Lewre civaka kurd ku mijara van her sê romanên e, bi piranî civakeke gundî ye û bikaranîna vê uslûbê wê di ragihandina mesaja nivîskar û vegotina derdê wî de navgîneke bêtir vekirî be. Lewre her berhema edebî di encamê de bi problema

têgehîştinê ve rû bi rû ye. Di problema têgehîştinê de rola herî sereke li ser awayê vegotinê û bikaranîna ziman e. Lê li kêleka vê realîteyê, em dibînin ku di her sê romanên de jî di awayê jiyanî civakî kurd de, guherînek heye ku ev jî aliyê aborî, aliyê jiyanî rojane û jî aliyê guherîna urf û edetan û guherînên çandî ve ye. Dema ku em vê realîteyê bidin pêş xwe bêguman divê em bibînin ku ev yek bikaranîna ziman û bêjareke nû jî ferz dike. Lê di vê merheleyê de digel ku em dibînin di romanên de hin hewldanên xwerûkirina ziman hene jî ev ne di radeya guherînê civakî de ye. Ji bo guherîna awayê jiyanî civakî mînakên herî balkêş di romana *Hopo* de derdikevin pêş me û bi taybet li cem karakterên jin ev berbiçav e. Wekî mînak ev helwesta jinê jî bo nîşandana karakterê guherînê giring e: Dema ku profesor tê gund, jina bi navê Rihan bi silavdayîna bi rêya destdanê pêşwaziya wî dike. Di jiyanî kurdan ya berê de jin –eger hin mînakên berevajî vê hebin jî- bi piranî xêrhatinê li mirovekî xerîb nakin. Eger ku mirovek nas be bêguman xêrhatinê lê tê kirin. Lê li vê derê guherînek heye û êdî jina berê tune ye. Bêguman li ciyê ku di civakê de guherînê bi vî rengî radîkal hebin, hê jî di bikaranîna vegotina folklorîk de israrkirin jî bo nivîskar ne serkeftinek e belkî avanekirina vegotineke xwerû ye ku ev kêmahiyeye estetîk e. Dîsa li gorî ku cureya romanê bi xwe di komînikasyonê de rêyêke nû e di navbera nivîskar û civakê de, divê em destnîşan bikin ku her cureyê nû yê komînikasyonê divê vegotina xwe ya xwerû jî biafirîne.

Digel serdestiya bêjara folklorî jî di her sê romanên de hewldaneke nivîskaran heye ku teswîrên fîzîkî û derûnî li derveyê qalibên kevneşopî, bi vegotineke xwerû îfade bikin. Wekî mînak destpêka romana *Hewarî* balkêş e jî bo vê rewşê: “Zar û zimanê min nagere, bi cureyekî navê xwe heltînim û gava ku derî vedibe, xwe davêjime hundir disekinim, bêhna xwe distînim û paşê bi dengê bilind dibêjim...” (Cindî, 2008: 26)

Ev cure vegotin, yanê tevlêbûna vebêjer ya wekî lehengek di nava romanê de, gelek balkêş e û hê di destpêkê de bala xwîner dikêşe. Lê balkêşiyek di ya vê uslûbê ew e ku vebêjer û kesê ku jê tê qalkirin yek e. Yanê nivîskar an jî vebêjer xwe bi xwe derdixe ser dike û wekî ku seheneyekê an jî xewnekê jî me re neqil bike, bûyeran datîne pêş me ku ev me derdixe derveyê bêjara folklorîk. Heman vegotin dîsa wiha derdikeve pêş me:

“De bibêje, zû bi zû bibêje, û deverû dikeve ser dîwana li rex dîwar, ji xwe ve diçe, reng lê spîçolkî dibe. Ez hêj bi ser hemdê xwe de tîm, li ber xwe dikevim. Ezî bêsebir bûm, tenê ji xwe re dibêjim: “Ne ew xwişk

e, axir min çi kir?" Nûrê neyse çavên xwe vedike. Dilê min baristan dibe. Li min dinihêre, dibêje." (Cindî, 2008: 27)

Di romana *Hopo* de hem di teswîran de hem jî di bêjarê de em dibînin ku hin bikaranînên xwerû derdikevin pêş me:

"Saet donzdeh bû gava ku otobêsa ku ji Êrêvanê hat, li ber derê pošta Elegezê sekinî. Gelek mirov ji otobêse derketin. Di pey gişan re ji wê otobêse xortekî nuhatî derket. Kincên wî kincên bajariyan bûn. Dêmekî bedewî lê, biriyên wî yên reş bûn, bijangên wî dirêj bûn û kawiyeke rind didane sûretê wî. Hê tavê li dêmên wî nexistibû, spî, çîl î qerqaş bûn. Kifş bû ku ev zilam kêr ji malê derketibû ber tavê. Di destê rastê de, wî cemedan girtibû lê plaşê xwe avêtibû ser milê çepê. Kostûmekî paqij î ne ewqas buha li wî xortî bû. Dihate dîtin, dema ku wî kostûm kiribû, bi lez li xwe kiribû û qet artîkulên ku fabriqe li kinc dixê, neqandibû. Hema wisa pê ve daliqiyabû. Şilapkek li serî bû, rengê şilapke û rengê kostûmê wî hev digirt. Ew ku ji otoyê derket, li dora xwe nihêrî, paşê bi rê ket çû." (Şemo, 2007: 77)

Bi taybetî teswîrên fizîkî yên mekan û karakteran ku di romana *Hopo* de derdikevin pêş me ji bo romana kurdî û bêjara estetîk mînakên nuh in û hewldana nivîskar ya avakirina vegotîneke xwerû nîşanî me dide:

"Ev klûb jî hema mîna klûbên Ermenîstanê ji kevirên tûfê hatibû çêkirin. Lê kevirên dîwarê klûbê wisa hatibû terişandin, mirov ku li dîwêr dinihêrî, digot qey ev klûb ji kevirê hatiye çêkirin. Lê her tiştek li ber çavên mirovan îşaret dikir; ev klûb mîna dêran hatibû çêkirin. Paşê eyan bû, wekî hosteyê vê klûbê kalekî heftê salî ye, ê ku hê di xortaniya xwe de li ber destê bavê xwe hîn vê hostetiyê bûye, lê bavê wî hosteyê dêran bû.... Klûbekî zehf rind bû, dîwarên hundirê klûbê teze siwax kiribûn, li dîwaran, sifetên Marks, Engels, Lênîn dardakiribûn. Zînê û Cemîle çûn ber rojnameya dîwêr û xwendin. Di temamiya rojnameyê de, der heqa çandina biharê nivîsibûn. Rojname bi pênûseke kaw î rind hatibû nivîsandin." (Şemo, 2007: 182-183)

Di romana *Gundê Mêrxasan* de ne bi qandî *Hopo* be jî heman hewldan heye. Wekî mînak: "Hevalê Çolo, welatê me welatê pale û gundiyan e. Ji min re nebêje efendî, qumandar; ji min re beje hevalê qumandar." (Evdilrehman, 2012: 84)

Li kêleka berbelaviya zimanê folklorîk, rêbazeke dî ya karakterîstîk ku di vegotîna her sê romanên de derdikeve pêş me, bikaranîna zimanê axaftinê ji aliyê vegêr e. Di van her sê romanên de jî mirov carina dikeve wê hisiyatê ku vegêr di nava cimaetekê de rûniştiye û hîkayeyê ji wan

re neqil dike: “A seba vê yekê jî... De gund e, tê de her tişt diqewime... De dawetê kurdan bûn...” (Evdilrehman, 2012:16, 133, 199).

Ev her sê mînakên ku me ji romana *Gundê Mêrxasan* girtiye, bi tevahî vegotina jiyana rojane ya civat û cimaeta dîwanxane an jî gundan e. Di van her sê bajaran de jî nivîskar xwînerê xwe wekî cimaetek li pêş xwe tesewir dike û çîrokê ji wan re neqil dike.

Di romana *Hewarî* de, di para ewilîn de em dibînin ku vegêr li dîwanxaneyê di nava cimaetekê de ye û Kalê Şewêş jî jê re bûyeran neqil dike. Di derekê de diyalogek wiha di navbera wan de derbas dibe: “(Kalê Şewêş): Belê –wî mîna hîkayebêjan ez ceribandim- em gihîştin ku derê? (Vebêjer/Nivîskar): Diya te ya rehmetî ji malê derket- min caba wî dayê.” (Cindî, 2008:127)

Di romana *Hopo* de em pir kêr rastî vê rewşê tên. Di nava axaftin û xweîfadekirinên karakteran de ev cure bajaran hebe jî di teswîr û vegotinên nivîskar de şopên ji axaftina rojane kêmtir in. Nivîskar, wekî ku me li jorê jî di mînakan de nîşan da, xwestiye ku vegotineke xwerû biafirîne.

Ji aliyê bikaranîna ziman ve di van her sê romanên de, bikaranîna xwerû hene ku em wan ji nivîskar bêtir dikarin bi bikaranîna ziman ya taybet ya herêma Serhed û Kafkasyayê ve girê bidin.

Di vê nuqteyê de tişt ku pêşî balê dikêşe ev e ku di her sê romanên de li kêleka zimanê otantîk gelek peyvên Tirkî hatine bikaranîn. Di vê nuqteyê de jî ev peyvên ji zimanên Tirkî ne bi tenê di axaftina karakteran de derdikeve pêş, her wiha di vegotina nivîskar de jî ev heye. Ev bikaranîn yê herî berbelav in: “**Wekî li îçeriyê ji bo wan xebereke xêrê bibêjin.**” (Cindî, 2008:196). “**ez ê li vê derê bîlmîş bibim**” (Cindî, 2008:224). “**ew kalemêr jî yazix in, çocûx mocûxê wan hene**” (Cindî, 2008:141). “**Encax teyamîş dibû.**” (Şemo, 2007: 17). “**Qeretûyek xuya bû.**” (Şemo, 2007: 32). “**Alçaxiyeke mezin.**” (Şemo, 2007: 248). “**alt kirin**” (Şemo, 2007:257). “**li soqaqan seyranmîş bû**” (Şemo, 2007: 223)

Di romana *Gundê Mêrxasan* de jî ev peyv pir bi berbelavî tên bikaranîn: “**borcdar**”, “**eglebûn**”, “**êpêce**”, “**başqe**”, “**teyax bidin**”, “**altkirin**”, “**altindarkirin**”, “**îzkirin**”, “**qorîkrin**”.

Bi van mînakan jî û ji yekûna her sê romanên jî em tê digihîjin ku nivîskar ji bo xwe ziman nake problemeke bingeîn ku ev siyeke negatîf dixê ser romana wan. Lê li kêleka van peyvên ji zimanê tirkî cî bi cî ziman û îfadeyên otantîk jî hatine bikaranîn: “**xebera xwe duta kir.**” (Cindî,

2008: 198). **“em cîhşihî bûn.”** (Cindî, 2008: 200). **“forma tehnê”** (Cindî, 2008: 201). **“Te derz kir?”** (Cindî, 2008: 255). **“Teyrê şînê li ser gundê biçûk per vedaye”** (Cindî, 2008: 297). **“em raçav kirin”** (Cindî, 2008: 141). **“De wekî Elî Axa got, ezê çûm”** (Cindî, 2008: 248) . **“tundrist bû”** (Şemo, 2007: 35). **“ayikê şevê nebînî.”** (Şemo, 2007: 35). **“ez rengê wê dihêwisînim”** (Şemo, 2007: 212)

Herwiha cî bi cî em dibînin ku ziman bi sentakseke “cuda” tê bikaranîn. Wekî mînak: **“famdarî ye?”** (Cindî, 2008: 196). **“şîv kir”** (Cindî, 2008: 282). **“Eger hûn nedin zelalkirin, wê li ser rûhê min giran rûnê û hukmê ser însafa min bike.”** (Evdilrehman, 2012: 83). **“Tirkan rûhê te jahrdayî kirine.”** (Evdilrehman, 2012: 26). **“Fişek ji bo rojên çetinaîyî xwedî dikirin...”** (Evdilrehman, 2012: 56). **“Qerar kir...”** (Evdilrehman, 2012: 110). **“Belê serhatiya gundê Sûsê bi min re famdarî ye.”** (Evdilrehman, 2012: 78). **“Keçikê ji pirsax dixor xwe wînda nekir, berê xwe neguherî”** (Evdilrehman, 2012: 104). **“kurdan gelî ji dijmin da temîzkirin...”** (Evdilrehman, 2012: 56). **“Kenê Çolo bi qumandar famdarî bû.”** (Evdilrehman, 2012: 84). **“Me li wir şîv kir.”** (Evdilrehman, 2012: 119). **“Xebat wisa dan teşkîlkirin...”** (Evdilrehman, 2012: 110)

Herwiha bikaranîna peyvên mîna, **“lap”, “walgerandin”, “hêşabûn”, “erhede”, “Verê kirin”, “hêsa be”, “pêşeskirin”, “posîde bûn”, “posîde rûniştin”, “ji te tirê”** û gelekî peyvên mîna van, vegotina her sê romanên jî dewlemendtir dîkin.

3. Karakterîzasyon di Romanan de

Li gorî lêkolîner Mehmet Tekin, xelet e ku em bibêjin nivîskar diafirîne; ya rast ew karakterîze dike (Tekin, 2008: 78). Nivîskar li gorî taybetmendiyên çîroka xwe, dirûv dide karakterekî an jî wî/wê beşerî dike da ku çîrok bi rihetî an jî bi mîraq bê xwendin. Li vê derê karakter, ji vegotinên gelêrî cudatir, di nava şertên ku ew tê de dijîn, mekanê ku ew lê dijîn, têkiliya wan û mekanên fîzîkî, rewşa derûniya wan, îzahkirina helwestên wan di nava sîlsîleyeke mantiqî û sedem-encamî de tînin pêşkêşkirin. Roman, di heman demê de guherîna rewşa ruhî û nêrîna li dinyayê ya karakterên xwe di nava prosesekê de ku em lê şahidî dikin nîşanê me dide. Di romanê de karakter carina di radeyeke wîlo de derdikeve pêş ku, hemî roman û nivîskar bi xwe jî di binê siya wî/wê de dimîne. Ev di heman demê de serkeftina nivîskar û trajediya nivîskar e.

Giringiyeke dî ya karakter ew e ku, pêşketina serdema modernîteyê, bi taybetî pêşketinên di sehaya hilberîn, sanayî, kar û meslekên nuh de, bi xwe re hin problemên nuh yên takekesî û civakî anîn ku ev dûre ji bo hemî romanên mezin bû temaya sereke. Bêguman di vegotinên gelêrî de jî, bi taybetî di destanan de em karakterên mezin dibînin û ew ji bo destanê hêmana herî bingehîn in. Lê di destan û çîrokan de em rastî karakterên kompleks nayên ku pêdiviya wan bi tehlîlên kûr û dûr heye. Ew bi piranî bi tatybetmediyeke xwe wekî, evîndarî, lehengî, sêdaqet an jî xayintiyê derdikevin pêş me û heya dawîya romanê jî bêtî ku di vê pozîsyona wan de guherînek pêk were dijîn an jî dimirin. Lê karakter an jî lehengê vegotina nûjen, bi problemên xwe yên curbicur ku tenê bi halê evîn û lehengiyê nayê îzahkirin li pêş me ne. Wekî mînak ne pêkan bû ku karakterên Kafka bibin mijara destanekê an jî karakterên Joyce, karakterên Flaubert bibin lehengê sereke yên destanekê. Lê di wêjeya nûjen de ew belkî karakterên herî navdar in ku ji aliyê nivîskarek ve hatine afirandin.

Di van her sê romanên mijara vê gotarê de, çawa ku me dît di bêjar û honandinê de bandora vegotinên gelêrî hebû wilo jî di afirandina karakteran de tê dît ku hewldaneke taybet ya nivîskaran nîne. Heta ew wekî vegotinên gelêrî, romanê li dora karakterek serwer jî nahonin. Bi rastî li vê derê em ji bo vegotina nûjen ya kurdî rastî merheleyeke xerîb tên. Hem lehengê berê nîne û hem jî lehengek nuh nîne. Roman di nava vê rewşa kaotîk de, ji diyardeya xwe ya herî giring mehrûm dimîne. Bêguman hin kes dikarin vê yekê bi nêrîna îdeolojîk ya nivîskaran ve jî girê bidin ku hin ji van nivîskaran bi xwe jî vê yekê nîşan didin. Erebe Şemo di hevpeyvîna xwe ya ku di destpêka romana *Hopo* de hatiye bicihkirin dibêje: “Rêbazên min ên edebî Riyalîzma Sosyalîzmê ye. Lê çima? Ji ber ku ez bi xwe riyalîst û sosyalîst im. Û di nêrîna min de, ev rêbaz dikare hemû aliyên jiyanê ronî bike.” (Şemo, 2007: 12)

Yan jî wekî ku Elîyê Evdilrehman, di pêşgotina romana *Gundê Mêrxasan* de wiha dibêje: “Mêrxasê romanê cimaet e û çend lawên ji paşila wê derketî” (Evdilrehman, 2012: 8)

Bi rastî ev tesbîta Elîyê Evdilrehman ji bo van her sê romanên jî di cih de ye. Dema ku em bi awirekî giştî berê xwe didin van her sê romanên, tiştê ku herî pir li pêş çavan e, bilindkirina mefhûma civakê ye. Bêguman li pêş me hin karakter hene ku bûyer li dora wan têne honandin lê tu yek ji van karakteran jî heya dawîya romanê namîne û bi piranî tevna romanê ne girêdayî helwestên wan e. Wekî mînak Çoloyê *Gundê Mêrxasan*. Demekê bûyerên romanê li dora aktîvîteyên wî têne honandin lê piştî merheleya hatina wan ya gundê Sûsîzê êdî bûyer li dora hin

karakterên wekî Xezal, Hesên Beg tene honandin û nivîskar pir kêr behsa Çolo dike, digel ku ew li heyatê ye jî. Di romana *Hewarî* de jî ew rewş bi heman rengî ye. Di para ewilîn ya romanê de hin vebêjên wekî Kalê Şewêş, Apê Moskof hene û di wan bûyeran de ku ew neqil dikin, gelek nav û karakter derbas dibin ku mirov ji bo tu yekê nikare bibêje serleheng e. Di para duyemîn ya romanê de pêşî bûyer li dora jiyana Eliyê Emerîk tê honandin dûre digel ku Eliyê Emerîk hê sax e û di heman mekanî de dijî, bûyer vedigerin ser aktîvîteyên Egîdê Emerîk û di herî dawiyê de êdî Fêrik Polatbegov li ser sehneyê ye. Herwiha di romana *Hopo* de, sê-çar karakterên hevseng hene lê tu yek ji wan jî ne di navenda bûyeran de ye. Navenda honakê, aksiyonên jiyana rojane yê gund û kolxozê ne. Karakterên mîna Hopo, Sertîb, Zînê, Hesên bi heman giraniyê di romanê de ne lê yekîtiyeke sedem-encamî di nava hikayeya wan de nîne belkî yekîtiyeke tematîk hebe. Heta ji nava van herçar karakteran, yê ku rola wî di nava honaka romanê de herî kêr e Hopo ye lê nivîskar romana xwe bi navê wî binav kiriye.

Bêguman di wêjeya cîhanê de jî hin roman hene ku di wan de gelek karakter derdikevin pêş me lê bi giranî di navbera çîroka van karakteran de têkiliyeke organîk heye û bi rengekî ev çîrok digihîjin hev û honaka romanê temam dikin. Yan jî carina eger ku karakterek bimire an jî bi rengekî ji sehneyê derkeve ew ji honaka romanê dertê û bûyer li ser lehengekê an jî lehengînê din dimeşin. Lê di van her sê romanên de tiştê herî balkêş ev e ku nivîskar bêtî ku sedemek tîr û tije nîşan bide an jî pêşkêş bike, karakterekî/ê li derekê dihele û derbasî ser yekî/a di dibe. Ev rewş di honandina bûyeran de û di sîlsîleya mantiqî de zêde dibe ji bo romanê.

Di van her sê romanên de jî tu karakterek ku mirov bibêje ew ji hêza afirîneriya estetîk ya nivîskar derketiye tune ye. Yanê tu yek ji karakteran jî ne karakterên nivîskar bixwe ne. Ew karakterên wilo ne ku di nava jiyana asayî ya civaka kurdan de em bi rihetî dikarin li wan rast bîn. Ev yek nîşanê me dide ku nivîskar ne xwedî şewaz û afirîneriyeke xwerû ne. Ew ne li dû wê ne ku xeyalên xwe, fikrên xwe yê der heqê civakê de bi rêya afirandina hin karakteran bixin rojê cîhana edebî.

Di van her sê romanên de, karakterên heyî bi problemên xwe yê civakî dernakevin pêş me. Ew ne xwedî cîhanêke konflikt in û bi piranî derûniya wan, xeyalên wan sade û ji rêzê ne. Ji ber ku ew di nava romanê de, ne li ser bingeha nakokîyên di navbera ferd û civakê de hatine tesewirkirin, ew ji hîsên wekî îhtîras, nefret, hîsa tîkbirinê û daxwaza guhertinê jî dûr in. Lewma şerên ku li dû wan wateyeke felsefî, çandî û îdeolojîk heye jî dernakevin pêş me. Ê ew yek di

honaka romanê de jî zeafekê pêk tîne. Lewre di romanê de guvaş û tansiyon bi şerê di navbera lehengan ve girêdayî ye.

Digel vê rewşê em dibînin ku di van her sê romanên de, eger ku tevna romanê li ser aktîvîteya wan nameşe jî, hin karakter derdikevin pêş me ku ji bo civaka kurd ya wê demê nuh in. Di romana *Hewarî* de, Fêrik Egîd Polatbegov, Di romana *Hopo* de, Zînê û Hesên, di romana *Gundê Mêrxasan* de Xezal û Qasim hin ji van karakteran in. Van karakteran li derveyî qalibê giştî yê civaka kurd, bi temsîliyetê nuh di nava romanên de cih girtine.

Di romana *Hewarî* de, Fêrik Polatbegov, di dawîya romanê de derdikeve pêş me û nivîskar zêde li ser jiyana wî nasekine. Digel ku honaka romanê li pey hikayeya wî ya esrêrengîz teşekul kiriye jî em heya dawîya romanê wî qet nabînin û di dawîya romanê de jî ew fikrên xwe, tesewîrên xwe yên civakî bi rêya nameyekê aşkera dike û wekî di nava aksiyona bûyeran de pir rola wî nîne.

“Li ber xwe bidin, li Êrîsetê çawa ku hûn dizanin, êdî bûye revolyûsiya, dewlet ketiye destê pale û gundiyan. Dewleta padîşahê walgerandine. Pale û gundî niha serkariyê li hikûmeta xwe dikin û naxwazin şer, zavod dane paleyan, xwelî dane gundiyan.” (Cindî, 2008: 398)

Ev karakterê giring ji çalakîyên xwe yên di nava jiyana civakî de de bêtir bi fikrên xwe yên îdeolojîk-polîtîk derdikeve pêş me.

Di romana *Hopo* de em dibînin ku li gorî her du romanên di hewldaneke nivîskar ya karakterîzasyonê heye û ew cudahiyeke berbiçav dixê navbera karakterên xwe yên ku nûjeniyê temsîl dikin û wan bi rengê cuda derdixê pêş me. Wekî mînak di romanê de karakterê bi navê Hopo karakterekî folklorîk e yanê ji nava civakê ye û teswîra wî bi vî rengî tê kirin:

“Kolxozvanan gişan ji Hopoyê kal hez dikir. Mirovekî milûk î bêmûr, xebathez û qet tu xebata xwe nedida paş. Lê kesekî nizanibû çima ev navê ecêbmayî lê kirine.... Pîrekê derheqê Hopo de qise dikir. Zehf ji zû de bû. Nexweşî kete nava mexlûqet, ji wê nexweşiyê re digotin Xolor. Dê û bavê Hopo wê çaxê mirin. Ew hê lapî tîfal bû, teze bi rê ve diçû. Pîrekê ew bir, xweyî kir....” (Şemo, 2007: 31)

Digel ku di vê teswîrê de tu tiştek neasayî nîn be jî nivîskar dema ku karakterên xwe yên ku jiyana nuh temsîl dikin teswîr dike, hem ji aliyê bêjarê ve hem jî ji aliyê teswîrên fîzîkî ve rêyeke bêtir kompleks hildibijêre. Teswîra nivîskar ya karakterê bi navê Hesên wiha ye:

“Saet donzdeh bû gava ku otobêsa ku ji Êrêvanê hat, li ber derê pošta Elegezê sekini. Gelek mirov ji otobêse derketin. Di pey gişan re ji wê otobêse xortekî nuhatî derket. Kincên wî kincên bajariyan bûn. Dêmekî bedewî lê, biriyên wî yên reş bûn, bijangên wî dirêj bûn û kawiyeke rind didane sûretê wî. Hê tavê li dêmên wî nexistibû, spî, çîl î qerqas bûn. Kifş bû ku ev zilam kêr ji malê derketibû ber tavê. Di destê rastê de, wî cemedan girtibû lê plaşê xwe avêtibû ser milê çepê. Kostûmekî paqij î ne ewqas buha li wî xortî bû. Dihate dîtin, dema ku wî kostûm kiribû, bi lez li xwe kiribû û qet artîkulên ku fabrique li kinc dixê, neqrandibû. Hema wisa pê ve daliqiyabû. Şilapkek li serî bû, rengê şilapke û rengê kostûmê wî hev digirt. Ew ku ji otobêse derket, li dora xwe nihêrî, paşê bi rê ket çû.” (Şemo, 2007: 77)

Nivîskar, cîhana fikrî ya ku karakterên wî yên nuh tê de dijîn, wiha neqil dike:

“Xwediyê xênî Hesên hişt û çû şuxulê xwe. Hesên nêzîkî dêlga kitêban bû, lê nihêrî. Li wê derê bi cêrge danîbûn: Hovhannês, Tûmanyar, Êgîşê Çarêns, Pûşkîn, Tolstoy, Tûrgeniyev. Li cem wan kitêban, lê hebekî li jêrê, dîsa danîbûn kitêbên bi zimanê kurdî: Emrê Lenîn, kurdê Elegezê, Şivanê kurd û Koçê Derewîn. Lê dîwarê, li ser kereveta wê, xalîçeyê bi destan hûnandî dardakiribûn. Li ser wê xalîçeyê, berxvanek neqîşandibûn. Ew li ser zinarekî rûniştibû, kolos qot kiribû, bilûr li ser devê xwe û li bilûr dixist. Hesên di fikra xwe de got: “Ev giş bi tilî û pêçiyên zêrîn yên Zînê hatine neqîşandin.” (Şemo, 2007: 80)

Di romana *Gundê Mêrxasan* de wekî ku nivîskar bi xwe jî îfade dike, karakterê sereke “cîmaet”e. Lewma nivîskar karakterên xwe ji bilî hin qalibên kevneşopî, bi detay teswîr nekirine. Karakterê sereke Çolo bi vî rengî hatiye teswîrkirin:

“Serkarê her sê êla Çoloyê Têmûr bû. Rast e, ew cahil bû, emrê wî digihîşte sî û heft salan lê çawa dibêjin, hay ji bayê dinyayê hebû; di wî emrî de gelekî tahlî û tengasî dîtibû, çendik û çend caran ketibû zindanê û gelek caran jî reviyabû, bi salan firartî kiribû, komê dabû cîmaeta feqîr û belengaz.... Ew bi bejnê orte bû, navmîla wî pehn bû, porê wî kurûşkî, simbêlên wî reş e palik bûn, diranên sedefî rewş didane dêmên wî...” (Evdilrehman, 2012: 17)

Nivîskar di teswîra xwe de ew çend monoton e û belkî ew çend ji bo wî ne giring e ku di rûpela 62yan de jî dema ku teswîra Çolo kiriye hema bêja heman îfadeyan hilbijartîye: “Serkarê êla kurdan Çolo bû, rast e bi emrê xwe cahil bû lê ne merivekî xam bû...” (Evdilrehman, 2012: 62)

Di her sê romanên de jî karakterên jin derdikevin pêş me. Jina ku di romana *Hewarî* de derdikeve pêş me; Gulîzer, bi temamî jina folklorîk e lê bixwe roleke wê ya giring di nava jiyana civakî de

nîne. Teswîra Gulîzerê bi vî awayî hatiye kirin: “Dê û çend kulfetên gund Gulîzer anîn. Mala qîzê şewitî! Bejna ziravî takrihan, lêva ziravî kaxetî, pozî pîjîn, dev û lêve şekirî biçûk, çave reş weke tas, enî fireh î meydana, gulî dihatin heta ser paniyan, navkêle zirav.” (Cindî, 2008: 226)

Ji vê teswîra fîzîkî jî em dibînin ku ew derneketiye derveyî qalibê giştî yê folklorîk û keçîka xweşik ya di vegotinên gelêrî de û Gulîzera di romanê de bi heman wesfîyetên statîk li pêş me ne. Herwiha bûyera revandina Gulîzerê ji aliyê Egîdê Emerîk ve dibe sedema dubendiya du eşîran; Sîpkan û Hesenan. Egîd li dadgehê tê darizandin. Digel ku her du eşîran li hev kiriye û ji Gulîzerê dixwazin ku ew “devê xwe biguhêzîne” yanê bibêje ku bi dilê xwe reviyaye; Gulîzer pêşî weke ku qebûl kiribe tevdigere lê li dadgehê her tiştî aşkera dibêje yanê îradeyekê nîşan dide û dibe sebeb ku Egîd deh salan di zîndanê de bimîne. Lê piştî vê em di honaka romanê de tu car rastî Gulîzerê nayên û Egîd piştî ku ji zîndanê dertê jî meraq nake û napirse ku Gulîzer li ku ye, sax e yan mirî ye. Ev taybetmendiyeke giring ya romana Kafkasan e ku dema aksiyona bûyeran ji ser lehengek diçe, ew leheng bi tevahî tê jibîrkirin.

Di romana *Gundê Mêrxasan* de, Xezal karaktereke giring e. Digel ku bavê wê beg e û li hember sîstema kolxoz û Sovyetê şer dike, Xezal bavê xwe dixapîne û bi Qasim û Çolo re ku temsîla sîstema nuh dikin, hevkarîyê dike û ji bo sîstema nuh bavê xwe feda dike.

Di roman *Hopo* de ev diyaloga di navbera Zînê û Profesora Xaçatryan de, di heqê karaktera Zînê de agahî dide me:

“Profesor Zînê nas kir. Wî berçavkên xwe ji ber çavên xwe derxist, paqij kir, paşê da ber çavên xwe û zûr bû li wê nihêrî û paşê got:

-Peyî, Zînê, ev tu yî?

-Belê ez im profesor.

-Weleh ev kincên kurdî li te ne, min tu nas nekirî. Ê weleh ev kincên rind li bejna te tên

-Rastiyê bibêjim profesor, pak be ne pak be, lê min nedixwest ji mexlûqetê xwe bi tehrekî başqe bim.

-Peyî Zînê, bisekin! Rast e, ev kincên jinên kurdan in, lê te tiştêkî guhestî kiriye vir. Ez Ermeniyê welatê Tirkiyayê me, forma ê kurdî pak dizanim. Rast e, ev kincên te dîsa ew kinc in, lê te, çawa dibêjin, “modernîzasiya” kiriye vir.” (Şemo, 2007: 104)

Bi giştî em dikarin bibêjin ku romana ku ji honakeke fiktîf mehrûm e, pir asayî ye ku di tê de karakterên fiktîf jî tunebin. Lê nebûna karakterên fiktîf, di romanê de û di neqilkirina fikrîyata nivîskar de hin zehmetiyan derdixe pêş me. Hîç guman nîne ku roman dibe ku piştî xwe nespêre bûyerên fiktîf û hemî karakterên tê de ji nava realîteyêke dîrokî bîn. Eger ku hem karakter hem jî honak bi temamî ji nava realîteya dîrokî bîn, hingê ev hinekî jî dibe biyografi an jî dokumenteke dîrokî. Lewre tiştî ku romanê dike roman hebûna xeyalsaziya nivîskar e. Dema ku ev nîn be, di romanê de kêmahiyek berbiçav peyda dibe ku ev yek di van her sê romanên de aşkera ye.

Encam

Di encama gelek mînakên ku me di dirêjahîya vê gotarê de dan, dema ku em bi nêrîneke giştî li van her sê romanên binihêrin, rastiya ku xwe bi rengekî jênager dide ber çav ew e ku ew ji aliyê asta romannûsî û vegotina estetîk ve qels in. Belê ew roman in û belkî di nava dîroka romannûsiya kurdî de cihekî gelekî bi qîmet jî digirin lê heqîqet ev e ku em nikarin wan bi romanên mezin yê cîhanê re miqayese bikin û wekî astekî rewşenbîriya cîhanê derxine pêş. Ew hem ji aliyê afirandina dinyayêke alternatîf ya bi rêya romanê û hem jî ji aliyê neqilkirina dinyaya rastîn dikarin bîne nirxandin. Her sê nivîskar jî li ser xetekî realîst an jî li ser xeta realîzma civakî vegotin û çîroka xwe honandine. Yanê di romanê de fokûsa wan civak e. Ew dixwazin hin periyodên ji yana civakî neqlî me bikin lê li gorî vê xeta edebî divê destwerdana nivîskar kêm be û em vê di van romanên de nabînin. Di nava van her sê romanên de romana ku herî bêtir nêzîkê vê nêrînê ye an jî bi vê nêrînê dikare bê nirxandin *Hopo* ye. Mirov di vê romanê de dibîne ku nivîskar li ser xeta Şolohov diçe û heta hin karakterên van romanên jî gelek dişibin hev. Lê di honandina çîrokeke bingeîn de ku bûyer li dora wê bîne birêxistin, valahiyek heye. Dîsa jî em dema ku di çarçoveya asta cîhana kurdî ya wê demê de lê binihêrin, bêguman pêşketinekê îfade dike. Lewre di dema ku ev roman hatibû nivîsîn de di edebiyata kurdan de ji du sê romanên zêdetir roman nîn bûn û kevneşopeke dewlemend ya edebiyata kurdî nîn bû ku nivîskar piştî xwe bidê an jî bi wan re di nava têkiliyêke beranberî de be.

Romana *Hewarî*, bi tenê neqilkirina hîkayeya êleke êzîdî ya bi navê Sîpkan û çend pêşengên vê êlê ye. Bêguman gelek rewşa ye ku romaneke tişteke wiha ji xwe re bike mijara esasî û em di gelek merheleyên romanê de jê sûtê jî werdigirin. Lê ji aliyê avakirina bêjara estetîk û neqilkirin an jî afirandina cîhana romanê ve problem hene. Di honandina destpêk û dawîya romanê de mirov dibîne ku endîşeyêke estetîk heye û nivîskar vê rêbazê bi zanebûn hilbijartîye lê

di dirêjahiya romanê de ev endîşe tune ye û ew bi tenê dibe neqilkirina hin bûyerên ku parçeyêke dîrokê ne. Lê di nava van her sê romanên de ya ku herî bêtîr dewlemendiya folklorîk ya civaka kurdî bi rêya bikaranîna ziman derxistiye pêş ev roman e. Romana *Gundê Mêrxasan*, wekî ku nivîskar bi xwe jî neqil dike, çîroka cimaetê ye lê li vê derê cimaet di şexsê Êla Çoloyan de li pêş me ye. Ev roman beşekî wê bi çîroka Çoloyan re eleqedar e lê beşên dî bi piranî bi nîşandana sîstema nuh ya Sovyetê re têkildar e û roman ne xwedî uslûbek xwerû ye. Roman di nava uslûbê kevneşopî û uslûbê nuh de diçe û tê lê li ser xetêke diyarker nasekine.

Çavkanî

- Ahmedzade, Haşim (2004). *Ulus ve Roman*, Çev. Azat Zana Gündoğan, Pêrî: İstanbul
- Ahemdzade, Haşim (2011). *Romana Kurdî û Nasname*. Avesta: İstanbul
- Altinkılıç, Ümran (2022). Gengeşeyek li Ser Statuya Cureyî ya Berhema *Li Mala Mîr* ya Fîrat Cewerî. *The Journal of Mesopotamian Study*. 153-163. Vol 7 (1).
- Aran, Umran (2019). *Roman û Gotar Mîxaîl Baxtîn û Romana Kurdî*. Peywend: İstanbul
- Boyik, Eskerê (2019). *Çanda Kurdên Sovyetê*. Peywend: İstanbul
- Cindî, Heciyê (2008). *Hewarî*, Lîs: Diyarbakır
- Eagleton, Tery (2011). *Edebiyat Kuramı*, Çev. Tuncay Birkan, Sanat ve Kuram: İstanbul
- Ergün, Zülküf (2023). *Edebîyata Kurdî Ya Sovyetê*. Nûbihar: İstanbul
- Evdilrehman, Eliyê (2012). *Gundê Mêrxasan*. Lîs: Diyarbakır
- Forester, E. M. (2016). *Roman Sanatı*. Wer. Ünal Aytür. Milenyum: İstanbul
- Kan, Güneş. (2019). *Îmaja Ermenî Di Romanên Kurdên Sovyetê De*. Peywend: İstanbul
- Kan, Güneş-Önen Hacı (2022). Kürtçe Romanın Doğuşu ve Gelişimi Üzerine Bir Değerlendirme. *The Journal of Mesopotamian Study*. 103-127. Vol 7 (1).
- Kundera, Milan (2009). *Roman Sanatı*, Wer. Aysel Bora. Can: İstanbul

Ozoglu, Hakan (2011). The Kurds of the Caucasus, Academia edu

Stevick, Philipp (2010). Roman Teorisi, Çev, Sevim Kantarcıoğlu, Akçağ: Ankara

Şemo, Erebe (2007). Hopo, Lîs, İstanbul

Tekin, Mehmet (2008). *Roman Sanatı*, Ötüken: İstanbul

Ulugana, Sedat. Di Nav Kurdên Yekîtiya Sovyetan Ên Berê de Edebiyata Kurdî, EHESS, Paris

Notes

International Journal of Kurdish Studies
10 (1), pp. 249-261
<http://www.ijoks.com>

The Mysterious in the Book of Daniel: An Updated Understanding of an Ancient Visionary

Aviva BUTT¹

Received: Feb 21, 2024

Reviewed: Mar 10, 2024

Accepted: Mar 13, 2024

Abstract

The biblical Book of Daniel (twelve chapters) is largely written in Kurdish Aramaic. One wonders why. This study offers a partial comparison of Chapters Seven and Eight; it omits the latter half of each chapter, the chronicling of the Succession of Kings. Both chapters focus on some issues in the account of ancient visions of the Creation: the creation of human beings and the creation of the Temple site in Urshalīm al-Kuds. The source of this tradition is not dealt with. Both chapters are indicative of the traditions and beliefs governing the period of the building of the First Temple in the life of the King of Kings Suleimān (pen-name: Shlomo) and up to the time of the conquest of Judah (Judea) by the Chaldean King of Kings, Nebūchadnezzar King of Babylon. The northern province of the Kingdom of Israel had already been conquered by the Assyrians, and their fate needs to be further investigated. The ultimate objective of this research within a broader project is to show that the provincial First Temple was governed jointly by both proto-Kurds, such as Medians together with tribal notables of the Kingdom of Israel.

Keywords: Daniel's visions, Belshazzar and Belteshazzar, Kurdish epic, Kurdish Succession of Kings, creation of the Temple site, creation of mankind

Recommended citation:

Butt, A. (2024). The Mysterious in the Book of Daniel: An Updated Understanding of an Ancient Visionary. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 249-261, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1440789>

¹ Corresponding Author, Independent scholar, Tasmania, Australia: avivabutt@winshop.com.au,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4710-4475>

Introduction

Daniel was a visionary, and although he is considered to be a “prophet” in Islam, in the sense of the Hebrew Bible he was not a Prophet. That is, Daniel’s visions were not directed to a collective.

Daniel’s name suggests that he was born to one of the tribes of the Ten Lost Tribes of Israel, only two having survived as known entities from the Twelve Tribes that we know from records concerning the Kingdom of Israel. The “lost tribes” were named Asher, Dan, Ephraim, Gad, Issachar, Manasseh, Naphtali, Reuben, Simeon, and Zebulun. The point I wish to make is that one of those was the tribe of “Dan” like in the name “Dan-i-El.” Yet Daniel is introduced as arriving in Babylon due to the Babylonian conquest, the southern Kingdom of Judah.² The “i” in Daniel’s name connects to the word “El (the Almighty).”

The Book of Daniel is written by a visionary with various names, such as “Belteshazzar” and more, in the ongoing cycles of his ongoing identity as the bearer of the tradition emanating from the Creation of the Temple site in UrShalīm al-Kuds (see below Daniel 8:11-14).³

The relationship of the proto-Kurds, the Sumerians, to their Hebrew “cousins” as far as I know has not been established. However, it is evident that the *Book of Daniel* is another book of the Hebrew Bible that exhibits the techniques of Kurdish oral and written traditions of epic and chronicle (Butt, 2023). Moreover, the language of Daniel’s words which is usually described as “biblical Aramaic” is in actuality a variety of Kurdish Neo-Aramaic.

In the Introduction to the collection of articles entitled *Religious Minorities in Kurdistan*, Omarkhali (2014) writes:

The Jews in Kurdistan see themselves as descendants of the ten tribes exiled by the ancient Assyrians and departed in three major waves between the 8th and the 6th centuries BCE. . . . Translations of the Bible into Neo-Aramaic dialects were often transmitted orally without

² The southern kingdom included the city of UrShalīm al-Kuds, and the territories of the Kings of Judah and Benjamin. It is possible that some of the inhabitants of the northern kingdom found refuge there from the earlier Assyrian onslaughts on the northern kingdom.

³ Salīm Barakāt, modern Kurdish author, in his narrative *Sages of Darkness*, offers his readers a chance to experience a society which sees life in terms of phenomena such as a cyclic life with his fictitious character “Bekas.” An English translation of Salim Barakat’s *Sages of Darkness* is forthcoming.

writing. Literacy was available mostly only for the rabbis (*ḥakhamim*), who used manuscripts for their preparations and ceremonies.

The first and native language of the Jews in Kurdistan was Neo-Aramaic, while their second language was Kurdish. Their religious literature was usually translated into Neo-Aramaic from Hebrew sources, while the secular literature mostly derived from Kurdish, Arabic, or other Near Eastern sources.⁴

The first six chapters or episodes in the *Book of Daniel* are followed by a series of Daniel's visions. Chapter One is in Hebrew and tells of the youth Daniel's relocation from Urshalīm to the palace of the King of Kings Nebūchadnezzar King of Babylon together with three companions. They were educated in the language and life of Mesopotamia. Daniel then recounts in Aramaic, both spoken and written, how he supported the King with his understanding of the imagery in the King's dreams—an imagery that was sometimes highly unpleasant. Chapter Seven is central to the book. It links the epic to the chronicle and explains the essential, according to Daniel: *the sum total of the issues*. This study does not touch on the chronicling of the wars of anonymous kings.

Chapters Seven and Eight: Visions

Chapter Seven takes place in the first year after the king Nebūchadnezzar's death.⁵ It opens with dreams of Daniel's visions floating by him (dreams he wrote down) until he comes to what he thinks of as *the sum total of the issues*, about which he (also) speaks, and which describe the Creation:

In the first year of Belshazzar King of Babylon Daniel dreamed a vision.

And dreamed of the visions in his mind upon his couch

Then he wrote down the dream, and spoke the sum total of the issues [1]⁶

Daniel spoke and said: A vision came to me among [other] visions with nightfall

Behold, the four winds of the heavens sprang up upon the great sea [2]

And four huge animals were tossed out of the sea, diverse this from that [3]

⁴ Omarkhali is referring to Yona Sabar's article: *Kurdish and Neo-Aramaic Literature of Kurdistan Jews*, pp. 301-320.

⁵ Nebūchadnezzar II was a Babylonian King of Kings who ruled from 605-562 BCE, all in all forty-three years!

⁶ The numbers in brackets are placed at the end of verses. Brackets [] in general indicate something added to the text. Sometimes the brackets indicate the translator's filling in of lacunae, i.e., missing text.

The first was like a lion, with wings of an eagle.

The vision remained until the wings were [abruptly] plucked from its body

And it was washed up onto dryland and made to stand on two feet as a human

And a human heart was given it [4]⁷

Daniel 7:4 tells of the creation of the first human who was washed up onto dryland [from the great sea] and made to stand on two feet as a human, and *a human heart was given it*. The human heart as different from an animal's heart would prove to make all the difference. With the wings having been plucked from its body, it did not become an angel! It is in these verses, that the dramatic essential of this epic is established. Here, the plot point and theme (*the sum total of the issues*) is presented and has yet to be developed.

Still in the same chapter, Chapter Seven, there is another story to be told, a chronicle recording the Succession of Kings in Mesopotamia (Shin'ar). After several verses describing the appearance of fierce animals and eventually an animal with ten horns, Daniel continues:

I was looking at the horns, when behold another small horn came up between them.

And three of the front horns were plucked from their former [roots]

And behold in that horn were eyes like human eyes and a mouth murmuring incessantly [8]

I watched until thrones arose, and the Ancient of Days was seated

His clothing, white like snow.

The hair on his head, like clean wool.

His throne was the flames of a fire, its wheels the lit fire⁸ [9]

A stream of flames opposite and issuing from in front of him.

Thousands upon thousands administered to Him,

Ten thousand times tens of thousands stood ready before Him

To reverse the judgment. And the Books were open [10]

⁷ The present translation of the *Book of Daniel* is an updated translation done by the present writer, Aviva Butt. There is still to my knowledge no Lexicon of Kurdish Neo-Aramaic.

⁸ Fire, symbolizing protection.

What Daniel saw in the imagery of his vision were successive kings, division of their kingdoms, conquests, and so on. The Succession of Kings is referred to by the name “Belshazzar,” here the succession that would succeed the Babylonian King of Kings Nebūchadnezzar.

*I watched—then [along] with the voice of the incessant words that the horn murmured
I watched until the animal was killed, its body destroyed and sacrificed to the burning fire [11]*

In the above verse, Daniel describes the ritual in the First Temple for the expiation, that is, the atonement of sins to obtain the reversal for the collective of the Almighty’s judgment. *Ten thousand times tens of thousands stood ready before Him // To reverse the judgment and the Books were open [10]*. The poet Salim Barakat, fills in with more detail and describes the queue awaiting judgment as a stampede, an unceasing march filled with anxiety about broken covenants:

*The stoves are heating up, O Evil. The number of fires revived midst the jabber of the fruits.
Do you see? Chrysanthemums recite to the blighted shores what the cuckoo bird forgot.
Do you see? Broken artifacts and a thin leaf of bark as if the brink of nihility separating the
Bulging jugular vein in evening’s wrist. And also, the witnesses, drip from the cut vein
Of a Judgment
A Covenant;⁹
Violated;
Seals;
The stampede in full swing eclipsed;¹⁰*

Daniel continues, telling of his vision of a sort of human being standing before a personification of the Almighty:

*I watched the visions at night
And behold [along] with the clouds in the heavens, a sort of human-being was coming*

⁹ Shift-in-meaning: Judgment / Covenant *dīn*.

¹⁰ An excerpt from Barakat’s 30-page poem *The Obscure (al-Mu‘jam)* as translated in Aviva Butt (2021), *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended: With Anthology of Poems* (UK: Cambridge Scholars Publishing).

And he came as far as the Ancient of Days. And advancing he was brought before Him [13]

And Daniel saw in his vision that there was a prototype on High for the earthly king. And he was made to understand that he needed to explain to the earthly king that there was another eternal Kingdom, a primordial kingdom on High and an Ancient of Days that ruled:

To Him is granted dominion and glory and a Kingdom

All the peoples, nations, and language [groups] shall pay homage to Him

His dominion shall be eternal, and not be eradicated.

His kingdom shall not be destroyed [14]

Inside my sheath, I Daniel, my internal dimension foregone¹¹

The visions in my head made me panic [15]

I came near to one of the standers-by. And I asked him the truth about all this

And he told me and made me understand the meaning of the issues: [16]

What becomes clear is that because the Ancient of Days appeared along with the vision of the Succession of Kings, the Succession of Kings as a chronicle not only as an epic started from the time of the Creation.

The next chapter, Chapter Eight repeats something of Chapter Seven, but is less folkloristic and more scholarly. As Omarkhali remarks above, the religious literature of Jews in Kurdistan “was usually translated into Neo-Aramaic from Hebrew sources.” The latter halves of both chapters tell something of the Succession of Kings in both Shin‘ar and UrShalīm al-Kuds, and this city’s roundabouts. The Babylonian kings (Chaldean dynasty) were aware that at times their history was linked to Kurdish history.¹² So when Daniel informed the king about the alliance of the Medes and Persians that would defeat the King of Kings, Nebūchadnezzar and his successors, we are not told how “Belshazzar” felt. Just that Belshazzar died next day. It was Daniel who panicked. . . The following is the first half of Chapter Seven:

¹¹ *Inside my sheath*: protected in his body. *Foregone* : The English word “foregone” has a double meaning as with the Aramaic.

¹² See Katrien De Graef (2022). Chapter 16: The Middle East after the Fall of Ur. In: *The Oxford History of the Ancient Near East*. Oxford University Press. I thank Professor Daniel T. Potts, Institute for the Study of the Ancient World, New York City: NYU—for sending me this chapter on academia.edu.

DANIEL'S VISION in the first year after Nebūchadnezzar's death*Episode / Chapter Seven: verses 1 – 16 (The whole chapter has 28 verses)**In the first year of Belshazzar King of Babylon Daniel dreamed a vision.**And dreamed of the visions in his mind upon his couch**Then he wrote down the dream, and spoke the sum total of the issues [1]**Daniel spoke and said: A vision came to me among [other] visions with nightfall**Behold, the four winds of the heavens sprang up upon the great sea [2]**And four huge animals were tossed out of the sea, diverse this from that [3]**The first was like a lion, with wings of an eagle.**The vision remained until the wings were [abruptly] plucked from its body**And it was washed up onto dryland and made to stand on two feet as a human**And a human heart was given it ¹³[4]**And behold. Another animal. A second similar to a bear. And it was raised to one side.**And the three ribs in its mouth were between its teeth. And thus they said to it:**Arise, devastate. . devour flesh [5]**After that, when seeing visions at night. Behold. Another. Like a leopard.**And its wings were four fowl on its back. And the animal had four heads**And dominion was bequeathed it [6]**After that, when seeing visions at night. Behold. A fourth animal, fierce and threatening**And exceedingly powerful. It had huge teeth of iron.**It swallowed and crunched. And stamped on the rest with its feet.**And it was different from all the animals before. It had ten horns [7]**I was looking at the horns, when behold another small horn came up between them.**And three of the front horns were plucked from their former [roots]*

¹³ Heart The verse (Daniel 7:4) is a telling of the creation of the first man.

And behold in that horn were eyes like human eyes and a mouth murmuring incessantly [8]

*I watched until thrones arose, and the Ancient of Days was seated
His clothing, white like snow. The hair on his head, like clean wool.
His throne was the flames of a fire, its wheels the lit fire¹⁴ [9]*

*A stream of flames opposite and issuing from in front of him.
Thousands upon thousands administered to Him,¹⁵
Ten thousand times tens of thousands stood ready before Him
To reverse the judgment and the Books were open [10]*

*I watched—then [along] with the voice of the incessant words that the horn murmured
I watched until the animal was killed, its body destroyed and sacrificed to the burning fire [11]*

*And [as for] the rest of the animals.
Their dominion was eradicated. But their lives were prolonged
Without hurry, until the time appointed [12]*

*I watched the visions at night
And behold [along] with the clouds in the heavens, a sort of human-being was coming
And he came as far as the Ancient of Days. And advancing he was brought before Him [13]*

*To Him is granted dominion and glory and a Kingdom¹⁶
All the peoples, nations, and language [groups] shall pay homage to Him
His dominion shall be eternal, and not be eradicated.
His kingdom shall not be destroyed [14]*

*Inside my sheath, I Daniel, my internal dimension foregone¹⁷
The visions in my head made me panic [15]*

I came near to one of the standers-by. And I asked him the truth about all this

¹⁴ Fire, symbolizing protection.

¹⁵ Administered to Him, i.e., took care of His needs.

¹⁶ To Him is granted dominion . . . The lesson Daniel preaches to the earthly King is in this line and the next (vs. 14).

¹⁷ Inside my sheath: protected in his body. Foregone : The English word “foregone” has a double meaning as with the Aramaic.

And he told me and made me understand the meaning of the issues: [16]

The above chapter as can be seen describes the Creation of mankind and in Verse 13 tells of the meeting of the shadowy presence suggestive of a King with the Ancient of Days. The next chapter, Daniel 8:11-14 adds a description of the Creation of the Temple site in Urshalīm al-Kuds:

DANIEL'S VISION in the third year of the kingdom of Belshazzar

Episode / Chapter Eight vss. 1 – 18 (the whole chapter has 27 verses)

In the third year of the Kingdom of Belshazzar the King—a vision appeared to me Daniel. After what had appeared to me at first¹⁸ [1]

And I [again] appeared in the vision.

And it came to pass upon looking that I was in Shushan the capital in the province of Elam: And I saw in the vision that I was looking through the clear water of the Ulay [River]¹⁹ [2]

And I raised my eyes and looked.

And I beheld one ram standing before the watercourse.²⁰

And it had two horns. And both horns were long,

But one was longer than the other. And the longer [one] protruded last²¹ [3]

I saw the ram butt westward and northward and southward.

And none of the beasts could oppose it. And there was no rescue from its power.

It did as it wished and aggrandized itself [4]

And while I was gazing,²²

Behold a goat horn came from the west over all the land

And did not touch the land. And the young buck [had] a prominent horn between its eyes²³ [5]

And it came at the ram with the two horns that I had seen—standing before the watercourse. And it ran towards [the ram], in the heat of its strength [6]

¹⁸ At first: See Daniel 7:13.

¹⁹ That is, Daniel could see the riverbed through the clear water of the river.

²⁰ ram, lord or nobleman.

²¹ See 8:20: The two horns were the Kings of Media and Persia.

²² The medieval commentator Rashi: (Rashi: I understood—I was watching it.)

²³ The young buck with the single prominent horn symbolizes the power of the Greek Empire of antiquity.

*And I saw it come close to the ram, and it was enraged and smote the ram
And broke its two horns. And there was no strength in the ram to take a stand.
It hurled the ram to the ground trampling it. And there was no saving the ram from its power [7]*

*And the young buck grew exceedingly; and as of itself the great horn broke,
And under the surface were four cores,²⁴ [facing] towards the four directions of the heavens²⁵ [8]*

And from one of them, a small horn came out; and it grew—

Towards the Negev and towards the East, and towards the [mountain] gazelle²⁶ [9]

And it grew towards the hosts of the heavens. And some of the hosts

And some of the stars fell to the earth. And it trampled them [10]

And the Eternal,²⁷ the chief of hosts made it grow [towards the heavens].

And from Him the Eternal Hūram, [the burnt offering]

And placement of His Temple were hurled [to the earth] [11]²⁸

And hosts were situated above the perpetual offering-for-transgression.

And truth was hurled to the earth, and it functioned and prospered [12]

And I actually heard a holy being speak. Indeed, the speaker, a holy one, was saying:

Until when will you allow the perpetual vision of burnt offering

And transgression's devastation—and what is holy and of the hosts—be trampled [13]

And he said to me: When dusk is dawn, two thousand and three hundred [times]:

Then shall the Temple be sanctified [14]²⁹

²⁴ The animal's horn fits into a "core."

²⁵ *Directions*: The Hebrew is meaning the inner dimensions of the "directions." See the first kabbalistic midrash = *Atzilut, Beriah, Yetzirah, 'Asiah*, i.e., the four worlds of the *Sefer Yetzirah* (Book of Creation). <https://www.mgketer.org/tanach/35/8/8> . [This is the](https://www.mgketer.org/tanach/35/8/8) oldest Judaic medieval kabbalah, the Creation pictured as the Tree of Life.

²⁶ deer or gazelle. Rabbi Abraham ben Meir ibn Ezra explains: "Deer" means to all the lands. <https://www.mgketer.org/tanach/35/8/9> .

²⁷ *And the Eternal* is translated according to Isaiah 57:15: Eternal and Holy is His Name.

²⁸ Verses 11-14 tell how the placement for the Temple in UrShalīm al-Kuds was prepared.

²⁹ See Salim Barakat's epic poem *al-Mu'jam* (The Obscure), in Aviva Butt (2021), *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended* (UK: Cambridge Scholars Publishing). The poet explains how time rolls over before the End. He calls upon his persona "Evil" to help him make the twilight-dawn roll over one more time. That is, there are two twilights, before dusk and before dawn. Dusk and dawn are both *fajr*.

And it came to pass that when "I" Daniel saw my vision, and I sought understanding, Behold opposite me stood the image of a man [15]

And I heard a human voice, roundabout the Ulay [River]. And it called out and said: Gabriel, make that one understand the vision [16]³⁰

And it drew near to where I stood. And when it approached, I was terrified and fell on my face. And [the voice] said to me: Know, O son of Adam, that the vision is of the End of Time [17]

And as it was speaking to me, I fell into a deep sleep on my face towards the ground; And it touched me and stood me up [18]

According to Daniel 8:18, Daniel fell on his face and went into a deep sleep, which is to say, he was absent. He did not see or hear the part of the vision that would have told him exactly when the End of Time would come. He was again brought to life, to live into another cycle due to a touch that is worded in a way reminiscent of the description of the Creation of mankind, *it touched me and stood me up*.

The imagery of the touch brings to mind the outstretched hand, the finger of the hand, depicted in Michelangelo's famous mural (painted c. 1508–1512) on the vaulted ceiling of the Sistine Chapel.³¹

All that Daniel was left with was that the End would eventually come, and he would understand closer to that time: *And it said: Behold, I shall make known to you what has ended my forbearance,³²/ Since it shall be at the appointed time of the End³³ [19]*

Conclusion

Chapters Seven and Eight present the reader with a cumulative and logical account of seeming pre-determined events. The *Book of Daniel* in this way serves as a source-book for our research into logical outcomes in the human history of civilization as it started from the time of the Creation, ventured into the No-Time, and is, it seems, left in perpetual anxiety about the

³⁰ *Gabriel*: an angel. Daniel in the intermediate world (barzakh) calls upon the angel to inform Daniel (*that one*), the earthly onlooker.

³¹ The Sistine Chapel mural is said to depict Genesis in the Pentateuch, the bringing to life of Adam. The story of the Creation in the *Book of Daniel* is a different tradition, one that effectively contrasts the world above with the world below.

³² *[At the end of] my forbearance*: The Hebrew (wrath) uses its opposite meaning, which is "forbearance." An example of the many contronyms in the *Book of Daniel*.

³³ *Shall be*: a double-duty verb.

perpetuation of the tradition of the Temple site with its burnt offering to provide us with a future history:

And the Eternal, the chief of hosts made it grow [towards the heavens].

And from Him the Eternal Hūram, [the burnt offering]

And placement of His Temple were hurled [to the earth] [11]

And hosts were situated above the perpetual offering-for-transgression.

And truth was hurled to the earth, and it [the earth] functioned and prospered [12]

Unfortunately, the Jewish sages, the Rabbis of the Common Era, prepared the final two books of the Hebrew Bible (Chronicles I and Chronicles II) largely with the future of religious ritual in the Exile in mind. That is, they describe the Jewish commemoration of historical events to be observed in houses of worship throughout the dispersal and subsequent life of Jewish populations. Unfortunately, unfortunately, they seem to have let bygones be bygones only to be repeated ad infinitum.

References

- Butt, A. (2021). *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended: With Anthology of Poems*. UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Butt, A. (2023) An Ancient Sung-Poem and Vehicle for Kabbalah: The Song of Songs in the Hebrew Bible. *International Journal of Kurdish Studies* 9 (2): 71-97. DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1286730>.
- De Graef, K. (2022). Chapter 16: The Middle East after the Fall of Ur: From Ešnunna and the Zagros to Susa. In: *The Oxford History of the Ancient Near East*. Edited by Karen Radner, Nadine Moeller, and D.T. Potts. Oxford University Press: pp. 408-496. DOI: 10.1093/oso/9780190687571.003.0016 .
- Konak, I. (2023). Arketîpê şarê kurdî: Medî. In: *Xwebûn* 14-20 Tebax 2023. Hejmar: 191 (online Kurdish news: xwebun.org).
- Hamarash, S. (2022). *The Lost and Untold History of the Kurds: Rediscovering the Beginning of the Western Civilisation and the Origin of the Indo-European Languages ca. 10000 BC-1300 CE*. Slemany First Edition.
- Omarkhali, K. (2014). *Religious Minorities in Kurdistan: Beyond the Mainstream*. Studies in Oriental Religions, Vol 68. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Waters, M. (2010). Chapter 7: Cyrus and the Medes. In: *The World of Achaemenid Persia: History, Art, and Society in Iran and the Ancient Near East*. Edited by John Curtis and St. John Simpson. Published by I.B. Taurus. Accessed in academia.edu.

Online

Lexilogos Arabic Transliteration: www.lexilogos.com/keyboard/arabic_latin.htm (and Hebrew).

BDB Lexicon <https://www.sefaria.org/BDB?tab=contents> Biblical Hebrew and List of Aramaic.

The Book of Daniel (with, without vowels, with Midrash): <https://www.mgketer.org/tanach/35>.

The Book of Daniel (MT with English translation):³⁴ <https://mechon-mamre.org/p/pt/pt3401.htm>

³⁴ MT: Masoretic Text.

Notes

International Journal of Kurdish Studies
10 (1), pp. 262-271
<http://www.ijoks.com>

The Book of Daniel and the Appearance of Angels

Aviva BUTT¹

Received: Mar 2, 2024

Reviewed: Mar 6, 2024

Accepted: Mar 13, 2024

Abstract

The biblical Book of Daniel is an epic and chronicle telling of the Succession of Kings in the Middle East after the Babylonian conquest of UrShalīm al-Kuds. It is narrated by “Daniel” who has a cyclic existence as a visionary who first supports the Babylonian King of Kings, and later Darius the Mede, the Median King of Kings. Important to this discussion on angels is the appearance of a divine being arguably a “proto-angel.” The rabbinic redactors of Daniel’s narrative, twelve chapters written down and recorded, describe but do not mention the name of the proto-angel arguably “Sraosha.” Sraosha as understood in this study is a divine being known to us through Mazdaism. The two angels Michael and Gabriel known to early Judaism are not clothed or otherwise described, and it is not until Daniel supports Darius the Mede that Daniel’s vision presents Gabriel as a “personage” who “flies.”

Keywords: Book of Daniel, the appearance of angels, Sraosha and Mazdaism, Gabriel and Michael, Darius the Mede, an Aramaic biblical text

Recommended citation:

Butt, A. (2024). The Book of Daniel and the Appearance of Angels. *International Journal of Kurdish Studies* 10 (1), 262-271, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1446355>

¹ Corresponding Author, Independent scholar, Tasmania, Australia: avivabutt@winshop.com.au,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4710-4475>

Introduction

The modern scholar, Ali Cyrus Zargar turns to Muḥyī al-Dīn Muḥammad ibn ‘Alī ibn al-‘Arabī’s *al-Futūḥāt al-Makkiyya* (Beirut, 1968, II.78) to clarify regarding the universal phenomenon of revelation (Zargar, 2023):

Responding to the universal phenomenon of revelation, Ibn ‘Arabī addresses the question ‘What is revelation?’ He responds with a brief and lexically oriented definition:

The reply is that revelation is when allusion (al-ishāra) takes the place of expression (al-‘ibāra), without any expression whatsoever. For expression is that which you pass through to the meaning intended by it, which is why it is called ‘ibāra (as in ‘crossing over’). This is contrary to allusion, which is revelation since allusion is identical to that to which one alludes. Revelation is both the thing first understood and the first making of it understood. Revelation does not fail to be the very understanding, the very making understood, and the very thing understood by it. That is, revelation works without the customary means of communication, by circumventing outward expression. Revelation, in other words, is the most direct form of communication, which Ibn ‘Arabī states rather directly. . .

In Judaism, Daniel is considered to be a visionary rather than a prophet for the reason that he unlike the Prophets of the Hebrew Bible does not necessarily address any collective, public, or particular nation. However, outside the context of the biblical account and in keeping with Sufi mystical tradition, taking Sufism in the broadest sense as being Middle Eastern mysticism per se, Daniel could be and is thought to be a prophet. That is, Daniel is a prophet in the sense that he is the recipient of Revelation, the recipient of messages delivered by the messengers of the Holy One Blessed be He according to the above quoted understanding of the medieval philosopher Ibn ‘Arabi. Evidencing the antiquity of Daniel’s “book” with its stages of orality mingled with its having been recorded and written down over millennia, the *Book of Daniel* is almost a compendium of the introduction of the concept of angels to folkloric conceptions of the philosophical depths of epic and ritual. The following passages mention the proto-angel Sraosha and two subsequent angels, Micha-El and Gabri-El.

Daniel Chapter 4. Verses 10, 14 and Verse 20:

Daniel 4:1 tells us that Nebūchadnezzar King of Babylon was at rest in his house, and was revived in his palace. The King narrates and tells Daniel what he saw over his couch by way of a vision in his mind. The text takes care to say “in his mind,” which says that what the King saw is as he knew through Mazdaism, “mazdā” meaning mind. I have twice filled in the text with the name *Sraosha*: In Mazdaism, Sraosha is the divine being who is the messenger of Ohrmazd and the embodiment of the divine word. . . (see Sraosha: Encyclopaedia Britannica). To clarify, Sraosha precedes the *Yazata*, which are “an order of angels created by Ahura Mazdā,” as expounded by Prophet Zarathustra (see Yazata: Encyclopaedia Britannica):²

Watching I saw in the visions of my mind over my couch

And beheld. A wakeful and holy [being, Sraosha] descended from the heavens³ [10]

[Sraosha] called out forcefully and thus said:

Fell the sapling and limb its branches. Shake off its leaves and scatter its fruit.

Free the animals from under it and let free the birds from its branches [11]

Only leave the stump of its roots in the land.

And enclose [it] in a constraint of copper and gold

Leave it in the wild grasslands, and let it be moistened with the dew of the heavens

Since his lot is to be with the [wild] beasts among the grasses of the land⁴ [12]

His human heart will be replaced.⁵

And the heart of an animal will be given to him.

² Ahura Mazdā: “Zoroastrianism” is generally used as an all-encompassing term for both Mazdaism and including from when Prophet Zarathustra / Zoroaster added “Ahura” to Mazdā, and formalized new rituals and scriptures.

³ *Sraosha*: In Mazdaism, Sraosha is the divine being who is the messenger of Ohrmazd and the embodiment of the divine word. . . See Sraosha: Encyclopaedia Britannica. To clarify, Sraosha precedes the Yazata, which are “an order of angels created by Ahura Mazdā,” as expounded by Prophet Zarathustra (see Yazata: Encyclopaedia Britannica). “Zoroastrianism” is generally used as an all-encompassing term for both Mazdaism and including from when Prophet Zarathustra / Zoroaster added “Ahura” to Mazdā, and formalized new rituals and scriptures.

⁴ *His lot*, i.e., the King’s lot. The King either does not understand or cannot psychologically accept. He needs Daniel’s support.

⁵ *His heart* The human heart with its duality of Good and Evil.

And seven years will overtake him [13]

The sentence has been determined by the wakeful⁶

And the inquiry at the holy being's command.

For the sake of the living to understand

Who rules On High in the kingdom of Mankind.

And to whomever He orders, [that kingdom] shall be given

And the lowest of men He shall raise up over it [14]

Daniel was aghast when he heard the King's sentence. The King encouraged him not to fear, and to speak: . . . *do not let the dream or the interpretation scare you.* Then Daniel tried to brush it off by saying that . . . *the dream is of [those who] hate you. And the interpretation is of your adversaries [16].* However, although Sraosha had told the King how to postpone the sentence, ultimately it would come into effect:

*. . . whereas the King saw the wakeful and holy [being] descend from the heavens
And say to fell the sapling and destroy it leaving only the stump of its roots in the land
And with a constraint of iron and brass in the grassland of the wilderness
And with the dew of the heavens to be moistened
Nevertheless his lot will be with the wild beasts until seven years overtake him [20]*

Thus, in Chapter Four, Sraosha, a divine, wakeful, and powerful being communicates directly to the mind. This is in accord with the above quoted passage from Zargar on Ibn 'Arabi: ". . . *revelation works without the customary means of communication, by circumventing outward expression*—revelation works without speech. If the King's Mazdaism is placed in a Sufi context, we understand his outlook from a philosophical and analytical viewpoint. Keeping in mind that we are dealing with literature, there is a need and opportunity to stir up the imagination of the reader or listener with visual symbols and images which are then transferred into the otherwise rational, abstract discourse, a discourse in which are experiences significant to human existence (Meyerhoff, 1955).

⁶ *The wakeful, i.e. Sraosha, who watches.*

Daniel Chapter 10. Verses 4 to 7 and Verses 16 to 19. Verse 21 (Micha-El):

In Chapter Ten, Sraosha's appearance stirs up the imagination. As a man, indeed an apparition, his most obvious feature is that he is dressed in the purity of linen. This is because he is not only a wakeful and holy being with a strong voice, but also a Guardian of the Law. Daniel tells us that he was present beside the mighty Tigris:

*And on the fourth and twentieth day of the first month, I was beside the great river—
That is the Tigris [4]*

I raised my eyes and looked, and beheld a man dressed in [linen] cloth,

His thighs girded with the fine gold of Uphaz [5]

*And his dead body was like beaten silver, and his face like [the inner man,] lightening,
And his eyes like torches of fire, and his arms and his bound feet a sort of shining copper.⁷
And the sound of his words, like the sound of a multitude [6]*

And "I" Daniel, just me, saw the sight. The men who were with me did not see the apparition. But a great trembling befell them, and they fled to hide themselves ⁸ [7]

The apparition continues speaking to Daniel, establishing a personal rapport by reminding him of the days of his service to Nebūchadnezzar, King of Kings through inference (*Daniel, a man treasured*). And then, Daniel who had fallen on his face and into a deep sleep was awakened by the intimacy of a touch. Verses 16 to 19 describe the gift of humanity, the kindness of one human being to another extended to us in the touch of the proto-angel:

And behold, a sort of image of a son of Adam touched my lips.⁹

And I opened my mouth and spoke, and I said to [the image] standing opposite me:

My lord, during a vision my writhing overturned me, and I have no strength left ¹⁰ [16]

And how can a servant of this lord of mine speak with his Lord.

Speaking of myself, from now no strength shall be found in me. And no breath is left in me [17]

And again, sort of an apparition of a man, touched me, and made me strong [18]

⁷ *And his bound feet:* the apparition did not have bare feet; they were "bound."

⁸ The meaning of *mar'eh* shifts from "vision" in Daniel 10:1 to "sight" and then "apparition" in Daniel 10:7. To feel the nature of "apparition," see Salim Barakat's modernistic depictions of the intermediary world (*barzakh*) of apparitions in *Sages of Darkness*.

⁹ *Son of Adam:* a human being.

¹⁰ *My writhing* / see BDB—"the physical effects of mental distress."

*And he said: Do not fear; treasured man, peace be with you—be strong and [ever] stronger:¹¹
And as he spoke with me I became strong, and I said:*

Let my lord speak, for you cause me to become strong [19]

It is only in the last verse of Chapter Ten that an angel is mentioned as such:

But [before I leave] I shall tell you truly what is inscribed in writing.

There is no one with me to support [you] in these [matters]¹²

Except Micha-El, your angel¹³ [21]

The above angel is called Micha-El. It is the first mention of an angel by name. In Dan 6:23, the word “angel” was used only in the sense of messenger: *My Elāh sent His angel and shut the mouth of the lions—and they did not do me any hurt*. Micha-El is one of four archangels of the late Second Temple period in Judaism. Both Micha-El and Gabri-El (Michael and Gabriel) are mentioned in the *Book of Daniel*. The other two so-called archangels are in non-canonical texts. In the Talmud, Rabbi Simeon ben Lakish states that “Israel took the names of the angels from the Babylonians during the period of the Exile” (Yer. R. H. 56d). However, there is no direct imagery that includes “wings,” or depiction of their appearance.

Chapter 8. Verses 13 to 17 (Gabri-El):

Verses 13 to 17 occur while Daniel sees himself included in the vision, *And I [again] appeared in the vision. / And it came to pass upon looking that I was in Shushan the capital in the province of Elam: / And I saw in the vision that I was looking through the clear water of the Ulay [River][2]*. In the following verses, an *image of a man* identified by the name of Gabri-El is called upon to imbue *that one* with understanding, i.e., intelligence. Gabri-El’s voice informs him that the vision would be about the End of Days:

*And I actually heard a holy being speak. Indeed, the speaker, a holy one, was saying:
Until when will you allow the perpetual vision of burnt offering
And transgression’s devastation—and what is holy and of the hosts—be trampled [13]*

And he said to me: When dusk is dawn, two thousand and three hundred [times]:

¹¹ *Do not fear. . . Be strong*; these two injunctions in the *Book of Daniel* hearken back to the *Book of Joshua* 1:6 “Be strong and courageous. . . and again *Joshua* 1:7 “But be strong and courageous, especially to keep. . .

¹² *Matters*: Daniel’s allegiance to the king Darius the Mede, and the Medes.

¹³ *Your*: plural.

Then shall the Temple be sanctified [14]¹⁴

And it came to pass that when “I” Daniel saw my vision, and I sought understanding,

Behold opposite me stood the image of a man [15]

And I heard a human voice, roundabout the Ulay [River]. And it called out and said:

Gabri-El,¹⁵ make that one understand the vision [16]

And it drew near to where I stood. And when it approached, I was terrified and fell on my face.

And [the voice] said to me: Know, O son of Adam, that the vision is of the End of Time [17].

Daniel was terrified and fell on his face, so he failed to see the vision of the End of Time. Later he would be reawakened, recreated in another cycle of his existence, renewed and strengthened to support Darius the Mede, a just and wise King of Kings, the Golden Age and onset of the medieval period of the Kurdish nation.

Chapter 9. Verse 21 (Gabri-El)

In what is already the medieval period starting with Neo-Aramaic and the Median King of Kings Darius, a new invasive register, vocabulary and culture nears the familiar in today's world. Daniel writes:

And I went on speaking, and praying, and confessing my sins, and the sins of my nation Israel, And casting my supplication before HaShem Elohai on the holy mount of Elohai¹⁶ [20]

And I went on speaking in prayer:

And the personage of Gabri-El that I had seen in the vision, at the start,

Flew and flew reaching me about the time of the evening offering [and sacrifice] [21]

With the words *And I went on speaking, and praying, and confessing my sins, and the sins of my nation Israel / And casting my supplication before HaShem Elohai on the holy mount of Elohai* [20], Daniel envisages his return to the Temple in UrShalīm al-Kuds. He writes that *the*

¹⁴ See Salim Barakat's epic poem *al-Mu'jam* (The Obscure) 2004, in Butt, Aviva. *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended*, Cambridge Scholars Publishing, UK: September 2021. The poet explains how time rolls over before the End. He calls upon his persona “Evil” to help him make the twilight-dawn roll-over one more time. That is, there are two twilights, before dusk and before dawn. Dusk and dawn are both *fajr*.

¹⁵ *Gabri-El*: an angel appears to the apparition of Daniel so that Daniel sees both Gabri-El and his own apparition.

¹⁶ *On the holy mount of Elohai* : The Temple Mount / Mount Moriah.

personage of Gabri-El that I had seen in the vision, at the start, / Flew and flew reaching me about the time of the evening offering. . . This is the first time that an angel is depicted, at least by inference, as having “wings.” In the Common Era, perhaps to be reckoned as “modern times,” both Judaism and Islam would question pictorial representations. By the same token, in these verses, Gabri-El’s role in relation to the nation is also clarified.

The Concluding Chapter of the Book of Daniel: Verse 1 (Micha-El); Verses 6-7 (Sraosha)

*And at the time that Micha-El appeared, the great angel who guards
The people of your nation, it was a time of trouble such as had never befallen people
Until that very time. And at that time your nation was rescued, everyone present,
Everyone who was written into the Book [1]*

Chapter 12 summarizes as regards the nation and the created world. In the above initial verse and those following, Micha-El a divine being is guardian of the righteous of the nation and fulfils this function. The rest of this chapter of the *Book of Daniel* concludes with Daniel’s vision of Sraosha, symbolic of the divine utterance, the sound that enters the mind of the visionary, the utterance that He who is the *Life of the World* and cares for the life of the world:

And you, Daniel. Stop up matters and seal the Book—until the End of Time.

Many shall be cleansed, and knowledge amplified [4]

And I Daniel looked and beheld two others standing

One above the near bank of the watercourse. And one above the far bank of the watercourse [5]

And the man dressed in [linen] cloth, who was above the water in the watercourse, was saying:

When is up to the End of the Difficulties¹⁷ [6]

And I heard the man dressed in [linen] cloth, who was above the water in the watercourse

As he raised his right [hand] and his left towards the skies, and took an oath by [HaShem],

The Life of the World.¹⁸ Indeed at the appointed time, two appointed times and a half.¹⁹

¹⁷ Daniel sees himself still asking when the End of Time will come.

Pela’ot / (wonders / difficulties) takes on its opposite meaning as “difficulties.” “Wonders” becomes a euphemism for “difficulties.” In any case, the Hebrew word is a contronym.

¹⁸ *The Life of the World* is *HaShem* (Midrash of Ralbag), www.mgketer.org/tanach35/12/7 .

*And when they have brought to an end the shattering of the might of the Holy Nation,
All else will come to an End [7]*

References

- Butt, A. (2021) *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended: With Anthology of Poems*. UK: Cambridge Scholars Publishing.
- Butt, A. (2023) An Ancient Sung-Poem and Vehicle for Kabbalah: The Song of Songs in the Hebrew Bible. *International Journal of Kurdish Studies* 9 (2): 71-97. DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1286730>.
- De Graef, K. (2022) Chapter 16: The Middle East after the Fall of Ur: From Ešnunna and the Zagros to Susa. In: *The Oxford History of the Ancient Near East*. Edited by Karen Radner, Nadine Moeller, and D.T. Potts. Oxford University Press: pp. 408-496. DOI: 10.1093/oso/9780190687571.003.0016 .
- Konak, I. (2023) Arketîpê şarê kurdî: Medî. In: *Xwebûn* 14-20 Tebax 2023. Hejmar: 191 (online Kurdish news: xwebun.org).
- Hamarash, S. (2022) *The Lost and Untold History of the Kurds: Rediscovering the Beginning of the Western Civilisation and the Origin of the Indo-European Languages ca. 10000 BC-1300 CE*. Slemany First Edition.
- Meyerhoff, H. (1955) *Time in Literature*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Omarkhali, K. (2014) *Religious Minorities in Kurdistan: Beyond the Mainstream*. Studies in Oriental Religions, Vol 68. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.
- Waters, M. (2010) Chapter 7: Cyrus and the Medes. In: *The World of Achaemenid Persia: History, Art, and Society in Iran and the Ancient Near East*. Edited by John Curtis and St. John Simpson. Published by I.B. Taurus. Accessed in academia.edu.
- Zargar, C. A. (2023) Godly Utterance or Angelic Intelligence: Ibn ‘Arabî’s Theory of Revelation as a Response to the Philosophers. In: *Journal of the Muhyiddin Ibn ‘Arabi Society*, Vol 73. Published by the Muhyiddin Ibn ‘Arabi Society Oxford UK. Accessed in academia.edu

¹⁹ Two appointed times and a half /: *mo ‘adim* / “appointed times. . . . Or more likely, the dual plural, which at this stage would have been the same as the plural. Thus, “an appointed time of two appointed times and a half.”

Online

Lexilogos Arabic Transliteration: www.lexilogos.com/keyboard/arabic_latin.htm (and Hebrew).

BDB Lexicon <https://www.sefaria.org/BDB?tab=contents> Biblical Hebrew and List of Aramaic.

The Book of Daniel (with, without vowels, with Midrash): (MT with English translation):²⁰

<https://mechon-mamre.org/p/pt/pt3401.htm>

²⁰ MT: Masoretic Text.